

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

handelingen van

152 | 2

2015

het genootschap

voor geschiedenis

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 152 | 2015/2

Inhoud

JG. 152 – 2015 | 2

ARTIKELS

Frederik BUYLAERT, Jelle DE ROCK, Jan DUMOLYN & Ingrid GEELEN,
*De poortersloge van Brugge: een sociale en culturele geschiedenis
van een uniek laatmiddeleeuws gebouw* 225

Paul TRIO, *Strijden op diverse fronten ter redding van het zielenheil.
De stichtingen van priester en meester Pieter van Beselare te Ieper
uit het begin van de 15de eeuw* 285

Valerie GERSEN, *Appeltjes van Oranje: de identificatie van
een zestiende-eeuwse familie* 325

Marc CONSTANDT, *De erfenis van Paul Otlet: de oostelijke uitbreiding
van Westende-Bad 1903-1914* 341

KLEINE BIJDRAGEN

Alfons DE WITTE, *De Codex Vulcanius 97 op de Universiteitsbibliotheek
te Leiden. Fortunae Ludicrum?* 365

BOEKBESPREKINGEN

Boeken en miniaturen in Brugge en Gent tijdens de 13de eeuw
(Ludo Vandamme) 375

Het Gruuthusehandschrift in al zijn glorie (Andries Van den Abeele) 381

Een prachtig drieluik in 10 jaar tijd over de Vlaamse politieke
geschiedenis gedurende de 15de eeuw (Paul Trio) 383

Brugse edelsmeden tijdens het ancien régime (Brecht Dewilde) 390

Belgische orangisten als politieke beweging (Romain Van Eenoo) 393

Het derde jaarboek van het “*In Flanders Fields Museum*” (Ludo Valcke) 397

LITERATUURSIGNALEMENTEN 2014-2015 401

KRONIEK 425

ADDENDA & CORRIGENDA 439

AUTEURS 441

Frederik Buylaert, Jelle De Rock, Jan Dumolyn & Ingrid Geelen

De Poortersloge van Brugge: een sociale en culturele geschiedenis van een uniek laatmiddeleeuws gebouw¹

Binnen het relatief goed bewaarde laatmiddeleeuwse stedelijke landschap van Brugge, handelsmetropool van de Noordzeeruimte, valt één gebouw met polygonale traptoren sterk op door zijn specificiteit, ook al staat het er vandaag in een sterk gerestaureerde vorm uit 1898-1911. We hebben het over de zogenaamde *Poortersloge*, in het Frans gekend onder de benaming *Loge des bourgeois*, een gotische constructie in natuursteen. De bouw van de Poortersloge, te midden van de commerciële zone van de stad, moet rond het jaar 1400 begonnen zijn. De voornaamste functie van het gebouw was te dienen als ruimte voor de socio-culturele activiteiten van de stedelijke commerciële elite. De archiefbronnen spreken van de *Loge*, *Looge*, *Loodge*, *Loodse*, *Poortserlogie* of *Poortersloge*. In de stadsrekening van 1409-1410 werd het gebouw ook eenmaal de *Vlaemingenloge* genoemd, maar deze benaming raakte duidelijk snel in onbruik.² Binnen de laatmiddeleeuwse Nederlandse stedelijke architectuur vormt een gebouw als de Brugse Poortersloge op architecturaal, naamkundig en functioneel vlak een bijzonderheid. We zullen aantonen dat binnen het kosmopolitische Brugge de voornaamste inspiratiebronnen voor deze opmerkelijke constructie

¹ Dit artikel is het resultaat van een interdisciplinaire samenwerking in het kader van het federale interuniversitaire IUAP-programma 7/26 'City and Society in the Low Countries, 1200-1850' o.l.v. Marc Boone en Anne-Laure Van Bruaene (UGent). Jan Dumolyn (UGent) verzorgde de algemene coördinatie en de politiek- en economisch-historische paragrafen, Frederik Buylaert (VUB) de sociaal-historische delen, Jelle De Rock (UGent) de iconografische en internationaal-comparatieve analyse en Ingrid Geelen (KIK) het onderzoek van de bouwsculpturen en de status quaestionis van de bouwgeschiedenis. We betuigen onze dank aan Luc Devliegheer en Noël Geirnaert die ons begeleidden bij een bezoek ter plaatse en André Vandewalle voor zijn opmerkingen. Een kortere Franse versie van deze tekst is ook ter perse in het *Revue du Nord*.

² T. DE MEESTER, 'De ontstaansgeschiedenis van de Brugse Poortersloge', in: *Brugs Ommeland*, 53 (2013), p. 32-54.

dan ook uitheems waren. Het betreft met name bepaalde varianten van de Italiaanse *loggia*, de Iberische *lonja*, de typisch hanseatische *Artushof* en in zekere mate ook de Engelse *guildhalls*. Dat buitengewone en vrij exotische karakter van het gebouw werd ook onderkend door de tijdgenoten, aangezien de Poortersloge al snel, zo leren ons de bewaarde afbeeldingen van het gebouw, als een van de voornaamste *landmarks* van de stad Brugge werd beschouwd.

In de loop der eeuwen heeft de Poortersloge onderdak geboden aan tal van activiteiten, instellingen en verenigingen die doorgaans in de lijn bleven liggen van de cultureel-artistieke, recreatieve en commerciële functie die het gebouw van in den beginne vervulde. Zo oefende tijdens de zestiende eeuw de schermersgilde van Michiel op de benedenverdieping. En zeker vanaf 1637 (en misschien al vanaf 1590) vergaderde ook de rederijkerskamer van de H.-Geest in de Poortersloge. In de zeventiende en achttiende eeuw bleef de loge functioneren als het lokaal van de rederijkerskamer van de H.-Geest, en ook enkele decennia van de tot Kamer van Koophandel omgevormde makelaarsgilde. Van 1720 tot 1890 huisde de Academie voor Schone Kunsten in het gebouw, en vanaf 1912 tot 2012 was het Rijksarchief te Brugge er gevestigd.³

EEN STATUS QUAESTIONIS VAN DE BOUWGESCHIEDENIS

Volgens de overgeleverde vijftiende- en zestiende-eeuwse afbeeldingen typeerde de Poortersloge zich aanvankelijk door over de bouwlagen heen lopende vensternissen die op de bovenverdieping geflankeerd werden door beeldnissen met kraagstenen en pinakelvormige baldakijnen. De voorgevel had vijf traveeën, de oostgevel grenzende aan de vroegere Sint-Jansbrug telde er drie. Hier leunde tegen het souterrain het huisje van de ‘pijnders’ (havenarbeiders) aan.⁴ Langs de Reie werd het verticaliserende effect

3 M. VANDERMAESEN, B. SOENS & A. DE BOCK, *Van Poortersloge tot Rijksarchief. Een gebouw met inhoud te Brugge (15de eeuw-1995)*, Brussel, 1995.

4 A. VANDEWALLE, *De arbeidersofficiën van Brugge ca. 1440-ca. 1670. Een institutionele studie met economische en sociale aspecten*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven, 1983, p. 247-248, 286 en n. 92.

van de geledingen benadrukt door de imposant oprijzende, polygonale traptoren die bovenop haar slanke spits een Sint-Joris met de draak torste. Rondom het gebouw liep boven de kroonlijst een opengewerkte balustrade en over het dak een vorstkam.⁵

Hoewel de architectuur momenteel grotendeels aan deze beschrijving beantwoordt, vertoont ze duidelijke sporen van een bewogen bouwgeschiedenis. Tot het midden van de achttiende eeuw behield het natuurstenen hoekpand ondanks alle functie-wijzigingen haar gotische aanblik. De brand die de Poortersloge in 1755 trof, waarvan de reikwijdte moeilijk in te schatten is, betekende het startpunt van een eerste reeks verbouwingen. In de voorgevel gingen de vensteropeningen op de begane grond dicht. De ingang verhuisde en kreeg een monumentaal, arduinen portaal in rococostijl. Het chronogram in de cartouche tussen de Ionische pilasters verwijst naar de wederopbouw.⁶ Schenkers die deelden in de herstellingswerken werden vereerd met de integratie van hun blaozen in de nieuw gewelfde, grote zaal. Misschien was het ook in deze periode dat men het dak vernieuwde en de openwerkte balustrade wegnam. Dat valt althans af te leiden uit een lavistekening van Serafijn Vermote uit 1813.⁷ In 1788 werd de gracieuze torenspits vervangen door een ingesnoerd tentdak, bekostigd door de verkoop van afbraakmateriaal.⁸

De uit haar voegen barstende Academie voor Schone Kunsten, die zich intussen in het gebouw had gevestigd, noopte tot een grootschalige uitbreiding. Na de overwelling van de Kraanrei was er voldoende plaats om de oostgevel te verlengen. Onder leiding van architect Joseph-François Van Gierdegom werd de bestaande

5 L. DEVLIEGHER, *De huizen te Brugge* (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 2-3), Tielt-Amsterdam, 1975², p. 5-8; M. RYCKAERT, *Brugge. Historische stedenatlas van België*, Brussel, 1991, p. 164-165; S. GILTÉ & A. VANWALLEGHEM, *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Stad Brugge, Oudste Kern, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen 18NA, Noord*, Brussel-Turnhout, 1999, p. 7-9; L. SNAUWAERT & L. DEVLIEGHER, *Gids voor architectuur in Brugge*, Tielt, 2002, p. 31-32.

6 P. RONSE, *De Poortersloge te Brugge*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1985, p. 49.

7 VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 24 (afb. 25).

8 RONSE, *De Poortersloge*, p. 52.

smalle gevel met zes traveeën verbreed en verrees een volledig nieuwe zuidgevel van drie traveeën breed.⁹ In twee bouwfases en met een onderbreking van tien jaar vonden de werken plaats tussen 1805 en 1825. Het uitzicht veranderde in een overwegend neoclassicistisch bouwwerk met een symmetrische lijstgevel en een centrale bordestrap naar de toegangsdeur. Het puntdak maakte plaats voor een zadeldak dat de volledige vleugel van oost naar west overkoepelde, zonder dakkapellen of balustrade. Oude foto's en lithografieën tonen geen kruiskozijnen meer, maar empirevensters. Op de bovenverdieping verdwenen het maaswerk in de vensters en de pinakelvormige baldakijnen.¹⁰ De beeldnissen, de kraagstenen en het blind maaswerk tussen de twee bouwlagen werden wel naar de nieuwbouw gekopieerd. De latere plannen van de bekende Brugse stadsarchitect Louis Delacenserie illustreren hoe radicaal ook het interieur wijzigde."

Een paar jaar na de herstellingswerken aan de toren breidde de Poortersloge uit naar de woningen '*den Slyncker Keyser*' en '*t Witte Cruyce*' (huis Cottem) in de Academiestraat. Door de aanpalende gevel in 1854-1855 volledig te herbouwen naar de stijl van de bestaande vijftiende-eeuwse façade ontstonden er twee extra traveeën. Minstens twee gevelbeelden en een nieuwe opengewerkte balustrade verfraaiden verder de noordgevel.¹² Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw vormde de Poortersloge vervolgens een notoir onderwerp binnen het toenmalige debat rond de neogotiek. In het kader van een verlangen naar de 'authentieke' gotische architectuur oogstten de toevoegingen van Van Gierdegom felle kritiek en groeide het plan om alle afwijkende stijlelementen te verwijderen. Intussen vereiste het toeneemende verval van het gebouw gedurig aanpassingen en reparaties. In 1863 werd het dak gedeeltelijk met glas opengewerkt om de

9 VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 24 (afb. 26).

10 Beeldbank Brugge: foto van lithografie uit 1850 (BRUGGE, *Stadsarchief* [verder SAB], inv. FO/A02788); foto van Alberic Goethals uit 1863 (SAB, inv. GM/66/16).

11 DEVLIEGHER, *De huizen*, p. 7; VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 21 (afbn. 21-22), 23 (afb. 24).

12 A. DUCLOS, *Bruges en trois jours*, Brugge, 1883, p. 132-133; RONSE, *De Poortersloge*, p. 77-80.

Afbeelding 1: De tijdelijk met decoratiemateriaal opgetooid Poortersloge, augustus 1878, collodium glasnegatief, Brussel, KIK-IRPA (© KIK-IRPA).

museumzaal beter te verlichten, de ramen en het parement ondergingen de nodige vernieuwingen. Delacenserie was vanaf 1875 belast met de opstelling van een restauratieproject.¹³ Gedurende enkele dagen encenseerde hij zijn eerste voorstel op spectaculaire wijze, meer bepaald in augustus 1878 bij de inhuldiging van het nieuwe Jan Van Eyckbeeld door koning Leopold II. Een foto die later als prentbriefkaart werd verspreid, toont een met decoratiemateriaal opgetooide Poortersloge en illustreert tot wat het toenmalige restauratieproject had kunnen leiden (Afbeelding 1).¹⁴ Pinakelvormige baldakijnen, een kroonlijst met waterspuwers, een opengewerkte balustrade, drie dakkapellen en een vorstkam, integraal in neogotische stijl en op ware grootte vulden de negen traveeën van de oostgevel aan. De drie meest oostelijke traveeën kregen zelfs opnieuw een puntdak. Imitaties van kruiskozijnen met ramen van glas in lood werden voor de gammele empirevensters geplaatst en met neogotisch maaswerk vervolledigd. De façade zag er uit alsof ze volledig in natuursteen was opgetrokken. Dit voorstel kwam echter nooit tot uitvoering. Het duurde nog jaren van plannen, voorbereiden en onderhandelen vooraleer de verschillende partijen een consensus over de restauratie bereikten. Tot 1899 onderging de Loge geen ingrijpende wijzigingen. Toen Delacenserie het gebouw in 1897 optekende, zag het er nog grotendeels uit zoals Van Gierdegom het had opgeleverd en zoals het te zien is op een foto van rond 1880.¹⁵

Vanaf 1898 startte uiteindelijk de historiserende reconstructie van de Poortersloge. Delacenserie maakte het allemaal niet meer

13 Over Delacenserie zie L. DEVLIEGHER, 'Censerie, Louis de la, architect', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 1, Brussel, 1964, k. 308-309; L. VERPOEST, 'dela Censerie, Louis', in A. VAN LOO & F. STRAUVEN (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003, p. 244-245; en de recente tentoonstellingscatalogus *De uitvinding van Brugge: de stad van Delacenserie*, Brugge, 2009 (bespreking door L. DEVLIEGHER, 'L. Delacenserie uitvinder?', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 146 (2009), p. 387-390).

14 Het collodium glasnegatief wordt bewaard in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel en is te raadplegen op balat.kikirpa.be (cliché A124492).

15 VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 22 (afb. 23); balat.kikirpa.be (cliché B198833).

mee en werd voor de afwerking van de zuidgevel en de aangrenzende huizen opgevolgd door Jozef Viérin. De controverse rond de gevelbeelden resulteerde in 1924 in de opstelling van zestien beeldhouwwerken van Brugse illustere personen. In tegenstelling tot het interieur veranderde er sindsdien niets wezenlijk aan de buitenzijde, zodat het complex nauwelijks lijkt af te wijken van de uitgevoerde plannen van Delacenserie.¹⁶ Nu sinds enige tijd het Rijksarchief Brugge het gebouw heeft verlaten zullen de toekomstige herbestemming en restauratie ongetwijfeld een nieuwe polemiek aanwakkeren. Onze collectieve bijdrage tot de geschiedenis van dit unieke en fascinerende gebouw kan hierbij wellicht enige wetenschappelijke ondersteuning bieden. We zullen aantonen dat de Poortersloge één van de meest bijzondere gebouwen uit het laatmiddeleeuwse stedelijke landschap van de Nederlanden vormt en dat met de bestemming ervan dus niet lichtvaardig mag worden omgesprongen.

DE BOUWSCULPTUUR VAN DE POORTERSLOGE

Eerst en vooral is er de vaststelling dat de bouwers van de Poortersloge wilden dat het gebouw een belangrijk ideologisch programma uitdroeg in de vorm van stenen beelden. Bij de bouw van de Poortersloge waren in de bovenverdieping gevelnissen met pinakelvormige baldakijnen en kraagstenen voorzien, bestemd voor veertien beelden. Als inspiratiebron fungeerde misschien de innovatieve beeldenreeks van het Brugse stadhuis. Tijdens de bouw van de Poortersloge omstreeks 1400 stonden er zeker al tien beelden in de stadhuisgevel: een Onze-Lieve-Vrouw, Boudewijn met de IJzeren arm, profeten en een *Maria Boodschap*. Ze werden later aangevuld door levensgrote voorstellingen van de eerste graven en gravinnen van Vlaanderen, de Bourgondische hertogen en de Habsburgse vorsten. Ook in andere steden werden bestuursgebouwen in het begin van de vijftiende eeuw uitgerust met representatieve beeldenreeksen. Voor de gevel van het nieuwe Mechelse schepenhuis maakte de ver-

16 In opdracht van de Regie der Gebouwen werd de gevel in 1984 gereinigd en geconserveerd, zie VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 31-36.

maarde André Beauneveu in 1374 een Mariabeeld, twee engelen en nog vijf andere niet nader genoemde beelden.¹⁷ Vier apostelen flankerden het Mariabeeld in de façade van de Rijselse stadshalle.¹⁸ In de beeldnissen van het nieuwe Kortrijkse stadhuis werd in 1420 een Onze-Lieve-Vrouwebeeld opgericht, enige tijd later gevolgd door een H.-Paulus en drie profetenbeelden.¹⁹ In het belfort van Dendermonde kwamen in 1377 ‘*ij tabernaklen ... omme beelden in te stellene*’, maar nergens verneemt men of deze beelden er effectief kwamen.²⁰ Loyset Liédet illustreerde in de Kroniek van Jean Froissart het oude schepenhuis van Oudenaarde met vier beelden tussen de ramen.²¹

Gewelbeelden functioneerden als krachtige emblemen en hadden soms een invloed op het publieke denken. De dynastieke reeks van het Brugse stadhuis reflecteerde een gemeenschappelijk roemrijk verleden en vertegenwoordigde de trouw van het stadsbestuur aan de grafelijke dynastie.²² Kunst en politiek kregen hier op een monumentale wijze gestalte. Beeldhouwkunst gaf mee vorm aan de openbare ruimte. Onze-Lieve-Vrouwebeelden bekroonden doorgaans de portalen van bestuursgebouwen,

- 17 V. HERMANS, ‘Ancienne Maison Echevinale ou Vieux Palais’, in: *Bulletin du Cercle Archéologique, littéraire et artistique de Malines*, 12 (1902), p. 19, 22, 24; D. ROGGEN, ‘Het beeldhouwwerk van het Mechelsche Schepenhuis’, in: *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, 3 (1936), p. 86-90; S. NASH, ‘No Equal in Any Land’. André Beauneveu. Artist to the courts of France and Flanders [Brugge 14 sept.-6 jan. 2008], Brugge-Londen, 2007, p. 31.
- 18 J. HOUDOY, *La Halle échevinale de la ville de Lille, 1235-1664*, Parijs-Lille, 1870, p. 12-13, 52; H. OURSEL, ‘Remarques sur la sculpture dans le Nord de la France à la fin du Moyen-Âge’, in: *Actes des Journées internationales Claus Sluter* (septembre 1990), Dijon, 1992, p. 234.
- 19 P. DEBRABANDERE, ‘De geschiedenis van de beeldhouwkunst te Kortrijk’, in: *De Leiegouw*, 3 (1968), p. 23; Ph. DESPRIET, 2000 jaar Kortrijk. *Topografische atlas, van ambachtelijke Romeinse nederzetting tot moderne stad*, Kortrijk, 1990, p. 280.
- 20 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers 37973 (Stadsrekeningen Dendermonde), 1377-1378, f. 23r.
- 21 PARIJS, *Bibliothèque Nationale*, Mss. fr., 2644 (kroniek van Jean Froissart, vervaardigd te Brugge, ca. 1475), f. 85r (raadpleegbaar op: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8438605h/f197.image.r=froissart.langEN>)
- 22 S. KÖHL, ‘Princely Architecture: Town Halls in the Burgundian Netherlands’, in: W. BLOCKMANS, T.-H. BORCHERT, N. GABRIÉLS, J. OOSTERMAN & A. VAN OOSTERWIJK (red.), *Staging the Court of Burgundy. Proceedings of the Conference ‘The Splendour of Burgundy’*, Londen-Turnhout, 2013, p. 194.

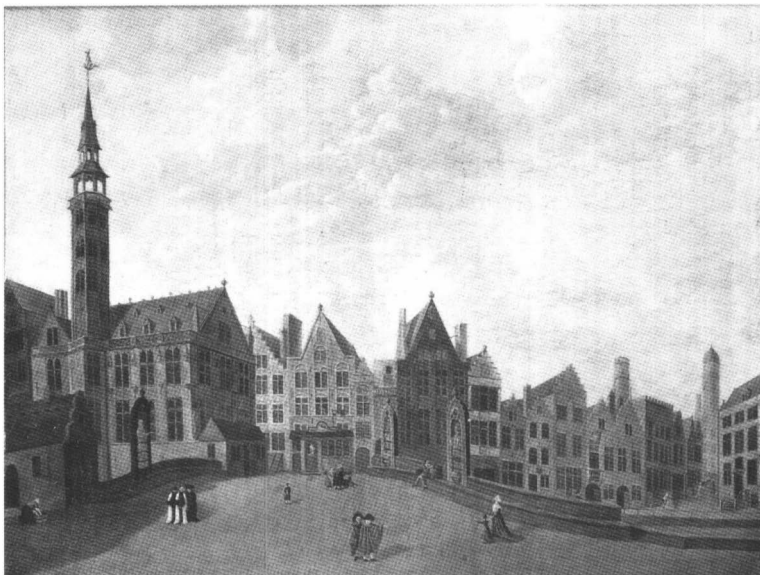
heiligen- en profetenbeelden in stadspoorten, op pleinen en bruggen boden de stadsbevolking morele houvast, terwijl kraagstenen met scènes uit de Bijbel of uit het dagelijkse leven in menige muur waren verwerkt. Een luxueuze architectuur met een opvallende buitenversiering bezorgde de bouwheer een prestigieus imago. In de natuurstenen gevels van sommige gilde- en ambachtshuizen en de panden van de vreemde naties, zoals de Genuese loge (ca. 1400) lieten zich rijkdom en eerezucht aflezen. Met een passende gevelornamentiek, vergulde spitsen of *ap-pelle*, wapenschilden, wimpels en windijzers werden deze luis-terrijke gebouwen tot imponerende visitekaartjes verheven. De Poortersloge zou met haar uitgebreide beeldenreeks heel wat andere panden overtroeven, ware het niet dat het ambitieuze opzet nooit werd uitgevoerd. Op een pentekening uit het derde kwart van de zestiende eeuw wordt de Noordgevel van de Loge zonder beelden afgebeeld (Afbeelding 16).²³ Op het stadsplan van Marcus Gerardus staan wel baldakijnen en kraagstenen aangegeven, maar de gevelnissen zijn leeg.²⁴ In de zuidgevel op *De Zeven Wonderen van Brugge* (Pieter I Claeissens, 1550-1560, Begijnhof Ten Wijngaerde Brugge) (Afbeelding 17) komen evenmin beelden voor. Ook in de achttiende eeuw blijkt dit nog het geval te zijn, afgaande op Sanderus' illustratie in *Verheerlykt Vlaendre* (1735) of de stadsgezichten met het *Zicht op de Spiegelrei en de Poortersloge* (ca. 1750, Begijnhof Ten Wijngaerde Brugge) (Afbeelding 2) en *De Spiegelrei in Brugge* van Pieter Ledoulx (18de eeuw, Groeningemuseum Brugge).

De eerste beelden werden uiteindelijk pas in 1855-1860 geïnstalleerd.²⁵ Ze werden in 1924 alweer vervangen en aangevuld door voorstellingen van illustere Bruggelingen. Dat het aanvankelijke opzet nooit werd gerealiseerd is mogelijk te verklaren door de hoge kostprijs. Waarschijnlijk was het ook om die reden dat de gevelversiering van het Brugse stadhuis slechts

23 VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 17,afb. 14.

24 M. GERARDUS, *Brugae Flandrorum Urbs*, 1562 (BRUGGE, Groeningemuseum).

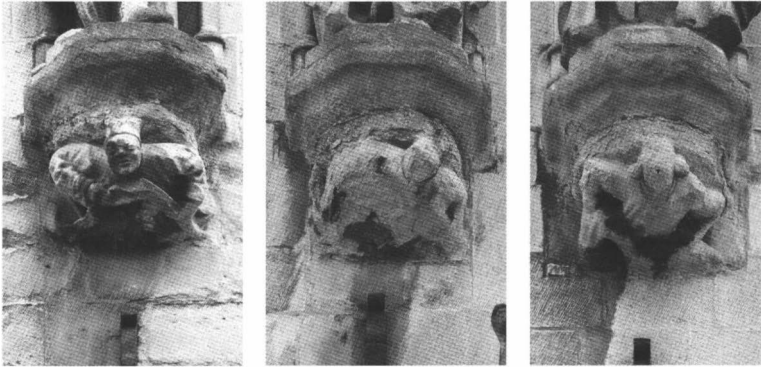
25 Geleverd door Hendrik Pickery in 1859, zie RONSE, *De Poortersloge*, p. 80; VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 26.

Afbeelding 2: Anoniem, *Zicht op de Spiegelrei en de Poortersloge*, ca. 1750, olieverf op doek, Begijnhof Ten Wijngaerde, Brugge (© KIK-IRPA).

traag en met lange tussenpozen tot stand kwam. In 1423-1424 betaalde men voor twee baldakijnen en vier stenen gevelbeelden 18 pond groten aan Colarde de Cats. De kostprijs van de acht gevelbeelden die in 1434 door Jacob van Oost, Gerard Mettertee en Jan van Cutseghem gekapt werden en waarvan er zes door Van Eyck werden gepolychromeerd liep op tot 5 pond groten en 10 schellingen het stuk (of het equivalent van 123 daglonen van een Brugse meester-metselaar). Voor de polychromie kwam er nog eens 5 pond groten per beeld bij. Het is best mogelijk dat dergelijke bedragen onoverkomelijk waren voor de bouwheer van de Poortersloge. Zoals verder uitgebreider zal worden uiteengezet moest de stad trouwens al relatief snel geld investeren in het onderhoud van het pand.²⁶ Financiële moeilijkheden gaven trou-

²⁶ DE MEESTER, 'De ontstaansgeschiedenis', p. 51-52.

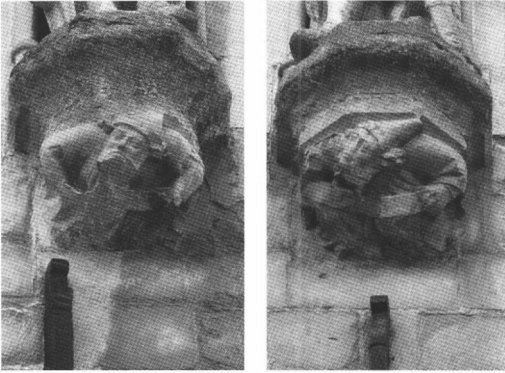

Afbeeldingen 3-5: Poortersloge, noordgevel, kraagstenen met monnik en twee geestelijken (?), ca. 1400 (© KIK-IRPA).

wens ook in andere steden aanleiding om oorspronkelijke plannen niet of slechts lange tijd nadien uit te voeren. Ontwerper Keldermans voorzag in 1519-1520 voor het nieuwe Gentse stadhuis ook gravenbeelden, maar de nissen bleven tot in de negentiende eeuw leeg.²⁷

In tegenstelling tot de gevelbeelden werden de kraagstenen van de Poortersloge wel van bij aanvang gerealiseerd. Drie geïrodeerde figuren in de noordgevel stammen nog uit de vroege vijftiende eeuw (Afbeeldingen 3-5). Een monnik en twee geestelijken - zo lijkt het althans - ontplooiden waarschijnlijk elk een schriftrol, al is er slechts één degelijk bewaard. Typisch vijftiende-eeuws zijn ook de twee gebeeldhouwde profeten in de oostgevel, weergegeven in vloeiende gewaden en met golvende tekstbanden (Afbeeldingen 6-7). De beweeglijke figuren werden knap en met oog voor detail uitgesneden. Voorstellingen met profeten, en bij uitbreiding

27 Ch. PIOT, 'Des statues à placer dans les niches des façades de nos anciens hôtels de ville', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie*, 34 (1895), p. 114-118; F. VAN TYGHEM, *Het stadhuis van Gent: voorgeschiedenis, bouwgeschiedenis, veranderingswerken, restauraties, beschrijving, stijlanalyse* (Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 31), 2 vol., Brussel, 1978, p. 257.

Afbeeldingen 6-7: Poortersloge, oostgevel, kraagstenen met profeten, ca. 1400 (© KIK-IRPA).

engelen en monniken, met een banderol of boek, waren in de periode rond 1400 wijdverbreid. Door hun verbondenheid met de oude wereld van vòòr Christus' komst vervulden profeten een visionaire rol en fungeerden ze als medium tussen God en mens. Ze waren tijdloze rolmodellen die instrueerden en troostten met het doorgeven van wijsheid en ethische waarden. Eigentijdse voorbeelden bevinden zich onder meer in het Brugse stadhuis, de Genuese Loge, de Kruispoort en de Schoenmakerskapel van de Sint-Salvatorskathedraal.

De figuren in de Poortersloge alterneren met goed bewaarde en identiek gesculpteerde kraagstenen met bladmotief, die waarschijnlijk geplaatst werden tijdens de omvangrijke verbouwing in 1805-1825. Toen werd de oostgevel onder leiding van architect Joseph-François van Gierdegom met zes traveeën uitgebreid. Moderne kraagstenen dienden om de nieuwe façade met de oude te laten harmoniëren. Steenhouwer Guillelmus Waes kreeg 300 gulden om '... *de gotik-verciersels van den gevel* ...' te kappen.²⁸ Oude foto's tonen hoe over de drie gevels gebeeldhouwde figuren

28 SAB, Academie, nr. 129 ('rekening der koninglijke Academie in Brugge van de jaeren 1 october 1824 ende 1825'): 'Guillelmus Waes, steenhouwer heeft aangenomen het

systematisch met bladmotieven variëren, maar laten niet toe hun precieze vorm te ontwaren.²⁹ Misschien werden hiervoor oorspronkelijke figuratieve kraagstenen verplaatst en tussen nieuw gebeeldhouwde bladmotieven gezet. In 1854-1855 werd het aanpalende huis in de Academiestraat aan de voormalige Poortersloge toegevoegd. De kraagstenen van de twee uiterst rechtse traveeën aan de noordkant dateren dus uit die periode, wat bevestigd wordt door de gegraveerde '1855' in het paneel van de gebeeldhouwde profeet. Al de figuratieve kraagstenen die in de huidige zuidgevel te zien zijn behoren bij de ingreep van Louis Delacenserie, die de door Van Gierdegom afgebroken muur van de bovenverdieping reconstrueerde.³⁰ Delacenserie inspireerde zich voor de nieuwe kraagstenen op de toen nog aanwezige laatgotische voorbeelden uit de oostgevel en gebruikte één van de profeten als model. Op zijn tekeningen van de oost- en noordgevel uit 1899 staan buiten een enkele kraagsteen met voornoemd bladmotief alleen figuratieve kraagstenen voorgesteld.³¹ Dat geeft misschien aan dat hij de meeste bladmotieven wou vervangen, maar dat hij het plan uiteindelijk niet uitvoerde.

Tot slot is er nog het befaamde standbeeld van de beer, wat verwijst naar het laatmiddeleeuwse toernooigezelschap dat een Witte Beer als embleem had gekozen. Nicolaes Despars schreef dat het Gezelschap van de Witte Beer in 1417 een heropleving kende.³² De stad zou toen hebben toegestemd om het embleem - een rechtopstaande beer als schilddrager van het Brugse stadswapen - in de gevelnis van de benedenverdieping op te stellen. Hiermee profileerde de steekspelvereniging zich prominent in

kappen de gotik-verciersels van den gevel voor de som van dry hondert guldens Nederlands, ...'; RONSE, *De Poortersloge*, p. 59.

29 Zie bijv. foto's met clichénummers A124492 en B198833 in de fototheek KIK-IRPA of Beeldbank Brugge ('Poortersloge', foto's tussen 1871 en 1899).

30 VANDERMAESEN, SOENS & DE BOECK, *Van Poortersloge*, p. 23.

31 BRUGGE, *Stadhuis*, DRO-dienst monumentenzorg en erfgoedzaken, map Poortersloge.

32 *Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen, van de jaeren 405 tot 1492 Gemaect door Nicolaes Despars; voor de eerste maelthans in het licht gegeven naer het oorspr. handschrift en met noodige aenteekeningen opgehelderd door J. De Jonghe*, ed. J. DE JONGHE, Brugge, 1837-1840, dl. 3, p. 247-252.

Afbeeldingen 8-10: Poortersloge, eerste torenkamer, kraagstenen met buitelende figuren, ca. 1400 (© KIK-IRPA).

Afbeelding 11: Poortersloge, eerste torenkamer, kraagsteen met bladmasker, ca. 1400 (© KIK-IRPA).

het straatbeeld. Het gevelbeeld was ongetwijfeld het voorwerp van een specifieke bestelling. Steenhouwers zoals Willem Pike, Claise van Utrecht, Gerard Mettertee, en iets later Tideman Maes, Willem de Hertog en Jan van Cutseghem waren toen in Brugge actief en komen als mogelijke auteurs zeker in aanmerking. Wanneer het oorspronkelijke Beertje verloren ging, is niet geweten. Het huidige beeld is een twintigste-eeuwse creatie, blijkbaar gerealiseerd naar een achttiende-eeuwse voorganger. Uiteindelijk was 'het Beertje' een tijdlang het enige monumentale gevelbeeld van het gebouw, want de andere nis op de benedenverdieping (zuidoosthoek) werd pas ettelijke decennia

erna opgevuld. In 1444-1445 kocht het stadsbestuur voor de vernieuwde Sint-Jansbrug vier stenen nissen die een jaar nadien met bronzen beelden werden opgevuld.³³ Op het stadsplan van Marcus Gerardus of de achttiende-eeuwse voorstellingen bij Sanderus of Ledoulx staan echter maar drie nissen weergegeven. ‘Volgens een oud register van Brugge’, schreef Ledoulx, schonk Karel de Stoute in 1467 nieuwe beelden.³⁴ Eén van deze vier, namelijk dat van Johannes de Doper, de patroonheilige van de wijk, zou op de hoek van de Poortersloge zijn opgesteld. In ieder geval werd in 1788-1789 ‘... een metaele gegote figure van St Jan gestaen hebbende op den houck van dacademie’ verkocht om de nieuwe torenkap te helpen financieren.³⁵ Het ‘Reglementenboek’ van de Academie bevestigt die verkoop ‘... tot twelcke wij hebben gehad om donkosten ten meederen delen te suporteren 2800 ponden loot voor comende van looden solder die boven torenken gelegen had, een coper figure...’

Het oorspronkelijke interieur van de Poortersloge ging vrijwel helemaal verloren. De enige ruimtes die grotendeels van ingrijpende restauratie en vernieling gespaard bleven zijn twee kleine torenkamers. Het kruisgewelf in de eerste (laagste) torenkamer is voorzien van vier kraagstenen (ca. 23h. x 16 br. x 17d. cm) met ongewone voorstellingen. Het gaat om drie vreemd uitziende types, schematisch weergegeven met een gebrekkige anatomie en een langgerekt, buitenproportioneel groot hoofd (Afbeeldingen 8-10). De buitelandse personages in *hosen* en *pourpoints* dragen eigenaardige hoofddeksels die door de opstaande oorflappen misschien narren- of ezelskappen weergeven. Twee figuren houden een boek en een koker of schrifrol vast terwijl ze de andere arm in het naar achteren geplooid been haken. Van het bladmasker recht tegenover de ingangsdeur doen de bijgepleisterde randen bijna geloven dat het uit een andere plaats gerecupereerd werd (Afbeelding 11).

33 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, 1ère section, Inventaire des Chartres, 1re série: Treizième au seizième siècle*, 9 vol., Brugge, 1871-1885, dl. 5, p. 320-321.

34 *Kroniek J. P. Le Doulx. Brugse kroniek over 825-1797*, ed. J. PENNINGCK, Brugge, 1967, p. 43.

35 RONSE, *De Poortersloge*, p. 8, 51.

Afbeeldingen 12-14: Poortersloge, tweede torenkamer, kraagstenen met geknielde burgers, ca. 1400 (© KIK-IRPA).

De afmetingen, het type steen en de vorm van de moulure leunen echter nauw aan bij de drie andere kraagstenen. Ook het mannenhoofd van de sluitsteen is moeilijk te duiden en lijkt een verband met de andere te missen. De tuimelende personages doen denken aan narren of acrobaten, al is er nauwelijks vergelijkingsmateriaal om dit te staven. Het is best mogelijk dat de voorstellingen betrekking hebben op de animatie die zich in de vijftiende-eeuwse Poortersloge afspeelde. Het zonderlinge gedrag van de gezellen lijkt door de onhandige, karikaturale weergave te worden benadrukt. De gekunstelde voorstellingen staan in schril contrast met de kwalitatief hoogstaande en zorgvuldig uitgewerkte kraagstenen in de kamer erboven.

De tweede torenkamer is uitgewerkt met een complexer gewelf waarvan de ribben op drie kraagstenen steunen. Deze voorname, geknielde jongemannen, gekleed in natuurlijk vallende *houppelandes* en bonten hoofddeksels komen met hun boek, diptiek en wapenschild als gecultiveerde poorters over (Afbeeldingen 12-14).³⁶ Het is verleidelijk om ze te identificeren met de rijke burgers die zich in de Poortersloge kwamen vermeien. Over de precieze

36 De weinige resten polychromie op de diptiek en het wapenschild zijn niet authentiek.

functie van deze kleine privévertrekken ontbreekt elk gegeven. Wel is zeker dat de torenkamers met de kraagstenen en de ongetwijfeld beschilderde muren een bijzonder cachet uitstraalden.

DE POORTERSLOGE IN DE ICONOGRAFIE VAN HET STEDELIJKE LANDSCHAP

In de vijftiende- en zestiende-eeuwse Brugse iconografie neemt de Poortersloge een opvallend prominente plaats in, wat aantoont dat het gebouw ook toen al sterk leefde in het collectieve bewustzijn van de stad. In de periode 1480-1520 integreerden een aantal anonieme Brugse schilders de *skyline* van hun stad als handelsmerk in hun oeuvre. De met noodnamen aangeduide ‘Meester van de Sint Lucialegende’ en ‘Meester van de Sint-Ursulalegende’ plaatsten verschillende religieuze taferelen en portretten tegen de achtergrond van de Brugse torens. Het betreft hier geen waarheidsgetrouwe evocaties van de stad, maar veeleer collages van snippers van de Brugse topografie in een voorts fictief stadslandschap (Afbeelding 15). Er zijn in totaal 28 panelen met een dergelijk torenlandschap bekend.³⁷ In de steeds wisselende configuratie van torengebouwen komt een aantal gebouwen geregeld terug. Het enige architecturale element dat systematisch op alle 28 schilderijen prijkt is de bakstenen toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk die sinds het midden van de veertiende eeuw de Brugse *skyline* domineert. Een kwantitatieve analyse leert echter dat de overige torens een seculier karakter hebben (64% van de in totaal 166 torens). Naast het iconische belfort (16 keer) springt vooral de toren van de Poortersloge in het oog. De ranke, polygonale toren met tweeledige lantaarn prijkt maar liefst op de helft (14 keer) van alle panelen. Hoewel het niet altijd om een waarheidsgetrouwe weergave gaat, is de unieke morfologie van de toren onmiskenbaar.³⁸

37 Het betreft 17 panelen die aan de Meester van de Legende van Sint-Ursula zijn toegeschreven, achtaan de Meester van de Legende van Sint-Ursula, twee aan Gerard David en één aan een anonieme Brugse meester.

38 Voor meer gedetailleerde data, zie J. DE ROCK, ‘The image of the city quantified: the serial analysis of pictorial representations of urbanity in early Netherlandish art (1420-1520)’, in J. DUMOLYN, K. LICHTERT & M. MARTENS (red.), *Portraits of the City: An Interdisciplinary Approach to the Study of Representations of Urban Landscape*, Turnhout, 2014, p. 67-81 (grafiek 5).

Afbeelding 15: Meester van de Legende van Sint-Lucia, *Bewening met Sint-Jan de Doper en Sint-Katherina van Alexandrië (detail van de Brugse torens met centraal de toren van de Poortersloge)*, ca. 1493-1501, olieverf op paneel, Minneapolis Institute of Arts. Bron: <http://commons.wikimedia.org>. Onder de licentie Creative Commons CC-PD.

Een aantal schilderijen verleent aan de Poortersloge een veel prominere plaats in het Brugse landschap dan in werkelijkheid het geval was. Een enkele keer wedijvert de toch beduidend kleinere constructie zelfs met de imposante torens van het Belfort en de Onze-Lieve-Vrouwekerk.³⁹ Deze selecte en sterk vertekende evocaties van het Brugse stadslandschap geven op die manier gestalte aan een sterk geïdealiseerd beeld van de stad, waarmee in het bijzonder de Brugse commerciële klasse zich identificeerde. Hoewel de gegevens ter identificatie van de opdrachtgevers/kopers van deze panelen zeer fragmentair zijn, lijken de Meesters van de Legendes van Sint-Lucia en Sint-Ursula vooral voor Italiaanse en Spaanse kooplieden⁴⁰ en de lokale elite⁴¹ te hebben gewerkt. Dat in de achtergrond van deze panelen uitgerekend de Poorterloge als architecturaal symbool bij uitstek van de stedelijke elites zo vaak een triade vormt met de Onze-Lieve-Vrouwekerk en met het Belfort lijkt dan ook geen toeval. Het is bovendien veelzeggend dat de Poorterloge op de geschilderde panelen overwegend geflankeerd wordt door diverse - al dan niet generieke - torens van private residenties. Zo komt op acht panelen ook een achthoekige traptoren met een uitgesproken balustrade en dakkapellen voor - een morfologie die heel sterk overeenkomt met de toren van het Sint-Jorishof (het latere Hof van Watervliet) dat kort na 1450 door

39 Meester van de Legende van Sint-Lucia, *Sint-Catherina van Alexandrië*, ca. 1482 (PHILADELPHIA, Museum of Art).

40 Onder meer de Florentijn Ludovico Portinari, een lid van de Pisaanse Baldovinifamilie, en de Baskische reder Nicolás Ibáñez de Arteita hadden een paneel met Brugs torenlandschap in hun bezit. Voor andere panelen wijst *circumstantial evidence* (zoals een vroege aanwezigheid in een Italiaanse collectie) op een Zuid-Europese koper (A. ROBERTS, 'North Meets South in the Convent: The Altarpiece of Saint Catherine of Alexandria in Pisa', in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 1:2 (1987), p. 187-206). Voor de ruime verspreiding van Brugse kunst in de Middellandse Zee wereld, zie D. DE VOS, 'Brugge en de Vlaamse Primitieven in Europa', in: V. VERMEERSCH (red.), *Brugge en Europa*, Antwerpen, 1993, p. 319-357.

41 Ann Roberts lieerde op overtuigende wijze de *Madonna in Rozentuin* in Detroit aan Lodewijk van Gruuthuse (A. ROBERTS, 'The City and the Convent: The Virgin of the Rose Garden by the Master of the Legend of Saint Lucy', in: *Bulletin of the Detroit Institute of Arts*, 72 (1998), p. 56-65; EADEM, *The Master of the Legend of Saint Lucy: A Catalogue and Critical Essay*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Pennsylvania, 1982, p. 183-185). Anne de Blasere, echtgenote van de Brugse notabele Jan van Nieuwenhove, liet zich door de Ursula-Meester portretteren voor enkele Brugse torens (M. MARTENS, 'The Epitaph of Anna van Nieuwenhove', in: *Metropolitan Museum Journal*, 27 (1992), p. 37-42).

de Brugse notabele en edelman Jan III de Baenst werd gebouwd.⁴² Daarnaast worden ook sporadisch het paleis van de Brugse adellijke familie van Gruuthuse, het *Oosterlingenhuis* en het Huis met de Zeven Torens, een imposante stedelijke residentie gebouwd door de rijke Brugse familie Bonin in de torenlandschappen opgenomen. Deze echo's van het laatmiddeleeuwse Brugge in de panelen van de Lucia-Meester evoceren een ideale en 'aristocratische' stad. Ver verwijderd van de anekdotiek van alledag wordt de stad hier niet voorgesteld als het economische of logistieke centrum dat ze was, maar veeleer als een architecturaal juweel. Wat primeert is een monumentale ruimte, gemonopoliseerd door symbolen van publieke machtsuitoefening, distinctie en sociale exclusiviteit. Het cliënteel van de Lucia-Meester identificeerde zich klaarblijkelijk sterk met deze elementen van de stedelijke architectuur en de Poortersloge bekleedde hierbij een sleutelpositie.

DE MEDITERRANE LOGGIA OF LONJA EN DE BRUGSE NATIEHUIZEN

Maar wat wordt nu eigenlijk precies bedoeld met de term 'loge' die we in de Brugse geschreven bronnen aantreffen om dit merkwaardige gebouw mee te benoemen? Het is vrijwel onmogelijk om tot een sluitende en eenduidige definitie van dat soort gebouw te komen, aangezien het begrip in de loop der eeuwen doorheen Europa zowel architecturaal als functioneel heel wat uiteenlopende betekenissen heeft gekregen. Etymologisch wortelt de benaming in het Frankische *laubja*, wat een beschutting, afdak of loofhut betekent (oorspronkelijk uit vergankelijke materialen zoals hout en takken opgetrokken). Die functie blijkt bijv. duidelijk uit de afgeleide modern-Nederlandse woorden *luifel* en *loods*, het Engelse *loft* en *lodge* of het Franse *loge* en *logement*.⁴³ Zo stond in Brugge de oude grafelijke residentie op de

42 F. BUYLAERT, 'Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen: een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 8 (2005), p. 209.

43 Zie onder het lemma 'loodse' in het *Middelnederlandsch Woordenboek* (Verwijs & Verdam), digitaal raadpleegbaar op de *Geïntegreerde Taalbank* (<http://gtb.inl.nl/>). Voor het Franse 'loge' zie de *Dictionnaire du Moyen Français* (1330-1500), raadpleegbaar op <http://www.atilf.fr/>.

Burg bekend als de *Love*, vanwege zijn overdekte galerij of portiek (*lobium*).⁴⁴

Bovendien was de term ook onlosmakelijk verbonden met de commerciële infrastructuur van het laatmiddeleeuwse Brugge. Zo konden bij slecht weer handelstransacties afgesloten worden onder de *lovekins* of afdaken van de grote herbergen en de natiehuizen. Daarnaast komt de specifieke term 'loge' - als Romeanse variant van het Frankische *laubja* - vanaf de veertiende eeuw veelvuldig in de Brugse administratieve bronnen voor om de natiehuizen van de mediterrane koopliedengemeenschappen aan te duiden. Het is heel aannemelijk dat de Poortersloge zowel etymologisch, architecturaal en ten dele ook functioneel schatplichtig was aan deze natiehuizen. Het gebouw vormde op die manier een Brugse pendant van de Iberische *lonja* en bepaalde types van de Italiaanse *loggia*, waar groothandelaars, financiers en edelen weg van drukte van de markt konden onderhandelen.⁴⁵

Op het Italiaanse schiereiland komt de gelatiniseerde term *laubia* vanaf 775 veelvuldig voor in de Karolingische en Ottoonse *placita*, steevast als een plaats van rechtsuitoefening. Vanaf de veertiende eeuw verschijnt de volkstalige (Toscaanse) variant 'logia' in steeds meer documenten. De oudste nog bewaarde *loggia's* in Italië dateren uit de dertiende eeuw en vertonen een grote architecturale variatie van arcaden- of brugstructuren, al dan niet in combinatie met een gesloten bovenverdieping. Een *loggia* kan op zichzelf staan, maar evenzeer geïntegreerd zijn in een ruimer architecturaal geheel, zoals een kerk of een communaal of privaat *palazzo*. Het betreft doorgaans een transparante constructie die door middel van zeilen van de buitenwereld en de natuurelementen kon worden afgeschermd.⁴⁶ Pas vanaf de zestiende eeuw krij-

44 RYCKAERT, *Historische Stedenatlas*, p. 163.

45 D. CALABI, *The Market and the City. Square, Street and Architecture in Early Modern Europe*, Burlington, 2004, p. 172-174.

46 K. SEXTON, *A History of Renaissance Civic Loggias in Italy from the Loggia dei Lanzi to Sansovino's Loggetta*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1997, p. 15-79, 122, 281.

gen de Italiaanse *loggie* of *loggette* een meer gesloten karakter.⁴⁷ De Italiaanse *loggie* vertoonden een grote functionele diversiteit. Doorgaans functioneerde de constructie als zetel of ontmoetingsplaats voor bepaalde functionarissen, instituties, gilden of belangengroepen. Een aanzienlijk deel van de vroegste specimina waren stedelijke initiatieven en vervulden een officiële functie als *arengario* (voor het declameren van stedelijke verordeningen en vonnissen), wachthuis, vergaderplaats van de stadsmilitie of als zetel van ‘externe’ functionarissen zoals de *podesta* of de *capitano del popolo*.⁴⁸ In veertiende-eeuwse Toscaanse steden lijken de introductie van het prioraat en een verruimde volksvertegenwoordiging vaak gepaard te zijn gegaan met de constructie van een nieuwe communale *loggia* en paleis. Deze open en vrijstaande arcadeconstructies - waarvan de Florentijnse *Loggia dei Lanzi* (1376-1382) een schoolvoorbeeld is - hadden een zeer hybride functie. Ze dienden in de eerste plaats als etalage voor de aanstelling van de nieuwe stadsmagistraat, voor de jaarlijkse ‘homage’ van de onderschikte steden en gemeentes en voor andere *ad hoc* ceremonieën zoals het decoreren van succesvolle krijgsheren. Op andere momenten werd de communale *loggia* als informele ontmoetings- en ontspanningsplaats ook opengesteld voor een breed publiek.

Daarnaast werden in tal van mediterrane steden *loggie* of *lonje* gebouwd voor diverse mercantiele doeleinden. De beschermende open arcadestructuur van de *loggia* leende zich dan ook uitermate goed voor een marktfunctie.⁴⁹ In Bologna en Siena zetelde de handelsrechtbank in de *Loggia della Mercanzia* (resp. gebouwd in 1391 en 1417), terwijl in Ancona en in tal van Aragonese steden een *loggia* of *lonja* dienst deed als de zetel van de lokale kooplieden-gilde of van het *Consulado del Mar*, de plaatselijke commerciële

47 SEXTON, *A History*, p. 318-319.

48 De voornaamste in Italië nog bewaarde dertiende-eeuwse communale *loggia's* zijn: *Arengario* (Mantova), *Loggia Papale* (Viterbo), *Loggia degli Osii* (Milano), *Loggia Dei Militi* (Cremona) en de *Loggia dei Cavalieri* (Tresivo) (SEXTON, *A History*, p. 99, 135-136).

49 G. CATALDI & R. CORONA (red.), *Logge e/y lonjas : i luoghi del commercio nella storia della città*, Florence, 2001, p. 161-176.

rechtbank. In Barcelona bijvoorbeeld vormde de *Llotja de Mar* een omvangrijk complex waarvan de vroegste gotische kern (1352-1392) bestond uit een *Sala de Contratación* met daarboven een kleinere zaal waar het *Consulado del Mar* was gevestigd. Naast een primaire handelsfunctie werden er ook banketten en ceremonies georganiseerd, niet alleen door het *Consulado del Mar*, maar ook de stadsraad of *Consell de Cent*. Ook in Valencia werd in de periode 1483-1533 een gelijkaardig complex opgetrokken, de zogenaamde *Lonja de la Seda*, bestaande uit een indrukwekkende *Sala de Contratación*, een torengedouw, een vleugel voor het *Consulado del Mar* en een binnentuin. In Palma de Mallorca functioneerde de *Lonja* (1426-1447) dan weer als zetel en handelsvloer van de koopliedengilde, terwijl de handelsrechtbank in een apart gebouw was ondergebracht.⁵⁰ In Perpignan kwam het *Consulat de la Mer* vanaf 1397 in de *Loge de Mer* bijeen: een gotische constructie omzoomd door open arcaden.⁵¹ De Aragonese *lonjas* van de veertiende en vijftiende eeuw verschilden door hun gesloten hal- of zaalstructuur beduidend van de meer open Italiaanse *loggie*, een architecturale vormgeving die ook diverse natiehuizen in het westelijke Middellandse Zeegebied en de Griekse eilanden kenmerkte.⁵² Strevend naar een grotere handelsvrijheid gingen steeds meer buitenlandse kooplieden zich vanaf het eind van de dertiende eeuw organiseren in natiehuizen en dit ten koste van de gebruikelijke, door de overheid beheerde *fondaco* of *alhóndiga*. Deze natiehuizen ontptopten zich tot een steunpunt bij uitstrek voor het zaken-

50 D. FRIEDMAN, 'Monumental urban form in the late medieval Italian commune: loggias and the Mercanzia of Bologna and Siena', in: *Renaissance Studies*, 12:3 (1998), p. 325-340; M. MORONI, 'Ancona città mercantile', in: F. MARIANO (red.), *La Loggia dei Mercanti in Ancona e l'opera di Giorgio di Matteo da Sebenico*, Ancona, 2003, p. 89-111, 92; G. FORTEZA, 'El Cicle arquitectònic de les nostres llotges medievals', in: *Revista de Catalunya*, 14, (1934), p. 221-248; S. LARA ORTEGA, *Las seis grandes lonjas de la Corona de Aragón*, Valencia, 2007.

51 M.-Cl. VALAISON, 'La Loge de Mer de Perpignan. Une institution, un monument, un symbol', in: S. LARA ORTEGA (red.), *La Lonja. Un Monumento del II para el III Milenio*, Valencia, 2000, p. 251-260.

52 C. ENLART, *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance. Tome 2, Architecture civile et militaire*, Paris, 1904, p. 345-347; F. IBORRA BERNAD & V. GARCÍA ROS, 'La Lonja que no fue. Reflexiones e hipótesis sobre el proyecto inicial de la Lonja de Valencia', in: *Anales de Historia del Arte*, 22 (2012), p. 295-315; S. LARA ORTEGA, 'Une aproximación terminológica desde la arquitectura', in: IDEM, (red.), *La Lonja*, p. 159; CALABI, *The Market and the City*, p. 173.

leven, de publieke en juridische activiteit, het ontspanningsleven en de communale identiteit van de vreemde naties.⁵³ Aangezien de populaties van vreemde kooplieden aanvankelijk vaak samenkamen in de portiek of private *loggia* van lokale stadspaleizen, werd de term na verloop van tijd ook gebruikt om - wars van zijn oorspronkelijke architecturale betekenis - een natiehuis of associatie van kooplieden aan te duiden.⁵⁴

Het is frappant dat de bouw van Brugse Poortersloge omstreeks 1400 werd aangevat, kort nadat diverse mediterrane koopliedenkolonies een eigen natiehuis in het Brugse handelskwartier hadden ingericht. Dat daarenboven een van de vroegste vermeldingen de Brugse Poortersloge benoemt als de 'loge van de Vlamingen' (*Vlaeminghenloge*) doet sterk vermoeden dat het gebouw geïnspireerd werd door de prominente architecturale aanwezigheid van de mediterrane kooplieden in het stedelijke landschap. Sinds het einde van de veertiende eeuw ondersteunde en subsidieerde de stad de bouw of verbouwingswerken van dergelijke natiehuisen. De koopliedenkolonies konden er hun eigen instellingen voor interne inspraak vestigen en hun gezamenlijke archieven en administratie bijhouden. Er werden ook banketten, drinkgelagen en gokpartijen georganiseerd. Het oudst vermelde natiehuis in Brugge was dat van de Catalanen. Het dateerde ten laatste van 1357 en was gelegen op het Beursplein. Dat plein was vernoemd naar de herberg van de familie Van der Beurze wier naam voortleeft in de benaming van de huidige financiële instelling. Op deze plaats, maar in feite ook in de vele grote gespecialiseerde herbergen in de omgeving, ontstond geleidelijk - de precieze chronologie is nog steeds onduidelijk - de instelling die vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw gekend stond als het zogenaamde *Forum Mercatorum* of *Der Cooplieden Buerse*.

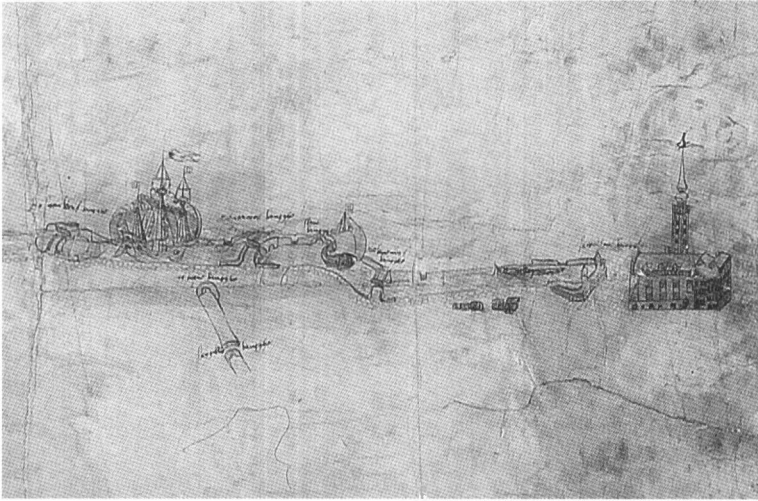
53 O.R. CONSTABLE, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, 2003, p. 155, 186.

54 L. GROSSI BIANCHI & E. POLEGGI, *Una città portuale del Medioevo. Genova nei secoli X-XVI*, Genua, 1987, p. 159. Over de betekenisverruiming van de term *loggia*, zie: SEXTON, *A History*, p. 147.

Dit was de eerste 'beurs' in die zin dat er volop monetaire en andere informatie voor kooplieden werd uitgewisseld, er grootschalige commerciële en financiële transacties tot stand kwamen en er vele geldwisselaars en notarissen samentroepen. Hoewel er ook Engelsen, Schotten, Fransen en Duitsers bedrijvig waren op het Beursplein, waren het de gebouwen van de mediterrane naties die de omgeving architecturaal domineerden. In 1392 kochten de Luccezen vlakbij het Beursplein twee aanpalende eigendommen, waarvan het grootste in 1394 als *Logia Nuova* werd ingericht. Het pand waar oorspronkelijk de herberg *van de familie Van der Beurze* was gevestigd werd door de Venetianen ten laatste vanaf 1397 van de hostelier Jan Bieze gehuurd als natiehuis. Op een belendend bouwterrein dat door de stad Brugge was aangeboden trokken de Genuezen in 1399 een volledig nieuwe loge op. Dit elegant gebouw, dat tot op vandaag bestaat, omvatte twee opslagruimten met daarboven een ruime zaal, en is van alle natiehuizen architecturaal het sterkst verwant aan de Aragonees-Catalaanse traditie van de *lonja/llogtja*. Op sculpturaal vlak vertoont de Genuese Loge trouwens gelijkenissen met de schaarse originele elementen die van de Poortersloge bewaard zijn gebleven (cf. supra). Ook de Florentijnen huurden een pand op het Beursplein, om het in 1430 te kopen en te verbouwen.⁵⁵

Naast haar ongewone naam suggereert ook de ruimtelijke situering van de Poortersloge dat het gebouw moet worden begrepen vanuit de intensieve banden tussen Brugge en de mediterrane wereld. De Poortersloge bevond zich in het hart van het Brugge handelskwartier, en bijgevolg ook in een stadswijk die centraal stond in het collectieve bewustzijn van een stedelijke gemeenschap die direct of indirect haar welvaart ontleende aan de rol van Brugge als internationale draaischijf. Het gebouw was gelegen aan de Sint-Jansbrug, waarlangs de rivier Reie liep die via een kanaal de handelsstad verbond met de Zwin-Delta en zo met het Europese maritieme commerciële transport. De Loge stond

55 J.M. MURRAY, *Bruges. Cradle of Capitalism: 1280-1390*, Cambridge, 1990, p. 178-180; J. MARECHAL, *De Geschiedenis van de Brugse Beurs*, Brugge, 1949, p. 25-42.

Afbeelding 16: Anonieme kunstenaar, *De loop van de Reie en de Poortersloge (rechts)*, pentekening, circa 1550-1575, Stadsarchief Brugge, Oud Archief, reeks nr. 107, Kaarten en Plannen, nr. 88bis. Foto Hugo Maertens, Brugge.

bovendien recht tegenover het Tolhuis, waar de ‘grote tol’ op importgoederen werd ontvangen. Het gebouw was ook slechts honderd meter van het hoger beschreven Beursplein verwijderd en bevond zich tussen weeghuizen, kranen en herbergen waar internationale handelaars werden gehuisvest. Hier trof men de grote etablissementen aan van Brugse families zoals de Van der Beurzes, de Bonins, de Honins, de Metteneyes, de Van de Vagheviers, de Adornes, de Bortoens, alle leidende waardengeslachten die ook politiek actief waren en commerciële en financiële connecties over heel Europa hadden. Ook veel specerijhandelaars, goudsmeden, pelsbewerkers en andere luxenijverheden waren in dit paar straten actief. Andere grote panden in de Zouterstraat, Spiegelrei, Sint-Jansstraat, Ridderstraat en zijstraten waren eigendom van onder meer Duitse en Portugese handelaars. Iets verderop kon men de Castilliaanse wijk betreden in de Lange Winkel (de huidige Spanjaardstraat). En in de naburige Vlamingstraat, richting Markt, bevonden zich elitaire wijntavernes zoals *Het Ey* of *De Munte*, waar de leden van het

stadsbestuur kwamen drinken. Tussen het einde van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw zouden ook de natie van Biskaje, die de kooplieden uit de noordelijke steden van Castillië groepeerde, en de Duitse Hanze indrukwekkende natiehuizen verkrijgen op een boogscheut van de Poortersloge.⁵⁶ De iconische waarde van de Poortersloge als een van de brandpunten van het handelskwartier wordt onder meer duidelijk in een handgetekende schets uit het midden van de zestiende eeuw die de loop van de Reie tot in de Brugse binnenstad voorstelt (Afbeelding 16).⁵⁷ Het eindpunt van de scheepvaartroute wordt hier niet afgebakend door de 'Grote Kraan' van de stad, of door de befaamde overdekte Waterhalle op de Markt waar de schippers hun boten konden ontladen, maar wel door de Poortersloge als symbolische *gatekeeper* van het commerciële gebeuren in de stad.

DE BRUGSE COMMERCIELE ELITE EN DE STRIJD OM DE MACHT

Dat de Poortersloge kennelijk is ontstaan in nadrukkelijke dialoog met de inplanting van Italiaanse of Iberische constructies in het stedelijke landschap roept de vraag op wat de precieze functie van dit gebouw was. Algemeen genomen lijkt de Poortersloge geen eenvoudige afspiegeling te hebben gevormd van de natiehuizen van vreemde kooplieden, aangezien ze niet zozeer als een verzamelpunt voor internationale kooplieden fungeerde, maar wel als een ruimte waarin de stedelijke elites - al dan niet met een commercieel profiel - elkaar ontmoetten. Dat er nood was aan zo'n forum voor sociabiliteitsbeleving bij de dominante groepen is niet onbegrijpelijk. Het vijftiende-eeuwse Brugge werd bestuurd door een complex aggregaat van politiek-economische netwerken,

56 DEMEESTER, 'De ontstaansgeschiedenis', p. 32-36; P. STABEL, 'From the Market to the Shop. Retail and Urban Space in Late Medieval Bruges' in: B. BLONDÉ (red.), *Buyers and Sellers: Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe*, Turnhout, 2008, p. 79-108; J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge: de vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw)*, Brugge, 1985; H. DEMAREST, *Huizen in de Vlamingstraat. De Munte, de Florentijnse Loge, de Ceulenaere*, Brugge, 1978; MARECHAL, *Geschiedenis van de Brugse Beurs*, p. 33.

57 A. VANDEWALLE, 'Plan van de loop van de Reie en het Dampoortcomplex. Derde kwart 16^e eeuw', in: IDEM (red.), *Topstukken uit het Stadsarchief Brugge*, Brugge, 2003.

gaande van handelaarsfamilies over ingeburgerde edelen tot rijke ambachtsmeesters-ondernemers. Deze groepen hadden weliswaar veel kenmerken gemeenschappelijk, maar cultiveerden ook sterk uiteenlopende belangen en interesses.

De oudste kern van die meerledige elitaire gemeenschap was zonder twijfel de wereld van handelaars, waarden en makelaars. Tot in de dertiende eeuw hadden de Brugse kooplieden vooral 'actieve handel' bedreven waarbij ze zelf andere delen van Europa aandeden. Ze kochten wol op in Engeland en verkochten er het alomgeëerde Vlaamse laken. Bovendien handelden ze in wijn, granen, zout en andere grondstoffen, levensmiddelen en luxeproducten. En ook binnen het productieproces van de belangrijke Brugse textielnijverheid had de dertiende-eeuwse commerciële klasse een dominante rol ingenomen als kooplieden-ondernemers. Geleidelijk aan ging de Brugse handelseconomie zich echter heroriënteren. Duitse kooplieden hadden Brugge al zeker vanaf het midden van de twaalfde eeuw bezocht en kwamen vanaf 1200 in steeds groter getale. Ook kooplieden uit het Iberisch schiereiland, Italië, Engeland en Schotland vestigden zich seizoensgebonden in de Zwinstad.⁵⁸

Hoewel Brugse kooplieden ook steeds zelf in het buitenland handel bleven dreven, ging de Brugse commerciële elite zich dus geleidelijk steeds meer toeleggen op wat de 'Vlaamse passieve handel' is genoemd. Een uitgebreide haven- en marktinfrastructuur werden ontwikkeld en er kwam een gesofisticeerde juridische en financiële expertise tot stand. Sleutelfiguren in deze diensten die de vreemde handelaars werden geboden waren de *waarden* of *hosteliers*. Samen met de aan hen ondergeschikte makelaars controleerden zij het commerciële leven in de wereldhaven als tussenpersonen bij transacties tussen buitenlandse kooplieden. De *hosteliers* logeerden de vreemde kooplieden in hun herbergen en stockeerden hun goederen in de kelders en op de zolders van het Brugse handelskwartier. Ze kunnen echter niet beschouwd

58 R. HÄPKE, *Brüggens Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlijn, 1908.

worden als louter ‘herbergiers’. Ze leverden de buitenlandse handelaars ook heel wat andere diensten als juridische vertegenwoordigers, vertrouwenspersonen, verzekeraars en bankiers. In alle opzichten werd Brugge de belangrijkste *hub* tussen Noord-Europa en de Middellandse Zeewereld. In geen andere veertiende- of vijftiende-eeuwse Europese stad kruisten zo vele commerciële en financiële netwerken elkaar.⁵⁹

De accumulatie van handelskapitaal was in Brugge, misschien met uitzondering van Parijs en Londen, intensiever en grootschaliger dan elders in Noordwest-Europa, aangezien de Brugse marktfuncties een internationaal niveau hadden bereikt dat enkel in grote mediterrane steden als Venetië en Genua zijn gelijke kende. De internationale stromen van geld, goederen, diensten en hooggeschoolde arbeidskracht gaven Brugge een bijzondere positie als draaischijf tussen de mediterrane wereld en de Noordzeerimte, maar bepaalden ook het specifieke karakter van de lokale commerciële elite. Deze ontleende zijn macht en rijkdom immers in de eerste plaats aan zijn positie van beheerders van dit knooppunt in internationale netwerken. De leden van de commerciële klasse waren ‘makelaars’ en ‘herbergiers’ in zowel letterlijke als figuurlijke zin: ze regelden, organiseerden en omkaderden de internationale uitwisselingen waarvan Brugge het toneel was.⁶⁰

Het dertiende-eeuwse Brugge was niet alleen economisch maar ook politiek geheel gedomineerd door de oude handelaarsklasse. Sinds de jaren 1280 eisten nieuwe sociale krachten echter hun deel op in het stadsbestuur: de drapiers die als ondernemers actief waren in de lakenproductie, de middengroepen van ambachtsmeesters, en ook de talrijker wordende makelaars. Na de slag bij Kortrijk van 1302 namen deze groepen de macht in de stad over van de handelaars die in grote meerderheid de Franse koning hadden gesteund in diens conflict tegen de graaf van Vlaanderen. Tussen 1304 en 1360 werd de macht in het Brugse stadsbestuur, in

59 Zie in het algemeen MURRAY, *Bruges. Cradle of Capitalism*.

60 MURRAY, *Bruges. Cradle of Capitalism*.

een wankel evenwicht afgewisseld door opstanden en repressie, gedeeld tussen het patriciaat en de politieke elites van de ambachten. Geleidelijk werd een systeem ontwikkeld om het aantal zetels in de bestuursinstellingen te verdelen over de ‘Negen Leden’ die samen als het ware het ‘politieke lichaam’ van de stad vormden.⁶¹ De ‘poortერი’ in deze betekenis vormde in feite de juridische opvolger van de zogenaamde Vlaamse Hanze van Londen, een dertiende-eeuwse koopliedengilde waarvan het lidmaatschap verplicht was geweest om een functie in het Brugse stadsbestuur te bekleden.⁶² Ook de makelaars vormden nu een ‘lid’ van de stad. Na de Vlaamse ambachtsrevolutie van 1302 moest de intussen zelf getransformeerde handelaarsklasse haar macht dus delen met de gilden die nu ook als politieke organen binnen de stad functioneerden. Binnen het makelaarsambacht hadden zich tijdens de eerste decennia van de veertiende eeuw duidelijke tegenstellingen ontwikkeld tussen de gewone makelaars en de grote herbergiers die hen tewerk stelden.⁶³

De hegemonie van de oude handelaarsklasse was gebroken, maar een selecte groep waardenfamilies nam haar rol over als politieke elite van de stad en een deel van de traditionele handelaarsgeslachten sloot zich bij deze nieuwe commerciële klasse aan.⁶⁴ Deze elite bestond dus in de eerste plaats uit de hosteliers, van wie een deel zelf ook nog steeds actief aan handel deed, maar die hun rijkdom en macht vooral haalden uit hun positie als tussenpersonen in de internationale handelsstromen.⁶⁵ Sinds

61 J. DUMOLYN & J. HAEMERS, ‘Patterns of Urban Rebellion in Medieval Flanders’, in: *Journal of Medieval History*, 31 (2005), p. 369-393.

62 C. WYFFELS, ‘De Vlaamse Hanze van Londen op het einde van de dertiende eeuw’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d’Emulation te Brugge*, 97 (1960), p. 5-30.

63 J.A. VAN HOUTTE, ‘Les courtiers au Moyen Âge’, in: *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, reeks 4, 15 (1936), p. 105-141.

64 J. DUMOLYN, ‘Guild Politics and Political Guilds in Fourteenth-Century Flanders’, in: IDEM, J. HAEMERS, H.R. OLIVA HERRER & V. CHALLET (red.), *The Voices of the People in Late Medieval Europe. Communication and Popular Politics*, Turnhout, 2014, p. 15-48.

65 P. STABEL, ‘Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameide (Bruges, fin XVe-début XVIe siècle)’, in: M. BOONE & W. PREVENIER (red.), *Finances publiques et finances privées au bas Moyen Âge*, Leuven, 1996, p. 75-99.

de eerste decennia van de veertiende eeuw hadden er zich dus duidelijke sociaal-politieke breuklijnen gevormd in de Brugse samenleving. Aan de ene kant van het spectrum stonden de radicalere elementen uit de textielambachten en de kleinere ambachtsslieden in het algemeen. Zij eisten proportionele inspraak in de stedelijke magistratuur en een controle op de overheidsfinanciën. In de loop van de veertiende eeuw ontwikkelden de ambachtsmeesters een steeds groter zelfbewustzijn en begonnen ze hun corporatieve waarden steeds duidelijker tot uiting te brengen binnen de stedelijke ruimte en in de stedelijke politiek-ideologische vertogen.

Aan de andere kant stond een samengestelde elite die de nieuwe politieke macht van de producerende klasse wilde verzwakken en opnieuw het stadsbestuur volledig wilde domineren. Behalve in tijden van volksoptstanden en opstandige regimes zouden de grote Brugse waardenfamilies, die binnen het makelaarsambacht de absolute elite vormden, de Brugse schepenbank meer dan twee eeuwen lang domineren, waarbij ze nu eens zetelden als leden van de poorterij, dan weer als formeel behorend tot hun ambacht. Behalve deze waarden- en handelaarsfamilies bestond de stedelijke elite ook uit vertegenwoordigers van de elitaire en erfelijke ambachten van de beenhouwers en de visverkopers, die in feite als monopolistische groothandelaars werkten, uit rijke bouwondernemers die men in het metselaarsambacht aantrof en de grote openbare werken beheersten, en uit rijke drapiers die de textielindustrie controleerden maar in naam bij de textielambachten waren aangesloten. Geregeld zetelden ook wel gewone ambachtsmeesters in het stadsbestuur, maar het systeem waarbij de posities over de Negen Leden zouden worden verdeeld bleef behalve tijdens kortstondige revolutionaire regimes in feite dode letter.⁶⁶

66 K. VANHAVERBEKE, 'De reële machtsstructuren binnen het stadsbestuur van Brugge in de periode 1375-1407', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 135 (1998), p. 7-54; J.-P. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges, XIe-XVe siècles. Les travaux, les hommes*, Brussel, 1977; F. BUYLAERT, 'La Noblesse urbaine à Bruges. Naissance d'un nouveau groupe social?', in: Th. DUTOUR (red.), *Les nobles et la ville dans l'espace francophone (XIIe-XVIe siècles)*, Parijs, 2006, p. 245-274.

Na hun tijdelijke alliantie met de middengroepen in 1302 hadden de veertiende-eeuwse Vlaamse graven de stedelijke elites steeds gesteund tegen de zelfzekere ambachten in de grote steden Brugge en Gent. Ze waren er echter nooit in geslaagd deze politiek te liquideren.⁶⁷ Aan het einde van de veertiende eeuw was het economische en politieke draagvlak van de Brugse corporatieve middengroepen echter structureel verzwakt. De Vlaamse lakennijverheid had al een hele tijd met crisisverschijnselen te kampen als gevolg van de buitenlandse concurrentie en de Honderdjarige Oorlog. De tweede helft van de veertiende eeuw werd voor de stad een periode van economische crisis en reconversie. Tijdens de daaropvolgende Bourgondische periode (1384-1482) zou de handelsmetropool ten slotte een laatste periode van intense bloei kennen, waarbij de centrale functie van de textielindustrie vervangen werd door een grotere oriëntatie op de luxenijverheden en waarin de commerciële functie van de stad zich verder versterkte.⁶⁸ Aan het begin van het Bourgondische tijdvak, na het mislukken van de Brugse opstand van 1379-1382, die geleid werd door wevers, vollers en smeden, werd in de stad een bloedige repressie georganiseerd. De commerciële elite kreeg alle macht in handen en ondervond daarbij de steun van hertog Filips de Stoute van Bourgondië, die als echtgenoot van erfdochter Margareta van Male na de dood van haar vader Lodewijk van Male de nieuwe graaf van Vlaanderen werd. De ambachten werden tot 1411 politiek en militair volledig uitgeschakeld en zouden in 1436, 1477, 1483 en 1488 met wisselend succes opnieuw in opstand komen.

De poorterij en de hosteliers bleven tijdens de vijftiende eeuw ondanks deze revoltes het bestuur van de stad fundamenteel

67 De beste synthese is nu M. BOONE, *À la recherche d'une modernité civique: la société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Âge*, Bruxelles, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2010.

68 R. VAN UYTVEN, 'Splendour or Wealth? Art and Economy in the Burgundian Netherlands', in: IDEM, *Production and Consumption in the Low Countries, 13th-16th Centuries*, Aldershot, 2001, p. 101-124; P. STABEL, 'Les draperies urbaines en Flandre aux XIIIe-XVle siècles', in: G.L. FONTANA (red.), *Wool: Products and Markets (13th-20th Century)*, Padua, 2004, p. 355-380.

beheersen. Het zijn ook deze waarden en handelaars die in allerlei bronnen opduiken als stichters en donors van religieuze en caritatieve stichtingen, als eigenaars van indrukwekkende stadswoningen en gronden binnen de stad en op het omliggende platteland - vaak in leen gehouden en soms ook met heerlijke rechtsmacht - als verhuurders van kleinere huizen, als pachters van de fiscale inkomsten van de stad en als kopers van lijf- en erfrenten. Een aantal onder hen traden bovendien op als grafelijke ambtenaren of ze financierden de vorst via leningen. Sommigen van de allerrijksten onder hen konden zich zelfs allieren met dochters uit adellijke geslachten. Deze grote commerciële families ontwikkelden steeds sterkere *lignage*-kenmerken. Een klein deel van deze geslachten klom uiteindelijk op tot de adel. Ook steeds meer adellijke families vanuit het platteland hadden trouwens vanaf de dertiende eeuw *pieds-à-terre* in de stad opgebouwd of aangekocht om vervolgens vanaf de late veertiende eeuw ook steeds vaker zelf in het stadsbestuur te gaan zetelen.⁶⁹

Toen de Poortersloge dus rond het jaar 1400 werd gebouwd, was de stad dus de arena van een gediversifieerde sociale bovenlaag die niet coherent was, maar juist een aggregaat van elitenetwerken van diverse pluimage en ouderdom vormde. Een kwantitatieve analyse van de leden van het Brugse stadsbestuur (zie tabel op p. 258) maakt duidelijk dat net op dit moment de stedelijke politieke elite tijdelijk een merkbaar geslotener karakter kreeg doordat er minder ambachtslieden in doordrongen en vooral netwerken van grote waardenfamilies de ambten onder elkaar verdeelden.

69 BUYLAERT, 'Noblesse urbaine'; J. DUMOLYN, 'Une idéologie 'bricolée' en Flandre médiévale. Les 'sept portes de Bruges' dans le manuscrit Gruuthuse (début du XVe siècle)', in: *Revue Belge de Philologie et Histoire*, 88 (2010), p. 1039-1084; F. BUYLAERT, J. BRAEKEVELT, J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'The Politics of Factional Conflict in Late Medieval Flanders', in: *Historical Research*, 85 (2012), p. 13-31.

Tijdsinterval	Aantal families aanwezig in de Brugse magistraat
1351-1375	138
1376-1400	144
1401-1425	115
1426-1450	158
1451-1475	164
1476-1500	237

In de loop van de vijftiende eeuw zou echter blijken dat deze trend tot de afsluiting van de politieke arena zich niet zou doorzetten. Hoewel de door de ambachtsmiddens gedragen opstand van 1436-1438 scherp onderdrukt werd door de Bourgondische heretogen, heeft deze revolte kennelijk wel een halt toegeroepen aan de inkrimping van de besluitvormende gremia die in de late veertiende en vroege vijftiende eeuw aan de gang was. De Poortersloge is in feite een stille getuige van dat gestokte oligarchiseringsproces. Aan het begin van de vijftiende eeuw begon de meer gesloten Brugse *upper class* zich immers steeds duidelijker te onderscheiden van de rest van de stedelijke samenleving om zo haar politieke hegemonie te beklemtonen. Recente studies hebben, in navolging van de historiografie over de Italiaanse steden, ook voor het Vlaamse stedelijke landschap de nadruk gelegd op de stedelijke ruimte als inzet van sociale en politieke strijd. Het is duidelijk dat de commerciële klasse na de nederlaag die ze na de reeks mislukte ambachtsoptstanden sinds 1379 aan de corporatieve middengroepen had toegebracht haar zelfvertrouwen had teruggewonnen en haar versterkte politieke en economische macht ook in het stedelijk landschap wilde consolideren. Dat hadden de grotere en rijkere ambachten, onder meer de wevers en de smeden, al tijdens de veertiende eeuw gedaan toen ze statige ambachtshuizen lieten optrekken, soms vergezeld door een eigen kapel met toren en een godshuis voor de armen van het ambacht.⁷⁰

70 Een status quaestionis in M. BOONE & M.C. HOWELL (red.), *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe: the Cities of Italy, Northern France and the Low Countries*, Turnhout, 2013.

BOUWWOEDE IN BRUGGE EN HET GEZELSHAP
VAN DE WITTE BEER

De bouw van de Loge speelde een belangrijke rol in deze strategie van de elites en moet bovendien gekaderd worden in een grootschalige bouwcampagne die het Brugse stadslandschap tekende aan het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. Sinds de jaren 1390 trok de Brugse economie, zij het met *ups* en *downs*, weer aan. In dit proces werd het stadsbestuur gecontroleerd door een factie waarin de waardenfamilie Barbesaen een belangrijke rol speelde. De Barbesaens waren tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw geïmmigreerd uit Lucca. Hun naam was in feite een vervlaamsing van Barbagialli. De Barbesaens hadden bovendien nauwe connecties met een andere Luccese familie, de Rapondi, die tussen 1384 en 1430 voor zowel de stad Brugge als de hertogen van Bourgondië als bankiers opereerden en op die manier een zeer grote invloed verwierven. Het stadsbestuur, met de wijnhandelaar en hostelier Clais Barbesaen afwisselend als burgemeester, schepen, raadslid en vooral als tesorier van de stad, had een actieve politiek gevoerd om het handels- en industrieel klimaat opnieuw te stimuleren, onder meer door grote infrastructuurwerken en door zoveel mogelijk nieuwe vreemde kooplieden aan te trekken door hen rechtszekerheid en privileges te bieden. De inrichting van diverse natiehuizen rond het Beursplein was hiervan slechts één facet.⁷¹ In de periode 1400-1407 werden de stadspoorten heropgebouwd die op last van de Gentenaren, die tijdens een opstand in 1382 tijdelijk het graafgezinde Brugge hadden bezet, waren afgebroken. Vanaf 1396 begon men ook een deel van de stad te om-muren. De stad subsidieerde verder ook werken aan kerken en caritatieve instellingen, tussen 1376 en 1421 werd aan het nieuwe stadhuis gewerkt en tussen 1390 en 1395 ook aan het Belfort. Tussen 1394 en 1398 werd aan de Boeveriepoort bovendien een

71 J. MARECHAL, *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*, Brugge, 1955, p. 58; B. LAMBERT, *The City, the Duke and their Banker. The Rapondi Family and the Formation of the Burgundian State (1384-1430)*, Turnhout, 2006.

nieuw Waterhuis opgericht, van waaruit de stedelijke leidingen met drinkwater werden gevoed.⁷²

Uit recent archiefonderzoek⁷³ blijkt dat eveneens rond 1400, op een perceel in de Zouterstraat dat een generatie daarvoor aan de steenrijke hostelier en politicus Pieter de Hoedemakere had toebehoord, de Poortersloge kort vóór 1409 was opgetrokken als een eigendom van het zogenaamde gezelschap van de Witte Beer, een elitaire Brugse toernooivereniging die jaarlijks in de Paasperiode een drukbezocht steekspel organiseerde op de Grote Markt van Brugge. De samenstelling van het genootschap is niet meer te reconstrueren, maar hun jaarlijkse toernooi bestond tot 1440 uit een mix van zo'n 80% rijke stedelingen van burgerlijke status, waarbij de overige 20% bestond uit oude Brugse families die inmiddels reeds een adellijke status hadden verworven onder meer op grond van hun nauwe sociale relaties met Vlaamse plattelandsadel.⁷⁴

Tijdens de jaren 1412-1418 werden in de onmiddellijke omgeving van de Loge geregeld werken uitgevoerd ter verbetering van de bestrating. In 1417 (of eventueel 1418, nieuwe stijl) zou het stadsbestuur dan de toestemming aan het gezelschap van de Witte Beer gegeven hebben om hun embleem in een nis van het gebouw te plaatsen: een rechtopstaande beer als schilddrager van het stadswapen van Brugge. Hoewel dit gegeven enkel gebaseerd is op veel latere en weinig betrouwbare vermeldingen kan deze datum misschien wel in verband gebracht worden met een andere gebeurtenis vermeld door een kroniek op het einde van de zestiende eeuw: de 'heroprichting' van het gezelschap van de Witte Beer - of eerder een nieuwe impuls die aan zijn activiteiten werd gegeven - op 3 maart 1418. We kunnen wel met zekerheid aannemen dat het

72 DUMOLYN, 'Une idéologie'; A. BROWN, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges, c.1300-c.1520*, Cambridge, 2011, p. 109, 124-5, 202; RYCKAERT, *Historische Stedenatlas ... : Brugge*, p. 95; A. VANDEWALLE, *600 jaar Brugs stadhuis, 1376-1976*, Brussel, 1976, p. 8-10; SOSSON, *Les travaux*, p. 173-175, 179.

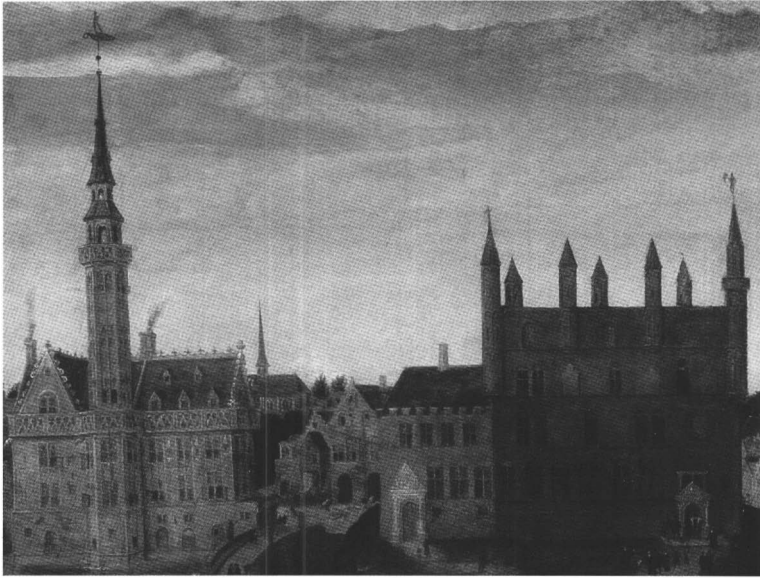
73 DE MEESTER, 'De ontstaansgeschiedenis'.

74 Deze analyse is gebaseerd op de namenlijsten aangereikt in DE JONGHE, *Cronyk van Nicolas Despars*.

toernooigezelschap, dat in 1440 ook expliciet als eigenaar van de Loge wordt vermeld, al vanaf het begin nauw verweven was met het stadsbestuur welke het zwaar had gesubsidieerd. Vanaf de boekjaren 1426-1427 en zeker vanaf 1434-1435 bekostigde de stad geregeld kleine herstellingswerken aan het gebouw. Vanaf 1438 nam de stad ook tijdelijk de last van een rente over die op de Poortersloge was gevestigd omdat het gezelschap van de Witte Beer duidelijk in financiële moeilijkheden terecht gekomen was tijdens deze crisisperiode gekenmerkt door opstand, pest en hongersnood. Na 1440 verkreeg de overheid steeds meer de volledige controle over de Loge en tevens op de organisatie van het jaarlijkse steekspel van de Witte Beer. Waarschijnlijk tussen 1460 en 1469 werd vervolgens nog een tweede perceel van een huis bijgevoegd om het gebouw uit te breiden. Tegen de gevels en in de kelders van de Loge waren een aantal *botidken of wynckelen* gevestigd. Sinds het boekjaar 1479-1480 ontving de stad inkomsten uit het verhuren hiervan. Al behoorde de Loge zeker in 1464 nog tot de Witte Beer, tegen ten laatste 1515, maar misschien ook al in 1497-98 of nog vroeger, lijkt de stad zelf definitief eigenaar van het gebouw te zijn geworden.⁷⁵

De in de loop van de jaren 1420 en 1430 gesmede band tussen de Poortersloge en het stadsbestuur zou bepalend zijn voor het beeld dat tijdgenoten hadden van de Poortersloge in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw. Omstreeks 1550-60 canoniseerde de Brugse schilder Pieter I Claeissens de Poortersloge - samen met onder meer de Zeven Torens en het

75 DE MEESTER, 'De ontstaansgeschiedenis'. Over de Witte Beer, zie A. VAN DEN ABEELE, *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer. Steekspelen in Brugge tijdens de late middeleeuwen*, Brugge, 2000; A. BROWN, 'Urban Jousts in the Later Middle Ages: the White Bear of Bruges', in: *Revue Belge de Philologie et Histoire*, 78 (2000), p. 315-330; BROWN, *Civic Ceremony*, p. 139-145; A. BROWN & G. SMALL, *Court and Civic Society in the Burgundian Low Countries c. 1420-1530*, Manchester, 2007, p. 225-227; É. LÉCUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies: essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004, p. 98-99; EADEM, 'Le romanescque aux XIVe et XVe siècles', in: D. BOHLER (red.), *Le romanescque aux XIVe et XVe siècles*, Bordeaux, 2009, p. 227-238; *Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen van de jaeren 405 tot 1492*, ed. J. DE JONGHE, Brugs, 1840, dl. III, p. 248.

Afbeelding 17: Pieter I Claeissens, *Septem Admiraciones Civitatis Brugensis* (detail van de Poortersloge en het Huis met de Zeven Torens), 1550-1560, olieverf op paneel, private verzameling Begijnhof Ten Wijngaerde. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Oosterlingenhuis - als één van de *Zeven Wonderen van Brugge* (Afbeelding 17). Zijn zoon Antoon Claeissens portretteerde in een triptiek van omstreeks 1580 de donor Jan Pardo II - meermaals schepen en burgemeester van de stad Brugge - tegen een achtergrond van allerlei Brugse torens, waaronder opnieuw de Poortersloge en de Zeven Torens.⁷⁶ In Gerards David's *Oordeel van Cambyses* (1488-1498) wordt daarenboven ook de politieke symboolwaarde van het gebouw, als de pleisterplek van de Poorterij in zijn restrictieve, sociaal-politieke betekenis, geïntegreerd in een uitgekiend iconografisch programma dat wellicht in de nasleep van de Brugse opstand tegen Maximiliaan van

76 M. MARTENS (red.), *Bruges et la Renaissance: de Memling á Pourbus: notices*, Paris, 1998, cat. 117; M. RYCKAERT & A. VANDEWALLE, *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 126.

Afbeelding 18: Gerard David, *Het Oordeel van Cambyses* (detail van de arrestatie van *Sisamnes*), 1498, olieverf op paneel, Groeningemuseum, Brugge. Bron: <http://commons.wikimedia.org>. Onder de licentie Creative Commons CC-PD.

Oostenrijk (1487-1491) op diverse punten werd bijgestuurd.⁷⁷ In de loop van het schilderproces werden de vorstelijke wapens, de uiteindelijke datering (1498) en talloze portretten van (wellicht) Filips de Schone en gezagsgetrouwe notabelen aan de panelen toegevoegd. Ook het architecturale decor van de

77 H.J. VAN MIEGROET, 'Gerard David's 'Justice of Cambyses': Exemplum lustitiae or Political Allegory?', in: *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 18 (1988), p. 116-133.

gerechtigheidsstaferelen kwam uitdrukkelijker te refereren aan het Brugse politieke landschap, met name het schepenhuis en de Poortersloge (Afbeelding 18). Hoewel er onenigheid bestaat over de identificatie van het opvallende gebouw in de achtergrond van het eerste paneel, bestaat er weinig twijfel over dat de Poortersloge hier model stond en door de tijdgenoot ook als dusdanig werd herkend. De zeshoekige traptoren met dubbele open lantaarn, de opvallende balustrade en de sculptuur van Sint-Joris boven de toegangspoort (en misschien ook op te torenspits⁷⁸) refereren onmiskenbaar naar de Poortersloge. Min of meer eigentijdse iconografische bronnen bevestigen de aanwezigheid van een Sint-Joris en de draak op de torenspits van de Poortersloge. Zeker al in de vroege zestiende eeuw bestond er daarenboven een onmiskenbare band tussen het gebouw en de twee Sint-Jorisgilden (de kruisboogschutters waren vanaf 1397 opgesplitst in een 'Jonghof' en een 'Oudhof').⁷⁹

De moraliserende boodschap van het Oordeel van Cambyses, een antiek verhaal over een corrupte Perzische rechter die levend werd gevild - een straf die onder meer voor majesteitsschennis werd toegediend - viseerde in het bijzonder het stadsbestuur dat het had aangedurfd tegen de vorst in opstand te komen. In de linkerbovenhoek van het linkse paneel lijkt gesuggereerd te worden dat de Loge ook een plaats was waar omkoperij van schepenen

78 Aangezien de torenspits gedeeltelijk door de boog van de loggia in de voorgrond wordt afgesneden, is het onmogelijk uit te maken welke figuur bovenop de toren prijkt. De sikkelvormige basis van de torenspits laat de mogelijkheid van een Sint-Jorisfiguur (de draak als basis) open.

79 Een gedetailleerde beschrijving van de Blijde Intrede van Karel V in Brugge in 1515 door Remy Du Puys (datzelfde jaar nog in Parijs onder gedrukte vorm uitgegeven) beschrijft hoe de Poortersloge voor deze gelegenheid in opdracht van de proosten van de twee Sint-Jorisbroedersschappen met wel vierhonderd toortsen was bekleed ('Au pied dud[ict] p[on]t de saint Jehan fut la loge des bourgeois dicelle ville, tresbelle e[t] gorgiase maison, par les supports des deux confraries saint George couvert depuis le plus bas estage iusques au plus hault de la tour Et tout asenviron dicelle de grandes e[t] diverses la[m]bourdes chargees de grosses torches mises en platz destain, co[m]me dit est au no[m]bre de quatre centz' (R. DU PUY, *La tryumphant et solemnelle entree...*, Parijs, 1515, p. 28 (exemplaar in: LONDON, *British Library*, C.44.g.11). Over de Brugse schuttersgilden, zie L. CROMBIE, 'The Archery And Crossbow Guilds Of Late Medieval Bruges; A Prosopographical Study', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 245-336.

voorkwam. Deze visuele verstrengeling van de Poortersloge en geoorloofde en ongeoorloofde vormen van rechtspraak en politieke besluitvorming in Brugge was niet ongegrond. De bewaarde bronnen maken ondubbelzinnig duidelijk dat de Poortersloge een tweeledig politiek doel diende. Het was niet alleen een ontmoetingsplaats voor de leden van het stadsbestuur en hun families, maar ook - en misschien zelfs vooral - de locatie bij uitstek waar de Brugse bestuurders in dialoog traden met de regionale Vlaamse adel en de entourage van de Bourgondische hertogen.

DE POORTERSLOGE ALS SCHAKELPUNT TUSSEN BRUGGE EN DE BUITENWERELD

De wereld van de in de Poortersloge gevestigde Witte Beer vormde een natuurlijk verlengstuk naar de regionale elites van het graafschap Vlaanderen. Vanaf de late veertiende eeuw werd Brugge het toneel van een versneld veredelingsproces van een gedeelte van de stedelijke elite en tegelijk oefende de stad door de mogelijkheden tot een luxueuze levensstijl die ze bood steeds meer aantrekkingskracht uit op de Vlaamse plattelandsadel. Hoewel al in de dertiende eeuw tekenen van het aannemen van typisch 'adelijke kenmerken' zichtbaar werden bij wat historici de 'patriciërs' van de Vlaamse steden zijn gaan noemen (investeringen in lenen, grote residenties, allerlei vormen van materiële cultuur, wapenschilden, een eigen stedelijke cavalerie...) werd de Brugse commerciële elite tijdens de vijftiende eeuw gekenmerkt door een nog meer uitgesproken adellijk gedragspatroon.

De geslachten die werkelijk tot de erkende adel opklommen, zoals de hosteliersfamilies Metteneye en van Aertrijke en de beenhouwersfamilie van Themseke, vormden weliswaar een minderheid binnen het commerciële milieu. Zij bevonden zich wel in een sociaal continuüm tussen enerzijds rijke meesters uit de luxe-ambachten, grote beenhouwers, handelaars en hosteliers en anderzijds gevestigde Vlaamse adellijke geslachten. Naast adellijke families van gemiddeld postuur die geregeld ook lid werden van het makelaarsgilde of een ambacht (bijv. de families De Baenst en De Montigny), waren er ook steeds meer hoogadellijke families die zich steeds nadrukkelijker in de stad

Brugge lieten opmerken (bijvoorbeeld de van Gruuthuses, van Halewijns, van Uutkerkes of van Maldegems). Binnen dezelfde sociale kringen circuleerden bovendien belangrijke hertogelijke ambtenaren en financiers, en ook waren er contacten met de in Brugge aanwezige leden van de hofadel en met *familiers* van de hertog. De adellijke aanwezigheid in Brugge werd dus geleidelijk groter. Deze tendens zou zich ook verder zetten tijdens de zestiende eeuw.⁸⁰ Edelen en notabelen, al dan niet actief in het stadsbestuur, moesten zich ook positioneren tegenover de leden van het Bourgondische hof met wie zij symbiotische relaties onderhielden. Dit kwam niet alleen omdat de hertogen hen in ruil voor financiële steun in het zadel hielden tegenover de dreiging van nieuwe volksopstanden, maar ook omdat ze zichzelf in grote mate symbolisch definieerden in een dialoog met de hofcultuur. Stedelijke toernooien zoals de Brugse Witte Beer die organiseerde, vormden een arena bij uitstek voor de definiëring van de relaties tussen stedelijke elites en hof.⁸¹

Al sinds het einde van de dertiende eeuw had de Brugse elite aan toernooien deelgenomen. Dat deden ze zowel in eigen stad als in andere Vlaamse steden, onder meer op het jaarlijkse toernooi van de Épinette in Lille. Sinds ongeveer 1320 lijkt er zich een gespecialiseerd Brugs gezelschap te hebben gevormd en sinds de jaren 1330 werd elk jaar een steekspel georganiseerd met financiële steun van de stad. In de jaren 1370 opereerden deze stedelijke toernooivechters een tijdje onder de naam van een gilde toegewijd aan Sint-Joris. Nadat de toernooien sinds het begin van de burgeroorlog in 1379 tijdelijk waren stopgezet, herleefde hun activiteit vanaf 1387. Vanaf 1401 spreken de bronnen duidelijk over het 'gezelschap van de Witte Beer'. Naast delegaties uit andere steden en lokale edellieden vochten er tijdens de vijftiende eeuw ook af en toe enkele toernooivechters van het Bourgondische hof mee. De Brugse toernooivechters zelf waren jonge mannen die doorgaans afkomstig waren uit grote hosteliërsgeleden zoals de Bonins,

80 BUYLAERT, 'Noblesse urbaine', p. 253, 264-266, 280.

81 BROWN, 'White Bear'; LECUPPRE-DESJARDIN, *La villes des cérémonies*, p. 200-201.

de Van Aertrikes, de Hoonins, de Metteneyes, de Van de Walles, de Scutelares en de Adornes, die laatsten trouwens van Genuese afkomst.

Volgens Brown waren zeker 20% van de toernooivechters van de Witte Beer hosteliërs of makelaars en hadden er 61% ooit tot het stadsbestuur behoord. Ook de grote beenhouwersfamilies zoals de Breydels en Van Themsekes treffen we aan onder hun rangen. En al in de jaren 1420 en 1430 behoorde ongeveer 20% van de toernooivechters tot een veredeld Brugs geslacht, met andere woorden tot een 'elite binnen de elite'. Zij streden jaarlijks op de markt, terwijl het gewone volk mocht toekijken op de ridderlijke aspiraties van de leidende families. De Witte Beer speelde op die manier een belangrijke rol als propaganda-instrument van het regime. Tegelijk was het een geprivilegieerd netwerk waarin de *jeunesse dorée* zich sociaal en cultureel kon reproduceren. Bovendien fungeerde het toernooigezelschap ook als 'kruispunt' of 'ontmoetingsplaats' voor enerzijds de rijke Bruggelingen en anderzijds de Bourgondische hovelingen.⁸²

De Bourgondische periode was in Brugge ook een bloeitijd voor religieuze broederschappen. Een toename van goede werken, door zowel clerus als leken, individuele personen, families als ambachten, gilden en broederschappen, was al begonnen in de jaren 1360. Rijke individuen en corporaties schonken grote sommen aan kerken, hospitalen en godshuizen die zowel hun plaats in het hiernamaals als hun wereldse prestige ten goede moesten komen. Hun caritas en mecenaat werden steeds meer op een collectieve manier doorgevoerd, onder meer georganiseerd in de exclusieve broederschappen van Onze-Lieve-Vrouwe van de Droogenboom, van het H.-Bloed en van de H.-Drievuldigheid. In het kader van de gezamenlijke devotie werd ook een belangrijk mecenaat ontwikkeld voor de polyfone muziek die op dat moment in Brugge een

82 BROWN, 'White Bear', p. 326-327; BROWN, *Civic Ceremony*, p. 190-193; F. BUYLAERT, 'Memory, Social Mobility and Historiography. Shaping Noble Identity in the Bruges Chronicle of Nicholas Despars (+1597)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 89 (2011), p. 68-69.

bloeiperiode bereikte. Ook speelden de elitaire broederschappen een gelijkaardige rol van ontmoetingsplaatsen tussen 'ridderlijke' en 'burgerlijke' milieus. Onder de leden van de Droogenboom vond men naast leden van commerciële elite ook leden van de hoge adel, van de hertogelijke familie zelf - Filips de Goede was lid, althans op papier - en ook belangrijke Italiaanse en Spaanse kooplieden terug.⁸³

En ook in de kruisboogschuttersgilde van Sint-Joris waren hertog Filips en een groot aantal lokale edellieden tenminste nominaal ingeschreven, naast leden van de commerciële burgerij en de hogere middenklassen. De sociale basis van deze laatste corporatie was dus een stuk breder dan die van de Witte Beer of de Droogenboom en voor de handboogschuttersgilde van Sint-Sebastiaan was dat nog duidelijker het geval. Niettemin boden de schutterswedstrijden en feestmalen die deze gildes organiseerden een uitgelezen kans aan de Brugse poorters om contacten te leggen met sociaal superieuren.⁸⁴ Na 1487, tegen de achtergrond van nieuwe sociaal-politieke revoltes in de Vlaamse steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk, werden de Witte Beer en haar toernooien definitief opgedoekt. Pogingen in de daaropvolgende decennia om het gezelschap nieuw leven in te blazen mislukten.⁸⁵ Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw nam ook het belang van Brugge als handelsmetropool snel af ten voordele van Antwerpen, en de Brugse elitecultuur zou nooit meer dezelfde luister krijgen als ze had gehad tijdens de *siècle de Bourgogne*.

83 BROWN, *Civic Ceremony*, p. 139-141, 155-156; É. LECUPPRE-DESJARDIN, 'La ville. Creuset des cultures urbaine et princière dans les anciens Pays-Bas bourguignons', in: W. Paravicini (red.), *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement et les limites d'un modèle culturel*, Ostfildern, 2013, p. 293, 297; R. STROHM, *Music in Late Medieval Bruges*, Oxford, p. 70-73.

84 BROWN, *Civic Ceremony*, p. 149-151; CROMBIE, 'The Archery and Crossbow Guilds', p. 245-336.

85 A. JANSSENS, 'Steekspelen en toernooien te Brugge ten tijde van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1487). Het einde van de steekspelen van de Witte Beer', in: *Brugs Ommeland*, 42 (2002), p. 90-121. Voor de politieke context zie J. HAEMERS, *For the Common Good?: State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*, Turnhout, 2009.

EEN CONVIVALITEIT VAN POORTERS EN EDELLIEDEN

De schaarse bewaarde bronnen tonen aan dat in de loop van de vijftiende eeuw de Poortersloge naast haar functie als lokaal van de Witte Beer steeds meer ging functioneren als een ontvangsten- en ontmoetingsruimte van de Brugse elite. Het oudst bewaarde interne reglement van de Loge dateert pas van 18 december 1509, toen het gezelschap van de Witte Beer al was opgeheven en de glorie van de stad net was afgelopen. Deze tekst zal ongetwijfeld voorgangers hebben gekend maar jammer genoeg zijn deze *'oude ordonnancien'* verloren gegaan. Dit nieuwe reglement weerspiegelt duidelijk dat er een hervorming van de organisatie nodig was omdat er een zeker verval was ingetreden in de werking van de Loge. Daartoe was een vergadering bijeengeroepen van leden van het Brugse stadsbestuur en andere notabelen. Hun doel was om opnieuw meer *'goede eerbaere notable mannen'* naar de Loge aan te trekken. Er werd een intern bestuur aangesteld dat samen met het stadsbestuur interne reglementen uitvaardigde die 'in een tableau' in grote letters aan de voordeur werden uitgehangen. Er waren ook een deurwaarder van de Loge, die enkel *'lieden met eere'* mocht binnen laten, en een inwonende conciërge die de kas bijhield tijdens het gokken en beloond werd met emolumenten en giften van de aanwezigen. Het blijft onduidelijk of er tijdens de vijftiende eeuw ook al een formeel orgaan bestond dat de Loge moest reguleren. Dat in 1456 en in 1468 de conciërges rechtstreeks door de schepenen werden aangewezen wijst alvast niet in die richting.⁸⁶

Uit deze normatieve tekst, maar ook uit regelmatige vermeldingen in de stadsrekeningen wordt al snel duidelijk dat het gebouw in de eerste plaats een representatieve sociaal-culturele functie had waarbij net zoals bij de mediterrane loges officiële stadsevenementen en elitaire sociabiliteit centraal stonden. De verwantschap met de nog steeds geldende Engelse term 'lobby', afkomstig

86 L. GILLIODTS-VANSEVEREN, *Essais d'archéologie brugeoise: mémoires de Bruges*, Bruges, 1913, dl. I, p. 192-197; M. DANNEEL, *Weduwen en wezen in het laatmiddeleeuwse Brugge*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 1981, dl. II, p. 193 (SAB 96, G.A., f. 322r).

van de sociale netwerken die in de lobby's van dure hotels worden gesmeed en geconsolideerd en de economische en politieke beïnvloeding die zich daar afspeelt, is in die zin trouwens suggestief. De eerste bijeenkomst in de loge die de stad zelf bekostigde, vond plaats tijdens het boekjaar 1419-1420 en daarna komen bijna elk jaar vermeldingen voor van sociale gelegenheden in het gebouw.⁸⁷ Er werden banden gesmeed en contracten afgesloten bij spel en vermaak, er kon gegokt worden, er werden banketten, drinkgelagen en al dan niet gemaskerde bals georganiseerd en men kon er dure wijnen drinken. In de bovenzaal mochten enkel de vorstelijke officieren en de leden van het zetelende stadsbestuur '*huerliedre recreatie houdene*'.⁸⁸

Impliciet kunnen we daaruit afleiden dat de benedenverdieping voor een ruimer maar nog steeds vrij elitair publiek openstond. Bij deze conviviale gelegenheden was meestal enkel de stedelijke elites zelf betrokken, maar geregeld leken er ook adellijke, met het Bourgondische hof verbonden gasten te zijn opgedoken, naast ook hoge ambtenaren en buitenlandse ambassadeurs. Het Driekoningenfeest, de zogenaamde *dertiendach*, werd officieel gevierd door het stadsbestuur, ofwel in het stadhuis ofwel in de Poortersloge.⁸⁹ Ook de wet van de Poortersloge zelf, althans volgens de bepalingen van het reglement van 1509, zou elk jaar verkozen worden op *dertien avent*. En nadat dit bestuur was aangesteld werd vervolgens de *conync* geloot die 10 s. gr. moest schenken voor het gelag.⁹⁰ Tijdens dergelijke banketten werden na de maaltijd, bij het genot van wijn, spektakels opgevoerd die men *tafelspelen* noemde. Teksten werden voorgedragen, liederen werden gezongen en er werd gemusiceerd met de *bas instrumens*, al dan niet in een speciaal voor de gelegenheid opgebouwd passend decor en met speciale attributen. Ook hoge edelen zoals de heer van

87 DE MEESTER, 'De ontstaansgeschiedenis' ondernam een exhaustieve studie van de stadsrekeningen, en zie ook de diverse vermeldingen in: A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, La 'Poorterslogie', Brugge, 1931, p. 4-5 en L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, Brugge, 1871-1885.

88 VANDERMAESEN, SOENS & DE BOCK, *Van Poortersloge*, p. 11.

89 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, dl. I, p. 99.

90 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux*, dl. I, p. 196.

Gruuthuse, de heer van Praat, de graaf van Étampes, de graaf van Ostrevant, de heer van Ternant, de heer van Roubaix en de heer van Verdun woonden er vergaderingen, banketten (letterlijk: *heerlijke maeltijden*) en feesten in de loge bij. Bovendien was de Loge ook een bevoorrechte plaats, naast het Brugse schepenhuis dat zich enkele honderden meters verder op de Burg bevond, voor onderhandelingen met afgezanten van buitenlandse vorsten over commerciële betrekkingen, militaire besprekingen met de kapitein van het Bourgondische leger.⁹¹

Ook hier is een vergelijking met de Italiaanse *loggia* op haar plaats. Niet enkel de municipale instellingen en handelaarsgemeenschappen, maar ook broederschappen (*compagnie*) en vooraanstaande families of clans (*consorterie*) traden veelvuldig op als bouwheren van Italiaanse *loggia*. In steden als steden als Firenze en Genua werden tal van private familieloges opgetrokken. Een treffend, nog bestaand voorbeeld is de Florentijnse *Loggia Rucellai*, die ca. 1460 naar het model van de *Loggia dei Lanzi* was ontworpen. De imposante constructie fungeerde als een ankerplaats voor het familiale en sociale netwerk van de Rucellai. Telgen van geassocieerde families en *gentiluomini* werden er uitgenodigd en uitgehuwelijkt, en er werd hulde gebracht aan nieuwe *cavalieri* en aflijvige familieleden. Tijdens de groothertogelijke periode zou het bezit van een familiale *loggia* in Firenze als een belangrijke *marker* voor adeldom gaan functioneren. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw werden lijsten van de zogenaamde *famiglie di loggia* aangelegd.⁹² Ook in middeleeuws Genua werden tientallen private *logge gentilia* opgetrokken. Ze vormden het socio-politiek zenuwcentrum van de *albergi* of adellijke enclaves waarin de stedelijke ruimte was verkaveld. Ze bestonden uit de portiek of

91 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, dl. IV, p. 340, 427, 473-481, dl. V, p. 297-298, 380, 497, 499. Over banketten in het stadhuis waar ook soms de vorst zelf aanwezig was, zie LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville*, p. 212-213.

92 F.W. KENT, *Household and Lineage in Renaissance Florence: the Family Life of the Capponi, Ginori, and Rucellai*, Princeton, 1977; IDEM, 'The Rucellai Family and Its Loggia', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 35 (1972), p. 397-401. Ook Viterbo telde diverse familieloges waarin *consorterie* bijkwamen (SEXTON, *A History*, p. 144-146, 212).

arcade van een belangrijk palazzo of *domus magna* van de *albergo* en functioneerden als multifunctioneel trefpunt voor commerciële transacties, politiek overleg en ontspanning.⁹³ De Genuese Bruggeling Anselmus Adorno, een actief lid van het Genootschap van de Witte Beer en dus een regelmatige bezoeker van de Brugse Poortersloge, omschreef in 1470 op zijn doortocht naar het H.-Land de Genuese *loggia gentilizia* als een plaats ‘waar elke dag de leden van de familie ontmoeten om te debatteren over triviale en ernstige zaken’.⁹⁴

Ook in tal van Engelse steden werden soortgelijke elitaire ontmoetingsplaatsen uit de grond gestampt. De bouw- en gebruiksgeschiedenis van sommige Engelse *guildhalls* vertoont sterke gelijkenissen met die van de Brugse Poortersloge. De eerste gedocumenteerde *guildhalls* werden in de twaalfde en dertiende eeuw in steden als York en Northampton door lokale kooplieden-gilden gebouwd als ontmoetingsruimtes voor de commerciële elite, terwijl tijdens de late middeleeuwen ook steeds meer ambachtsgilden een eigen *guildhall* gingen betrekken. Net zoals dat bij de Poortersloge het geval was, lijken de meeste elitaire *guildhalls* grotendeels te zijn gebaseerd op de lokale woonhuisarchitectuur van vorstelijke, adellijke of bisschoppelijke residenties (in het bijzonder de gelijkvloerse zaalstructuur) en ontpopten ze zich snel tot een soort ‘proto-stadhuis’.⁹⁵ Onderhoud, decoratie en uitbreidingen werden steeds vaker door de stadskas gedragen, terwijl het stadsbestuur of *corporation* in sommige gevallen er zelfs integraal zijn intrek nam. Het lidmaatschap van een elitaire broederschap of koopmansgilde was in de meeste Engelse steden een voorwaarde om tot het stedelijke politieke

93 BIANCHI & POLEGGI, *Una città portuale*, p. 160.

94 ‘*Ibique habent et ecclesiam aliquando commune et domum unam [et] logiam scilicet in qua dietim ipsi de ea familia ad confabulandum jocose et seriose conveniunt*’ (J. HEERS & G. DE GROER (red.), *Itinéraire d’Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471)*, Paris, 1978, p. 52). Zie ook G. GORSE, ‘A Family Enclave in medieval Genoa’, in: *Journal of Architectural Education*, 41 (1988), p. 24.

95 K. GILES, *An Archeology of Social Identity. Guildhalls in York, ca. 1350-1630*, Oxford, British Archaeological Reports, 2000, p. 59-60.

leven te kunnen toetreden.⁹⁶ Zo bouwde omstreeks 1390 de H.-Sacramentsgilde van Leicester - een zeer elitaire broederschap van kooplieden en *gentry* - een eigen *guildhall* die haast onmiddellijk kwam te functioneren als bijeenkomstplaats van de *corporation*. Toen de broederschap in 1548 werd ontbonden, werd het pand officieel door het stadsbestuur aangekocht. Ongeveer gelijktijdig werd in de belangrijke havenstad Boston (Lincolnshire) door een exclusief broederschap de *St Mary's Guildhall* gebouwd.⁹⁷ Ook in Coventry (Warwickshire) werden in de periode 1394-1414 door de *St Mary's Guild* een imposante hal en aanhorige gebouwen opgetrokken. Naast het lokale politieke centrum fungeerde de *St Mary's Hall* als een ontmoetingsruimte voor een supra-regionale elite. Tal van Engelse koningen en notabelen van andere steden waren lid van de *St Mary's Guild*.⁹⁸ De Engelse *guildhalls* waren dus eveneens plaatsen van elitaire convivialiteit, maar hun officiële politieke functies waren meer uitgesproken dan in Italië of Brugge. Ook in diverse hanzeatische steden werden in de loop van de veertiende eeuw exclusieve ontmoetingshallen ingericht. In Gdansk, één van de meest kosmopolitische Hanzesteden, werd omstreeks 1350 het zogenaamde *Artushof* (of 'Curia regis Artusi') gebouwd dat zich in de loop van de vijftiende eeuw ontpopte tot een trefpunt voor een internationale mercantiele elite, lokale reders, handelaars en edellieden. De allusies op het chevalereske (koning Arthur) en de vele festivals, banketten en speelavonden die er werden georganiseerd roepen ook hier sterke associaties op met de Brugse Loge. Ook in Torun (1310), Stralsund (1316) en Elbing (na 1319) werden er dergelijke *Artushöfer* opgericht. Zeer gelijkaardig zijn de *Schwarzhäupterhauser* die in dezelfde periode door

96 K. GILES, 'Public Space in Town and Village. 1100-1500', in: K. GILES & Chr. DYER (red.), *Town and Country in the Middle Ages. Contrasts, Contacts and Interconnections, 1100-1500*, London, 2007, p. 299.

97 De *St Mary's Guild* in Boston trok een ledenbestand van kooplieden, grootgrondbezitters, tolambtenaren en stapelofficieren aan (K. GILES, 'St Mary's Guildhall, Boston, Lincolnshire: The Archaeology of a Medieval 'Public' Building', in: *Medieval Archeology*, 55 (2011), p. 226-256).

98 W.B. STEPHENS, 'The City of Coventry: Crafts and Industries: Medieval Industry and Trade', in: IDEM, *A History of the County of Warwick: Volume 8: The City of Coventry and Borough of Warwick*, Londen, 1969, p. 141-146, 151-157.

de gilde van de Zwarte Hoofden, een associatie van overwegend jonge, vrijgezelle kooplieden, in zowel Riga en Tallinn werden gebouwd.⁹⁹ Een imposant altaarstuk dat omstreeks 1484 door de gilde van de Zwarte Hoofden van Tallinn (wellicht gezamenlijk met de zogenaamde Grote Gilde van kooplieden) in Brugge werd besteld, wordt in de kunsthistorische literatuur traditioneel aan de Meester van de Legende van Sint-Lucia toegeschreven. Dat de noodnaammeester die meermaals de toren van de Poortersloge in zijn werken vereeuwigde ook voor de commerciële elite van een Baltische hanzestad werkte, bevestigt nogmaals de internationale en kosmopolitische oriëntatie van het Brugse milieu waarvan de Poortersloge één van de brandpunten was.¹⁰⁰

In de laatmiddeleeuwse Nederlanden bleef een dergelijk imposant gebouw dat voor deze specifieke doeleinden werd opgetrokken als de Brugse Loge lange tijd uniek. Pas een kleine eeuw later kwam een soortgelijke constructie tot stand met het *Tafelrond* in Leuven, een grootschalig architecturaal project van het stadsbestuur dat in 1480-87 drie herbergen ombouwde tot een monumentaal gotisch geheel, inclusief een gesculpteerde referentie aan koning Arthur. Het deed dienst als vergaderlokaal van de schuttersgilden en redrijkerskamers en als drink- en speelruimte voor de 'goede lieden' van binnen en buiten de stad.¹⁰¹

99 M.-L. PELUS-KAPLAN, 'Merchants and Immigrants in Hanseatic Cities, c. 1500-1700', in: D. CALABI & S.T. CHRISTENSEN (red.), *Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, Cambridge, 2007, p. 150; Ph. DOLLINGER, *The German Hansa*, Stanford, 1970, p. 264-269; Th. HIRSCH, 'Über den Ursprung der Preußischen Artushöfe', in: *Zeitschrift für Preußische Geschichte und Landeskunde*, 1:1 (1864), p. 3-32.

100 A. MÄND, 'The Altarpiece of the Virgin Mary of the Confraternity of the Black Heads in Tallinn: Dating, Donors, and the Double Intercession', in: *Acta Historiae Artium Balticae*, 2 (2007), p. 35-53.

101 M. NEVENS, 'De macht is ijdel: 500 jaar Tafelrond', in: *Maandelijks tijdschrift uitgegeven door en voor het personeel van de Nationale Bank van België*, 2 (1987), p. 12-28; L. MONDELAERS, *Het stedelijk landschap in vogelvlucht in Leuven in de late middeleeuwen*. Dirk Bouts, Tielt, 1998, p. 24-37.

HET LITERAIRE EN CULTURELE LEVEN IN EN ROND DE LOGE

De Poortersloge was ongetwijfeld ook het decor van literaire bijeenkomsten en andere culturele activiteiten. Zo bestaat er een onmiskenbare relatie tussen het gebouw en het zogenaamde Gruuthusehandschrift, een verzamelhandschrift met gebeden, liederen en allegorische teksten dat kan worden beschouwd als de geboorte van een stedelijke literatuur in het Middelnederlands. Het staat onder die benaming bekend omdat het wapenschild van Lodewijk van Gruuthuse (ca.1427-1492), de belangrijkste Brugse edelman van zijn tijd en een vertrouweling van Karel de Stoute, in het handschrift voorkomt. De teksten bevatten expliciete en impliciete verwijzingen naar het stedelijke landschap, het gezelschap van de Witte Beer, de corporaties van de pelsbewerker en makelaars en verschillende religieuze broederschappen. De directe gebruikscontext van het handschrift houdt dus overduidelijk verband met het elite milieu en het sociaal-culturele leven in de Loge. Het handschrift evoceert een sociaal netwerk waar men ter vermaak in groep verzen declameerde en liederen zong, nu eens religieus van thematiek, vaak speels en over de liefde, geregeld ook vrolijke drinkliederen, en soms ook wel eens over politieke en maatschappelijke kwesties. Eén specifiek allegorisch gedicht over 'de Zeven Poorten van Brugge' verwijst naar een poging tot verzoening onder de Brugse leidende geslachten tijdens een banquet in de Poortersloge dat mogelijk gedateerd kan worden in het jaar 1414.¹⁰² De enigmatische acrobatenfiguren die de onderste torenkamer van de Loge tooien (cf. supra) alludeerden allicht (in combinatie met een nog veel uitgebreider, maar helaas verloren iconografisch programma) op dergelijke literaire en muzikale performances, die misschien in zeer selectie kring ook in de kleine torenvertrekken werden opgevoerd.

¹⁰² DUMOLYN, 'Une idéologie'. Voor een status quaestionis over dit handschrift zie F. WILLAERT (red.), *Het Gruuthuse-handschrift in woord en klank. Nieuwe inzichten, nieuwe vragen*, Gent, 2010; J. REYNAERT, *Laet ons voort vrolijk maken zanc. Opstellen over de lyriek in het Gruuthuse-handschrift*, Gent, 1999. Recent verscheen de nieuwe uitgave door H. BRINKMAN & I. DE LOOS (red.), *Het Gruuthuse-Handschrift. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 79 K10*, Hilversum, 2015, voorzien van een uitvoerige inleiding en commentaar op elke tekst, waarin ook op bovenstaande kwesties wordt ingegaan.

In Brugge waren er tijdens de vijftiende eeuw trouwens nog meer van dat soort elitaire gezelschappen actief, waarbij men samen zong en voordroeg na de maaltijd of luisterde naar beroepsdichters. We beschikken immers over een gelijkaardig voorbeeld van een literaire kring in Brugge, waar naast de jurist en raadsheer Jan van den Berghe ook de hoge edelman Roeland van Uutkerke deel van uitmaakte.¹⁰³ Dat er sociale banden bestonden tussen de families van Gruuthuse en van Uutkerke, die tot de top van de Vlaamse-Bourgondische adel behoorde, en het typische milieu dat kennelijk het doelpubliek was van de gedichten wordt ook bevestigd door de herhaalde deelname van de toen nog jonge Lodewijk aan het jaarlijkse toernooi van de Witte Beer tussen 1443 en 1450. In de jaren 1470-1480 was het trouwens ook de heer van Gruuthuse die telkens met het stadsbestuur ging samenzitten om het jaarlijkse toernooi in mei te organiseren.¹⁰⁴

Het milieu van de Poortersloge geeft uitdrukking aan de vorming van een elitair milieu waarvan de leden de tijd en de middelen bezaten om als distinctiestrategie in opzichtig vermaak en luxe te investeren zoals ook de adel dat traditioneel had gedaan. We weten bijv. dat Jan van Oudenaarde, een Vlaamse edelman over wiens dagelijks leven we goed gedocumenteerd zijn, zich intensief bezig hield met gokken en het bijwonen van sociale gelegenheden zoals feesten en doopplechtigheden.¹⁰⁵ Het was dit soort *social display* dat in stedelijke wetgeving als ongepast werd beschouwd voor de lagere klassen maar wel als een manier

103 M. BOONE, 'Une famille au service de l'Etat Bourguignon naissant. Roland et Jean d'Uutkerke, nobles flamands dans l'entourage de Philippe le Bon', in: *Revue du Nord*, 77 (1995), p. 233-255.

104 BROWN, 'Urban Jousts', p. 321.

105 E. THOEN, 'Het dagelijks leven van adel en ridderschap tijdens de 14de eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)', in: M. HOEBEKE, R. CASTELAIN & E. VAN MINGROOT (red.), *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk - Oudenaarde*, Oudenaarde, 1985, p. 109, 112-3, 115-6. Zie ook meer algemeen M. MERSIOWSKY, 'Aspekte adligen Lebens um 1400. Frühe westfälische und rheinische Adelsrechnungen im Vergleich', in: E. WIDDER, M. MERSIOWSKY & P. JOHANEK (red.), *Vestigia monasteriensia Westfalen - Rheinland - Niederlande* (Studien zur Regionalgeschichte, 5), Bielefeld, 1995, p. 290-296.

van elitaire distinctie fungeerde. Al vanaf de dertiende eeuw had de Brugse handelaarsklasse zich duidelijk willen onderscheiden van de *manuoperarii*.¹⁰⁶ Wie met zijn handen werkte, kon geen lid worden van de Vlaamse Hanze van Londen. Tezelfdertijd werd, anders dan in de rest van Frankrijk, voor de Vlaamse edellieden handel drijven niet als ‘derogatoir’ beschouwd.¹⁰⁷ Werkelijk doordringen tot de algemeen erkende Vlaamse adel, wat finaal op het bezit van rechtsmacht was gebaseerd, konden zoals gezegd slechts enkele Brugse commerciële families. Toch werden ook net onder die absolute toplaag een elitaire levensstijl en smaak gecultiveerd.

Brugge vertoonde dan ook een uitzonderlijke vraagstructuur naar kunstproducten vanwege een rijke koopliedenklasse, een bijzonder groot aantal vreemde kooplieden en een groeiende groep van vrij welgestelde ambachtsmeesters. Blockmans en Stabel toonden aan dat de bloei van de kunsten in vijftiende-eeuws Brugge bovendien veeleer door de vraag naar luxeproducten en elitaire distinctie vanuit de stad zelf werd bepaald dan, zoals traditioneel werd aangenomen, onder impuls van het Bourgondische hof zou hebben plaatsgevonden. Zowel hovelingen, vooraanstaande clerici, Italiaanse bankiers of Brugse kooplieden en hun broederschappen en zelfs de rijkere ambachten investeerden in gelijkaardige missen met polyfone muziek, verluchte Bijbels, religieuze kunstvoorwerpen, kapellen en altaarstukken en andere panelen geschilderd door de Vlaamse meesters. Rijke poorters lazen ridderromans in proza, ze imiteerden de militaire adellijke cultuur tijdens de toernooien van de Witte Beer en overbluften elkaar met vrijgevigheid tijdens rijkelijke banketten en in het kader van devotionele en caritatieve investeringen. Er bleven verschillen in schaal maar de culturele afstand tussen de verschillende delen van deze elite was zeker niet onoverbrugbaar. Rond het midden van de vijftiende eeuw had Brugge op dit vlak zeker evenveel te bieden als Parijs, de traditionele hoofdstad van de luxeproductie. Er ont-

106 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville de Bruges*, Brussel, 1874, dl. I, p. 196-197.

107 BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 36-38.

stond dus een algemene eliteaire smaak waarbij het onderscheid adel-niet-adel en leken-clerici van geen belang was voor patronen van luxeconsumptie. De grote concentratie aan kapitaal en hooggeschoolde ambachtslieden in een sfeer van mobiliteit en grootstedelijkheid zorgde voor een *creative environment* van artistieke innovatie.¹⁰⁸

De financiële draagkracht van de lokale en internationale elite en het grote aanbod aan luxeproducten en artistiek talent in Brugge genereerden vormen van sociale en artistieke distinctie op een niveau van raffinement dat zeldzaam was in de rest van Noordwest-Europa. In dit alles heeft de intensieve culturele en commerciële uitwisseling met de mediterrane wereld een sleutelrol gespeeld.¹⁰⁹ De vraag van de commerciële klasse naar stedelijke ceremonieën zorgde er bovendien voor dat een groep multimediale artiesten werd aangetrokken om dat soort evenementen te regisseren. De auteur van het Gruuthusehandschrift, Jan van Hulst, waarschijnlijk ook een lid van de eliteaire broederschap van de Droogenboom, was tevens actief als acteur, regisseur en decorbouwer ter gelegenheid van stedelijke feesten, bezoeken van de vorst en processies

- 108 W. PREVENIER, 'Court and City Culture in the Low Countries from 1100 to 1530', in: E. KOOPER (red.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*, Cambridge, 1994, p. 11-29; W. BLOCKMANS, 'The Creative Environment: Incentives to and Functions of Bruges Art Production', in: M.W. AINSWORTH (ed.), *Petrus Christus in Renaissance Bruges. An Interdisciplinary Approach*, Gent, 1995, p. 11-20; IDEM, 'The Burgundian Court and the Urban Milieu as Patrons in 15th-century Bruges', in: M. NORTH (red.), *Economic History and the Arts*, Keulen-Weimar-Wenen, 1996, p. 15-26; W. BLOCKMANS, 'The Social and Economic Context of Investment in Art in Flanders around 1400', in: M. SMEYERS & B. CARDON (red.), *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination Around 1400 in Flanders and Abroad*, Leuven, 1995, p. 711-720; P. STABEL, 'For Mutual Benefit? Court and City in the Burgundian Low Countries', in: S. GUNN & A. JANSE (red.), *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages*, Woodbridge, 2006, p. 107-117; P. STABEL, 'Organisation corporative et production d'œuvres d'art à Bruges à la fin du Moyen Âge et au début des Temps modernes', in: *Le Moyen Âge*, 113 (2007), p. 91-134; IDEM, 'Le goût pour l'Orient'. Demande cosmopolite et objets de luxe à Bruges à la fin du Moyen Âge', in: *Histoire Urbaine*, 30 (2011), p. 21-40.
- 109 M. BOONE & H. PORFYRIOU, 'Introduction', in: D. CALABI (red.), *Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, Cambridge, 2007, p. 227-253; M. BOONE, 'Die Mittelalterliche Stadt: Vorzeichen von Modernität, Ort des kulturellen Transfers?', in: *Pro Civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich*, 13 (2008), p. 5-17; DE VOS, 'Brugge en de Vlaamse Primitieven'.

allerhande, en was dus zeker ook vaak in de Poortersloge aan de slag.¹¹⁰

Ook de Brugse schilder François van de Pitte werd ingezet voor het schilderwerk en de versieringen ter gelegenheid van het jaarlijkse steekspel van de Witte Beer. Zo maakte hij in 1480 een schildertje met de wapenschilden van alle 88 'forestiers' die er tot dan toe waren geweest. Hij vervulde tal van opdrachten voor het stadsbestuur, onder meer het beschilderen van kledij, het polychromeren van beelden op het stadhuis en het graveren van een zilveren beker die naar aanleiding van de doop van Filips de Schone als geschenk werd aangeboden. Er werd trouwens recent gesuggereerd Van de Pitte te identificeren met de Meester van de Sint-Lucialegende (cf. supra), die in de achtergrond van talloze altaarstukken en devotieportretten het Brugse torenlandschap, met daarin centraal de Poorterloge, heeft vereeuwigd.¹¹¹ En ook in latere eeuwen bleef de Loge functioneren als culturele en recreatieve *hot spot*. Tijdens de zestiende eeuw oefende de schermersgilde van Michiel op de benedenverdieping, terwijl vanaf 1637 (en misschien al vanaf 1590) de rederijderskamer van de H.-Geest in de Poortersloge vergaderde.¹¹² Eerder hadden de rederijders er wel al stukken opgevoerd.¹¹³

110 J. REYNAERT, '6 september 1394. Jan van Hulst en zijn gezellen treden op voor Margareta van Male. De literatuur van een stedelijke aristocratie in het Gruuthusehandschrift', in: M.A. SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen, 1993, p. 81; J. OOSTERMAN, 'Jan van Hulst, Gruuthuse-dichter', in: *Literatuur*, 9 (1992), p. 231-232; en in het algemeen LECUPPREDESJARDIN, *La ville*, p. 267-270.

111 A. JANSSENS, 'De Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende. Een poging tot identificatie', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 141 (2004), p. 297-298; GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, dl. V, p. 479.

112 En niet vanaf haar oprichting in 1428, zoals zonder enige grond wordt beweerd door H. PLEIJ, 'Brugge: de Poortersloge. De Macht van de burger', in: W. BLOCKMANS & H. PLEIJ (red.), *Plaatsen van Herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Amsterdam, 2007, p. 324. Zie ook A.-L. VAN BRUAENE, *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam, 2008, p. 42-44, 58, waaruit blijkt dat de Brugse rederijders waarschijnlijk eerder in het karmelietenklooster samenkwamen omdat ze daar een altaar in bruikleen hadden. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw had de Poortersloge echter veel van haar prestige verloren. Toch besloot het stadsbestuur pas in 1665 haar feestelijkheden voortaan enkel in het stadhuis te houden.

113 J.W. MULLER & L. SCHARPÉ (red.), *Spelen van Cornelis Everaert*, Leiden, 1920, p. XI, XV.

EEN LOGE OF CASINO?

Na Brugges bloeiperiode en het verdwijnen van het gezelschap van de Witte Beer bleef de Loge haar functie voor elitaire sociabiliteit dus behouden, zij het met minder grandeur dan daarvoor. Nicolaas Despars, Brugs chroniqueur uit de tweede helft van de zestiende eeuw, suggereert dat in zijn tijd nog de Poortersloge voornamelijk als speelhol functioneerde, weliswaar in een retorische vergelijking tussen het immorele gedrag van zijn tijd en de chevalereske exploitatie die de toernooivechters van de Witte Beer eertijds ten beste gaven. Hij had het over de politieke executie van Arnout Breydel, laatste forestier van het gezelschap, in 1489 en contrasteerde dit met de huidige activiteiten in het gebouw, met name *'dobbelen, tuysschen, hoerejaghen, dronckedrinken ende veel meer andere dierghelicke brooloose consten, ja meer dan abominabele ende execrable abusen, God beteret!'*¹¹⁴ Gokken was in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen enkel geoorloofd op plaatsen waar de vorst een speciale licentie verleende en er inkomsten aan ontleende, maar in Brugge werd het ook toegelaten in de natiehuizen en in de Poortersloge.¹¹⁵ En ook hier zijn de parallellen met de mediterrane loggia's opnieuw onmiskenbaar. In sommige Toscaanse communale *loggie* werden kans-, kaart- en balspelen gedoogd, terwijl deze in andere juist werden geweerd. Dat in Firenze in 1322-25 elke vorm van spel met geldinzet uitdrukkelijk werd verboden in alle publieke en private loggia's en portieken van de stad bewijst dat het recreatieve gebruik van deze plaatsen wijd verspreid was.¹¹⁶ In Noord-Italië werden voor dit doeleinde al in de dertiende eeuw aparte paviljoenen of vrijetijd-sloggia's gebouwd. Net als de Poortersloge hadden vele van deze speelhallen een uitgesproken sociaal-exclusief karakter. Zo werd

¹¹⁴ *Cronijcke van den lande*, dl. IV, p. 433-434.

¹¹⁵ M. CARLIER & P. STABEL, 'Questions de moralité dans les villes de la Flandre au bas Moyen Âge, sexualité et activité législative urbaine', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (red.), *Faire bans, edictz et status. Légiférer dans la ville médiévale*, Brussel, 2001, p. 245; K. GEERTS, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*, Brugge, 1987, p. 8-10.

¹¹⁶ SEXTON, *A History*, p. 209-210. Balspelen werden over het algemeen wel geduld. De recreatieve functie van de *Loggia dei Lanzi* is treffend gedocumenteerd in Ghirlandaio's *Franciscuscyclus* in de Sassettkapel in Santa Trinità (1483-1485).

omstreeks 1276 in Treviso de *Loggia dei Cavalieri* als speelhal voor het *Collegio dei Nobili* opgetrokken, terwijl in 1314 en 1409 voor het vertier van de lagere klassen meer laagdrempelige *loggiae popolari* werden ingericht.¹¹⁷ Een ander vroeg voorbeeld van een elite vrijetijdsloggia is de *Loggia di San Basso* in Venetië die omstreeks 1282 door de stadsoverheid werd opgetrokken. Al van bij zijn creatie was het spelen van schaak er toegelaten. Diverse vijftiende-eeuwse auteurs geven aan dat de plaats gesticht was als een ontmoetingsruimte voor edelen of *ridotto di Nobili*. De *ridotto* was een gesloten club ('cercle') met een eigen statuut en bestuur dat diverse ook niet-adellijke elites samenbracht voor het gezamenlijk beleven van spel en cultuur.¹¹⁸

Waar de *ridotti* in de late middeleeuwen nog geregeld bijeenkwamen in semipublieke *loggie*, zette zich in de zestiende eeuw een privatisering door. In Mantua (ca. 1530) en Venetië (Sansovino, 1537-45) werden gesloten *loggetta's* gebouwd als ontmoetingsplaats voor de bestuurlijke elite van de stad. Deze leunen morfologisch en functioneel sterk aan bij de *casini* die vanaf de zestiende eeuw in de tuinen van de suburbane palazzi van Venetië en de villa's van de *Terraferma* als paddestoelen uit de grond schoten. In oorsprong is het *casino* een klein zomerhuis of paviljoen waar een *ridotto* in een ongedwongen sfeer bijeen kon komen voor culturele activiteiten en allerlei festiviteiten. In de loop van de vroegmoderne periode werd de term *casino* steeds vaker gebruikt om ook de ontmoetingsruimtes in de *palazzi* van het stadscentrum aan te duiden. Het moderne 'casino' ontleent zijn naam aan dit type ontspanningslokalen, waar gegokt en gespeeld werd dat het een lieve lust was. De typologische verwantschap tussen de *loggia* en het *casino* blijkt ook uit de geschiedenis van Siense *Loggia della Mercanzia*, die vanaf 1417 een zakelijke functie als kantoor en

117 SEXTON, *A History*, p. 133.

118 R. GALLO, 'La loggia e la facciata della Chiesa di S. Basso e Baldassare Longhena', in: *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere, ed Arti*, 117 (1958-59), p. 179-202; J. WALKER, 'Gambling and Venetian Noblemen. c. 1500-1700', in: *Past and Present*, 162 (1999), p. 28-69; E. ZUCCHETTA, *Antichi ridotti veneziani: Arte e società dal Cinquecento al Settecento*, Rome, p. 1988; SEXTON, *A History*, p. 133-134, 286-287, 307-313.

archiefdepot van de *Mercanzia* combineerde met een recreatieve functie als speelhal. In 1764 werd de bovenverdieping van de *loggia* ingericht als ontmoetingsplaats voor de *Nobile Conversazione de' Signori Uniti nel Casino di Siena*.¹¹⁹ De *casini del conversazione* verschenen vanaf de zeventiende eeuw in vele Toscaanse steden en zijn nauw verwant met de *gentlemen's clubs* in het London van de achttiende eeuw.¹²⁰

CONCLUSIE

De Poortersloge was niet de enige plaats waar sociale transacties tussen commerciële elitegroepen en edelen plaats vond. Banketten waarbij de stedelijke elites vertegenwoordigers van het hof, de vorst zelf of buitenlandse kooplieden, bankiers en diplomaten ontmoette, vonden ook plaats in het Brugse stadhuis en in private residenties en chique wijntavernes trof men eveneens rijkelijke gezelschappen aan. Ook de gildemalen van de kruisboogschuttersgilde van Sint-Joris, die soms in de herberg Ter Beurze werden gehouden, brachten vaak een vrij elitair gezelschap bijeen. Toch was het uniek in de laatmiddeleeuwse Nederlanden dat er voor deze specifieke doeleinden een dergelijk imposant gebouw als de Poortersloge werd opgetrokken. Dat gebeurde vanuit een bewuste elitaire politiek om de controle over de stedelijke ruimte te versterken in het kader van een reconfiguratie van de socio-politieke structuren aan het begin van de vijftiende eeuw. De Poortersloge stelde de Brugse elites in staat hun lokaal verankerde sociale netwerken te overstijgen, door in een afgeschermd en informele sfeer zakelijke, culturele en recreatieve uitwisselingen met de regionale adel en een internationale commerciële elite te faciliteren. Het is op dit kruispunt van de Vlaamse stedelijke industrie, de internationale commerciële stromen en het Bourgondische hofleven dat de Poortersloge

119 S. HANSEN, *Die Loggia della Mercanzia in Siena*, Worms, 1987, p. 36-37; FRIEDMAN, 'Monumental urban form', p. 336-337.

120 P. ALDO, 'Il circolo degli Uniti di Siena e i suoi statuti seicenteschi', in: G. LIBERTINI, *Raccolta Rassegna Storica dei Comuni*. Vol. 13, Frattamaggiore, 2010, p. 90-94; A. MILNE-SMITH, *London Clubland: A Cultural History of Gender and Class in Late-Victorian Britain*, Basingstoke, 2011.

functioneerde als lobby voor zakelijke overeenkomsten, als *lieu privilégié* voor culturele en sociale uitwisselingen tussen elite-groepen en als casino *avant la lettre*. Men trad er weg van het dagelijkse geharrewar van het handelskwartier binnen in een kosmopolitische en sociaal-exclusieve ruimte. Deze specifieke invulling en toe-eigening van de stedelijke ruimtelijkheid scheidt ook door in de manier waarop de stad vanaf het midden van de vijftiende eeuw in de Vlaamse (en in het bijzonder Brugse) paneelschilderkunst werd voorgesteld. Deze kunstvorm was bij uitstek het devotionele en sociale expressiemiddel van de heterogene elite die onder meer in de Poortersloge bijeenkwam. Waar de eerste generatie Vlaamse Primitieven de stad in eerste instantie als een bruisend marktcentrum voorstelde, zetten zich vanaf ca. 1450 een opmerkelijke verstillings- en idealisering van de in de achtergrond van altaarstukken en devotionele portretten geschilderde stadsgezichten door. De ‘tranches de vie’ uit het dagelijkse stedelijke leven werden omgehuuld voor monumentale en versteende stadsgezichten die de stad reduceerden tot een arena van politiek bestuur, architecturale wedijver en residentiële pronkzucht.¹²¹ De Brugse torenlandschappen van de Meester van de Legende van Sint-Lucia zijn hiervan een treffend voorbeeld. Deze aristocratische visie op de stad correspondeerde met een specifieke reconfiguratie van de socio-politieke structuren van de Vlaamse steden. De ‘*siècle de Bourgogne*’ paarde een explosieve uitbreiding van het Bourgondische hof (vooral vanaf 1425) aan een toenemende oligarchisering van de stedelijke samenleving. Toch mag de rol van het hof in de genese van de Poortersloge en de hieraan gelieerde evenementen zoals het Steekspel van de Witte Beer niet worden verabsoluteerd. Wel integendeel: het gebouw vormde in de eerste plaats een antwoord op de hybride trefpunten van elitaire convivialiteit, commerciële transactie en informele ontmoeting die overal in de kosmopolitische handelscentra van laatmiddeleeuws Europa werden ingericht, zoals de Iberische *lonja*, de Italiaanse handels-

121 Voor een kwantitatieve analyse van de voorstelling van de stad bij de Vlaamse Primitieven, zie DE ROCK, ‘The Image of the City Quantified’.

en vrijetijdsloggia's, de natiehuizen van vreemde kooplieden en de *guildhalls* van Engelse koopliedengilden. Dat in diverse Hanzesteden, waar een prominente hofcultuur ontbrak maar de contacten met Brugge wel zeer intens waren, reeds in de veertiende eeuw zeer sterk aan de Poortersloge gelijkende *Artushöfer* werden opgericht wijst erop dat dit type gebouw zeer sterk in het laatmiddeleeuwse Europese stedelijke commerciële milieu was geworteld.

Strijden op diverse fronten ter redding van het zielenheil. De stichtingen van priester en meester Pieter van Beselare te Ieper uit het begin van de 15de eeuw¹

INLEIDING

In het fonds *Merghelynck* van de Albertina te Brussel zitten heren der originelen; sommige daarvan dateren nog uit de middeleeuwen. De herkomst van die documenten is meestal niet gekend, maar het is geweten dat de opulente Merghelynck kosten noch moeite spaarde om allerlei archivalia met betrekking tot Ieper en omstreken te verzamelen. Een aantal van die originelen bracht hij onder in nummer 42, dat eigenlijk een verzameling is van historische nota's gerangschikt per familie.² Onder de Ieperse families (A *Ypres*) bevindt zich de farde nr. 51, die betrekking heeft op de familie Van Beselare (Becela(e)re, Be(i/y)s(s)ela(e)re).³ Daarin bevindt zich o.a. een stichtingsakte van 28 februari 1414 n.s. waarbij meester in de *artes*, Pieter van Beselare (*meester in aerten; Pieter/Pietre/Piettre van Beyselare/Beiselare*) voor de Ieperse schepenen een kaarsbranding op allerlei dagen vastlegt. Het is deze oorkonde die het uitgangspunt van deze bijdrage vormt. Het document, dat een originele oorkonde is, is om meerdere redenen interessant en geven we op het einde van deze bijdrage in bijlage uit. Het biedt

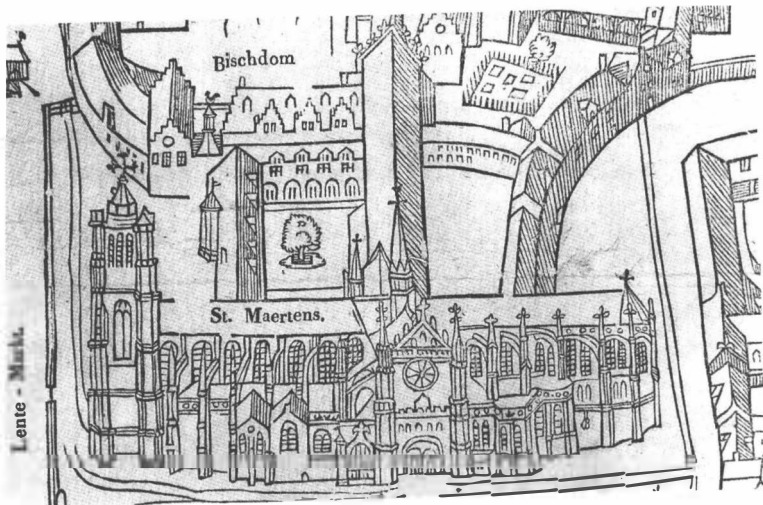
¹ Met dank aan de doctorandi Hannelore Franck en Marjan De Smet (beiden Kulak) voor hun nuttige opmerkingen.

² P. TRIO, 'De archivaris', in: A. MORISSE (red.), *Arthur Merghelynck. Passies van een edelman*, Veurne, 2008, p. 87-103, 100-101; A. MERGHELYNCK, *Vade-mecum pratique et utile de connaissances historiques et indicateur nobiliaire et patricien de ces contrées renfermant de nombreux inventaires de collections d'archives inédits jusqu'ici, appartenant à plusieurs dépôts publics et privés de la Belgique, ou catalogue-répertoire analytique, méthodique et raisonné de 555 manuscrits formés pour la plupart au moyen des documents y inventoriés, orné de sept planches en photo-typie et gravure*, Doornik, 1896-7, p. 148-150.

³ Bij de bespreking hierna van de stichtingen hebben we telkens in cursief tussen haakjes ook de oorspronkelijke schrijfwijze uit het eigentijdse document weergegeven.

een goed zicht op bepaalde devotiepraktijken in het laatmiddeleeuwse Ieper. Er zijn immers voor Ieper weinig of geen van dergelijke stichtingen, laat staan in originele vorm, bewaard gebleven. Bovendien dateert deze stichting van een vroege datum in vergelijking met andere stichtingen van die aard, die daarenboven slechts via kopieën of regesten zijn overgeleverd. Deze fundatie was echter niet de enige die Pieter in het leven riep. Zijn fortuin, maar ook zijn godsdienstigheid leidden tot allerlei stichtingen, o.a. jaargetijden. Eerder onderzoek van onzentwege over jaargetijdestichtingen te Ieper⁴ zal toelaten om enerzijds de plaats die Pieters fundaties innamen preciezer te leren kennen en anderzijds de kennis over de ontwikkeling van dit fenomeen verder te helpen aanvullen.⁵ Al zijn er de laatste jaren - o.m. voor Gent - nieuwe studies rond dit thema uitgevoerd,⁶ toch geven we hier voor het eerst een zeer gedetailleerde beschrijving en analyse van

- 4 P. TRIO, 'De stichting Lansaem in het O.L.V.-gasthuis te Ieper. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de middeleeuwen', in: P. TRIO & R. VAN BELLE, *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen*, O. MUS (red.) (Bijdrage tot de studie van de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper, 12), Ieper, 1993, p. 11-117 en 153-186.
- 5 Zie nog onze meer algemene studies hierover: P. TRIO, 'Moordende concurrentie op de memoriemarkt. Een eerste verkenning van het fenomeen jaargetijde in de Lage Landen in de late middeleeuwen (circa 1250 tot 1550)', in: J. DEPLOIGE, B. MEIJNS & R. NIP (red.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*. Groningen, 29 september 2006 Brussel, 5 oktober 2007. *Contactforum* (Koninklijke Vlaamse Academie van België voor wetenschappen en kunsten), Brussel, 2009, p. 141-155; P. TRIO, 'De zorg voor lichaam en ziel in het licht van de eeuwigheid (late middeleeuwen)', in: S. BALACE & A. DE POORTER, *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen, 600-1600*, Brussel, 2010, p. 236-243. Zie alhier voor verdere literatuur.
- 6 M. DE SMET, 'Ter lavenessen mynre zielen'. *Middeleeuwse jaargetijdenstichtingen in de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Geschiedenis, 2000; H. FRANCK, 'Memoria et Caritas. Jaargetijden als armenzorg in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen', in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis & oudheidkunde te Gent*, 67 (2013), p. 29-57, die wijst op het belang van jaargetijden in de bestrijding van armoede. Momenteel bereidt Marjan De Smet (Kulak) een doctoraat voor over laatmiddeleeuwse memoriestichtingen te Kortrijk, waarvan jaargetijden een belangrijk onderdeel vormen, terwijl Hannelore Franck (Kulak) werkt aan een doctoraat over de onderlinge wisselwerking tussen armenzorg en de stichting van jaargetijden te Brugge (13de-midden 16de eeuw). Zie een eerste voorstelling van resultaten voor de Sint-Maartenskerk te Kortrijk: M. DE SMET, 'Almsgiving in a memorial context: the case of Saint Martin's church in late medieval Courtrai (fifteenth-sixteenth centuries)', in: *Jaarboek middeleeuwse geschiedenis*, 15 (2012) p. 198-223.

Tekening van de zuidzijde van de laatmiddeleeuwse Ieperse Sint-Maartenskerk, afgebeeld op de kaart van Thevelin en Destree, a° 1564, herdrukt op bijgewerkte plaat, Ieper, 1815 (naar exemplaar in privé-bezit)

een stichting van jaargetijden. We willen verder via het nagaan van Pieters levenswandel deze stichtingsijver enigszins duiden. Uiteraard moeten we ook het religieuze en socio-economische klimaat in Ieper en daarbuiten als achtergrond bekijken om de eigenheid van Pieters stichtingen beter te kunnen situeren. Zijn uitgebreide stichtingen met nadien wijzigingen en allerlei aanvullingen - waarvan sommige slechts fragmentarisch overgeleverd via 19de-eeuwse vermeldingen - maken het niet altijd gemakkelijk om de puzzelstukjes in elkaar te laten passen. Maar het gereconstrueerde verhaal biedt voldoende stof voor een betere kennis van bepaalde uitingen van laatmiddeleeuwse devotie in het graafschap Vlaanderen, welke gedragingen tot hiertoe te weinig aandacht gekregen hebben in het vroomheidsonderzoek binnen de grenzen van de Zuidelijke Nederlanden.⁷

7 Daarvoor moeten we ons nog altijd behelpen met de sterk bekritiseerde studie van J. TOUSSAERT, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen-âge*, Paris, 1963,

EEN GROTE O.-L.-VROUWEDEVOTIE

Toen Pieter in 1414 zijn lichtstichting in alle vrijheid deed bij de kerkfabriek van de Ieperse Sint-Maartenskerk - hier was er een kapittel aan verbonden dat als patronaatsheer optrad voor alle parochiekerken en andere bedehuizen in de stad⁸ - was hij al een poos begonnen met de inrichting van twee jaargetijden, zoals we verder zullen zien. Het eerste jaargetijde dat zijn voornaamste contouren al in 1400 kreeg, diende plaats te vinden in de Sint-Katelijnekapel die gelegen was in de zuidzijde van de Ieperse hoofdkerk. Precies in die kapel, die vroeger aan Sint-Niklaas was toegewijd, en eertijds de enige kapel was van de Sint-Niklaasbroederschap,⁹ had Pieter wellicht met instemming van de kerkfabriek en/of de broederschap er ten laatste in 1400 ook zijn grafplaats (*sepulture*) gekozen.¹⁰ Zijn grafzerk zou vlak voor het altaar van Sint-Katelijne

p. 219 e.v. Zie bv. voor Utrecht de zeer omvattende maar tendentieuze studie van L. BOGAERS, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van culturen religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, Utrecht, 2008, p. 593-683, de specifieke info over jaargetijden is evenwel beperkt door het relatief schaarse bronnenmateriaal in vergelijking met dat voor de 'Vlaamse' steden.

8 Over de Sint-Maartenskerk als hoofdkerk met aan het roer het kapittel, zie voornamelijk: J. PYCKE, 'Prévôté de Saint-Martin à Ypres', in: U. BERLIERE, e.a. (red.), *Monasticon Belge*, dl. III: *Province de Flandre Occidentale*, vol. 3, Luik, 1974, p. 931-989; D. MASURE & K. DE LILLE (ed.), *De Sint-Maartenskathedraal te Ieper. 60 jaar kerkwijding, 1930-1990. Een bundel studies*, Ieper, 1990.

9 Cf. infra.

10 Waar het kapittel heer en meester was over het koor, functioneerde het schip als parochiekerk voor de parochianen van de Sint-Maartensparochie. Die laatste ruimte van de kerk viel onder de bevoegdheid van de kerkfabriek, zij het dat haar bestuur bestaande uit kerkmeesters, zoals we ook in de stichtingsakte kunnen lezen, onder de voorgedij stond van het stadsbestuur. Daarom dienden de voorgedij en de schepenen van Ieper met de lichtstichting van 1414 in te stemmen. Over de verhouding tussen de kerkfabriek en het kapittel die niet altijd rimpelloos verliep: E. FEYS & A. NELIS (ed.), *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres, précédés d'une esquisse historique sur la prévôté*, dl. I: *La prévôté de Saint-Martin. Esquisse historique*; dl. II: *Les cartulaires de Saint-Martin*; 1° 1102-1364; 2° 1364-1543 (Recueil de chroniques, chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de la Flandre, 1ste reeks, 2), 4 vol., Brugge 1880-1884. Meer algemeen over de functie en betekenis van middeleeuwse kerkfabrieken in de Nederlanden: W. NOLET & P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 346-347; J. KUYSS, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen, 2004, p. 59-60. Het is niet onmiddellijk duidelijk of Pieter voor zijn begrafenis een aparte overeenkomst met de Sint-Niklaasbroederschap of met de kerkmeesters van de Sint-Maartenskerk moest afsluiten. Het lijkt erop dat de Sint-Niklaasbroederschap in een al dan niet ver verleden hierover met de kerkfabriek een algemeen akkoord

komen te liggen.¹¹ Juist boven zijn toekomstige grafplaat liet hij in de scheidingsmuur (*masiere*)¹² een O.-L.-Vrouwebeeld plaatsen.¹³ Eventueel betreft het een muur die tijdelijk een aanpalende nieuwbouw afsloot.¹⁴ Het is voor dat beeld dat tegen betaling een kaars van een half pond was moest branden telkens als het *Salve Regina* in de kerk weerklonk,¹⁵ namelijk iedere zaterdag en de andere dagen en uren waarop dit gezongen werd. De kaars moest blijven branden voor het Mariabeeld zolang het *Salve Regina* duurde.

We weten uit andere documenten dat de instelling van dit O.-L.-Vrouwelof nog niet lang voordien in het leven was geroepen. Het kapittel had toen naar zijn zeggen deze viering uit de grond gestampt uit dankzegging tegenover de bevolking en de

had afgesloten en daarvoor ook de nodige betalingen had uitgevoerd. Vgl. met een latere tariefafpraak voor begrafenissen van leden van de Sint-Niklaasbroederschap in haar gelijknamige broederschapskapel, cf. *infra*, n. 106.

- 11 De precieze identificatie als de Sint-Katelijnekapel kan men bekomen door de wat vage informatie die in de akte van 1414 gegeven wordt (zie bijlage) te verbinden met de info in de stichtingsakte van 20 april 1400 (zie hierna). In principe betekent *sepulture* in de eerste plaats graf(plaats): *De Geïntegreerde Taalbank (GTL): MNW (Middelnederlands Woordenboek)*: <http://gtb.inl.nl/>. Hier zal later een grafsteen komen, zie hierna de aanvullende jaargetijdestichting van het jaar 1412.
- 12 GTL: MNW.
- 13 Misschien een O.-L.-Vrouw van Tuine, aan wie de leperlingen de opheffing van het beleg in 1383 toeschreven. De opkomende devotie voor deze Maria ziet men onder meer in een afbeelding van haar op een memorietafereel uit 1400 met de leperse minderbroeder Pieter van Cassel: A. VANDENPEEREBOOM, *Tuindag et Notre Dame de Tuine* (Ypiana. Notices, études, notes et documents, 5), Brugge, 1881, p. 27-28, met een afbeelding hiervan. Recent nog afgebeeld: J. DEWILDE, *leper. De verdwenen stad*, Koksijde, 1998, p. 103. In aanmerking als beeldhouwer (*beildesnidere*) komt de a° 1410/11 n.s. actieve Jan Bellekinne: BRUGGE, *Rijksarchief (=RAB)*, Oud kerkarchief, nr. 498, f° 24 v°.
- 14 Aangezien het koor voorbehouden was voor het kapittel dienen we de Sint-Katelijnekapel in de zuidelijke zijbeuk van het schip te situeren. Mogelijk is er een verband met de uitbouw van de nieuwe Sint-Niklaaskapel van de broederschap, gedateerd in 1419, nabij de derde travee in de zijbeuk. Zie voor onze beperkte kennis van de bouwgeschiedenis de verdienstelijke studie - vooral aan de hand van vooroorlogse foto's maar zonder veel precieze datering: H. CONSTANDT, 'De collegiale en kathedrale kerk Sint-Martinus, verminking, verwoesting en verrijzenis', in: MASURE & DE LILLE (ed.), *De Sint-Maartenscathedraal*, p. 27-80, met de info over de Sint-Niklaaskapel op p. 74. Zo weten we dat in die periode ook aan de toren werd gewerkt, al kunnen uiteraard nog andere plaatsen voor de situering van die scheidsmuur in aanmerking komen.
- 15 1 pond is 0,430... kg: P. VANDEWALLE & J. MERTENS, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, p. 71.

stad voor hun geldelijke bijdragen na de ramp ten gevolge van het beleg van 1383 door de Gentenaars en de Engelsen. Deze rampzalige gebeurtenis had vele Ieperse instellingen met een financiële kater opgezadeld. Op 29 juli 1385 beloofde het kapittel daarom elke zaterdag na de vespers om met alle aanwezige kanunniken in processie van het koor naar het schip van de kerk te gaan om daar dan de antifoon of beurtzang *Salve Regina misericordie* met bijhorend vers en collecte te zingen.¹⁶ Toch moeten we de formulering van het kapittel wellicht met een korreltje zout nemen. De inrichting van dergelijke loven in deze periode was een meer algemeen fenomeen, dat bovendien ook extra inkomsten genereerde omdat individuen bijdroegen tot een uitbreiding van het lof naar de andere dagen van de week.¹⁷ Vele decennia later, ergens in de periode 1460-1480, zou de zeer rijke en politiek machtige Pieter Lansaem min of meer eenzelfde belichting met kaarsen instellen in de Ieperse hoofdkerk.¹⁸

Verder moest er eenzelfde gewicht aan kaars voorzien worden om te branden voor het genoemde O.-L.-Vrouwebeeld en dit op alle zondagen en alle grote feesten,¹⁹ nl. Nieuwjaarsdag (1 januari), Dertiendag (6 januari), O.-L.-V.-Lichtmis (2 februari), O.-L.-V.-halfmaart (Maria Boodschap, 25 maart), de vier Paasdagen (Pasen en drie volgende dagen), iedere maandag na Verzwoeren maandag na Pasen (maandag na de tweede zondag na Pasen), welke de dag is waarop men jaarlijks het jaargetijde

16 Over het beleg en zijn gevolgen: W. SIMONS & P. TRIO, 'Achtergronden bij het ontstaan van de Tuindagprocessie: bronnen en situering', in: R. VINCKIER (red.), *Ieper Tuindag. Zesde eeuwfeest. Een bundel historische opstellen*, Ieper, 1983, p. 107-128; O. MUS, 'De eerste fase van het Iepers herstelprogramma na het beleg van 1383', in: *Ibidem*, p. 129-180 en 139 e.v. Over de instelling van het *Salve Regina*: P. TRIO, 'De stichting', p. 30 en 163, n. 110.

17 Vgl. met: NOLET & BOEREN, *Kerkelijke instellingen*, p. 342-344; P. DECLERCK, 'Commuun en Zeven Getijden in de Brugse parochiekerken', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge (=HGGSEB)*, 108 (1971), p. 117-173; KUYS, *Kerkelijke organisatie*, p. 69-71.

18 TRIO, 'De stichting', p. 26, wel beperkt tot de zaterdag en de zondag.

19 Voor de heiligenkalender gebruikten we: E.I. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960.

van Pieter zou doen,²⁰ O.-L.-V.-Tenhemelopneming (15 augustus), de vier Sinksendagen (Pinksteren en drie volgende dagen), Sacramentsdag (donderdag na de eerste zondag na Pinksteren), Sint-Jansdag midden in de zomer (24 juni), Sint-Pieters- en Sint-Pauwelsdag (29 juni), Sint-Maartensdag in de zomer (4 juli), Sint-Maria Magdalenadag (22 juli), Sint-Jacobs- en Kristoffelsdag (25 juli), O.-L.-V.-Tuindag op 8 augustus,²¹ O.-L.-V.-halfoogst (15 augustus), Sint-Augustinusdag (28 augustus), O.-L.-V.-dag in september (Maria Geboorte, 8 september), Allerheiligendag (1 november), Allerzielendag (2 november), Sint-Maartensdag in de winter (6 november), Sint-Katelijnedag (25 november), Sint-Andriesdag (30 november),²² O.-L.-V.-dag in december (Maria Ontvangenis, 8 december) en tenslotte op de vier midwinterdagen (de zogenaamde Kerstdagen, zijnde de vier dagen na Kerstdag)²³. De kaars zou er telkens branden gedurende heel de hoogmis die het kapittel op die dagen naar gewoonte opdroeg. In deze opsomming krijgen we meteen een goed zicht op een deel van de liturgiekalender in de kapittelkerk. De kerkfabriek zou ook telkens wanneer dat nodig was de kaarsstomp moeten laten vervangen. Telkens wanneer de kerkfabriek een dag in gebreke was, hadden de pastoor en de koster van deze kerk recht op 12 d. par. Vlaamse munt.²⁴

De kosten voor dit kaarslicht werden betaald door de overdracht van jaarlijks 40 s. par. Vlaams erfelijk rentegeld dat bezet was op het huis De Hoorn, gelegen op de zuidzijde van de Ieperse Grote Markt tussen het huis De Korenmarkt en het huis De Helm.²⁵ De

20 Cf. infra.

21 Over deze lokale verering met de miraculeuze bevrijding van het beleg op 8 augustus 1383 als aanleiding: SIMONS & TRIO, 'De achtergronden', p. 107-128.

22 Verbonden met de lokale herdenking van de moord op de schepenen in 1303: E. COPPIETERS STOCHOVE, 'Le poêle du service des échevins d'Ypres, tués en 1303', in: HGGSEB, 65 (1915-1922), p. 127-130.

23 STRUBBE & VOET, *De chronologie*, 504.

24 Vlaams en *Par(isien)sis* mogen als munten van gelijke waarde bestempeld worden: H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel, 1934, p. 107.

25 Bij een onderzoek naar de huizen gelegen op de Grote Markt in de 15de eeuw vond de auteur dat het huis dat ten oosten aan De Hoorne grensde De Korenmarkt werd genoemd, terwijl er voor het aanpalende huis ten westen enige twijfel rees. Hij

betaling, die telkens viel op 1 oktober (bavomis of bamis), en bijgevolg ook de uitvoering van de lichtstichting, zou pas ingaan vanaf Pieters overlijden. Van deze overeenkomst uitgaande van vijf schepenen van de stad en bekrachtigd met het erfachtige zegel van de stad, werden twee gelijke oorkonden opgemaakt, één voor Pieter,²⁶ en een andere voor de kerkfabriek.

Licht door middel van kaarsen, olielampen, toortsen en glasramen stond voor het goddelijke en al het afgeleide daarvan. Via het licht, dat een belangrijke plaats kreeg in de christelijke liturgie, bracht men hulde aan al het goede.²⁷ De Moeder Gods was de tussenpersoon bij uitstek om voor Pieter bij Christus of God te bemiddelen. De Maria- of O.-L.-Vrouwedevotie floreerde heel de middeleeuwen door, maar kende zeker in de 14de en 15de eeuw een grote aandacht.²⁸

vroeg zich af of dit het huis *Den Hellem* kon zijn: P. VANDENBUSSCHE, 'De huizen van de leperse Grote Markt in de 15^e eeuw. Een topografische studie', in: O. MUS (red.), *De leperse Markt een historisch fenomeen. Drie bijdragen gebundeld ter gelegenheid van de tentoonstelling in de lokalen van de Kredietbank te leper van 18.1.1985 tot 1.2.1985*, leper, 1985, p. 44 en 32-33. Op het plan Popp uit 1853 is die twijfel er niet omdat dit precies klopt met het aantal beschikbare huizen of bouwcomplexen aan die kant van de Markt. De twijfel wordt in deze stichtingsakte van 1414, waar sprake is van het huis *Halem*, meteen van tafel geveegd. Het huis De Hoorn bevond zich aan de zuidzijde van de Markt ongeveer recht tegenover het midden van de westelijke Halle vleugel. Het belang van dit huis bleek nogmaals toen het in 1528 verkocht werd door Boudem (sic) Hespel, vreemde, waarbij een *issuegeld* van 286 lb. par. (zijn de 10 %) moest betaald worden. Hieruit kan men afleiden dat het huis toen een kostprijs had van 2.860 lb. par. Is het toevallig dat er ook nog een huis met dezelfde naam bestond aan de oostzijde van de Boezingestraat, meer bepaald naast de ingang van een straatje waar de Sint-Niklaasbroederschap een hospitaal uitbaatte: RAB, Oud kerkarchief, nr. 499, f. 40 r°-v^o (Cartularium O.-L.-V.-broederschap met oorkonde van a^o 1418)?

- 26 Die van Pieter, stipte de oorkonde aan, zou bewaard worden in de schatkamer van de Sint-Maartenskerk. Mogelijk is het een fout en bedoelde men de oorkonde van de kerkfabriek, wat een veel logischer plaats is voor de bewaring van dat archief. Vgl. ook met de oorkonde van 1410 (cf. *infra*), waar gezegd wordt dat de oorkonde die de kerkfabriek zou bewaren, wel opgeborgen moest worden in de schatkamer van de Sint-Maartenskerk, terwijl over de bewaring van het exemplaar van Pieter met geen woord wordt gerept.
- 27 L. S[IBUM] & A. H[OLLAARDT], 'Licht', in: L. BRINKHOOF e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek*, dl. II, Roermond, 1968, k. 1528-1535.
- 28 J. VAN HEERWAARDEN & R. DE KEYSER, 'Het gelovige volk in de late middeleeuwen', in: D.P. BLOK e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 4, Haarlem, 1980, p. 405-420.

JAARGETIJDEN MET UITDELINGEN

De allereerste stichting van Pieter van Beselare (*Piere de Beisselare*), die we kennen, dateert zoals gezegd al van 1400. Het betreft de stichting van een eerste jaargetijde. De volgende jaren zouden op die fundatie enkele wijzigingen maar vooral ook aanvullingen op het vlak van uitdelingen komen.

Op dinsdag in de paasdagen²⁹, zijnde 20 april 1400, werd de in het Frans geredigeerde akte verleden voor vijf scepeneren van de stad Ieper en bezegeld met het stadszegel.³⁰ Met deze geregistreerde rechtshandeling verschaftte Pieter, meester in de *artes*, priester en poorter van Ieper, de Ieperse Sint-Niklaasbroederschap (*la confrarie (de) Saint Nicolay*) een bedrag van 4 lb. 8 s. 1 d. par. erfelijke jaarrente, in ruil waarvoor die laatste zich engageerde om ieder jaar Pieters jaargetijde te houden. Het ging om renten gelegen op huizen en gronden te Ieper.³¹ Omdat de stichter Pieter dat jaar als hoofd van het bestuur van de broederschap fungeerde door er de post van deken te bekleden, werd de Sint-Niklaasbroederschap als zich engagerende

- 29 Erstaat "1400 20 april ... mardyes jours de Pasques", wat in eerste instantie verwijst naar Pasen en de drie daaropvolgende dagen: STRUBBE & VOET, *De chronologie*, p. 52; cf. supra.
- 30 RAB, *Blauwe nummers*, nr. 3314, conform de diplomatische vereisten in die periode: TRIO, 'De stichting', p. 33. Het stadszegel met tegenzegel in groene, maar nu bruin gekleurde, was, aangebracht op een dubbele perkamenten staart, is nog vrij goed bewaard. Op de rug in 15de-eeuws schrift: "Tjaerghetijde van meester Pietre van Beisselare"; eind 16de eeuw: "Bezete by cleene rentkens vp huusen ende eruen; den Gans"; uit een meer recente periode: "n° 8 (doorgehaald); n° 2; 1400". Volgens de akte werden er twee gelijke oorkonden opgemaakt, één te bewaren door Pieter en een andere te bewaren door de Sint-Niklaasbroederschap zelf. Wellicht is het deze laatste akte die in het Rijksarchief is terechtgekomen. Er zitten trouwens nog enkele andere oorkonden m.b.t. de Sint-Niklaasbroederschap in het RAB, bv. TRIO, 'De stichting', p. 72. Op de plooi in potlood de nummers 21.269 en 21.270 en het eerder geschreven maar doorgehaalde nummer 486.87. Het is een verwijzing naar de afgietsels van het zegel bewaard in het Algemeen Rijksarchief (=ARA).
- 31 Dittotale bedrag van eeuwigdurende renten was verdeeld over 8 afzonderlijke renten gelegen op eigendommen, onder de vorm van erven (huis en grond) en landerijen, respectievelijk: 13 s. 4 d. par. (Diksmuidestraat); 10 s. par. (Naaldstraat); 12 s. par. en 32 s. par. (Hondstraat); 5 s. par. (buiten de Torhoutpoort in de Torhoutstraat); 3 s. 9 d. par. (Tegelstraat); 4 s. par. (Schepperstraat) en 8 s. par. (Bilk of Beilk).

partij vertegenwoordigd door een vervangende deken (*lieutenant du doyen*), Andries Broederlam, samen met drie 'procureurs' en nog een tweetal andere medebroeders, die optraden als afgevaardigden van geheel de broederschap (*ad ce depute de par tous les communs confreres, presters et clers*). Verder gaven ook twee door het stadsbestuur gedelegeerde 'gouverneurs' of voogden van de Sint-Niklaasbroederschap hun toestemming. Deze voogdij had te maken met het feit dat de broederschap ten laatste in 1337 ook een hospitaal onder haar hoede had, waarvan net zoals in de meeste andere lokale hospitalen (godshuizen, gasthuizen, infirmerieën) het stadsbestuur via afgevaardigden de voogdij bezat. De Sint-Niklaasbroederschap was in het toenmalige Ieper een gerenommeerde instelling, die ook op een ver verleden kon buigen: het eerste spoor dateert van 1168 en er zijn aanduidingen dat ze op een nog veel oudere decanale organisatie teruggaat. Oorspronkelijk had de broederschap een *pied à terre* in de naburige wijk Sint-Elooi (nu grondgebied Voormezele binnen de fusiegemeente Ieper), waardoor er ook een grote Sint-Elooisdevotie was naast die van Sint-Niklaas. De verering van Sint-Niklaas naast die van Sint-Katelijne kan in verband gebracht worden met de betrokkenheid op de universiteit van Parijs. De broederschap verplichtte zich aanvankelijk om scholieren naar de Parijse hogeschool te zenden. In 1288 regelde een overeenkomst met het kapittel het gebruik van het Sint-Niklaasaltaar in de Sint-Maartenskerk. Aan dit altaar werden al in 1358 twee missen per week gevierd, terwijl er ook elke zondag en feestdag vespers, metten en een mis plaatsvonden. De kern van de broederschap, waarrond alles draaide, bestond uit geestelijken waarvan sommigen ook priesters waren, terwijl als een soort secundaire leden ook leken de corporatie konden vervoegen. Dank zij de vele schenkingen kon ze een rijk patrimonium aan roerend en onroerend goed opbouwen. Gaandeweg evolueerde de broederschap naar een soort organisatie die zich bezig hield met de viering van missen, waarbij vooral de memoriediensten het leeuwendeel innamen. Op het einde van de middeleeuwen was er niet zoveel verschil meer met een college van de zeven getijden dat we in vele kerken in

de Lage Landen vooral vanaf de 14de eeuw zien opduiken.³² De weloverwogen en uit vrije wil gedane (*de bonne et meure delibération*) stichting door Pieter van een eeuwigdurend jaargetijde,³³ dat moest ingaan vanaf zijn overlijden, gebeurde expliciet ter lafenis en ter redding van zijn eigen zielenheil (*pour le salut et sauvement de same . . .³⁴ un anniversaire pour lame de luy, dan en an perpetuelment apres le trespas de luy*). Zolang hij bleef leven, mocht Pieter genieten van het vruchtgebruik van de voor de stichting bestemde renten. Daar hij zoals hierna zal blijken pas tussen 1419 en 1424 overleed, zodat pas dan het jaargetijde ingang vond, is Pieter reeds vrij vroeg in zijn levensloop begonnen zijn liturgisch afterlife te regelen.³⁵ Wel zouden nadien tot

- 32 P. TRIO, *De O.L.V.-broederschap van de scholieren van Parijs te leper gedurende de late middeleeuwen (ca. 1330-1600)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, dl. II, 1981, p. 42-46; P. TRIO & M. CARNIER, 'La confrérie nommée 'Kalande': réminiscence d'une organisation à base décanale, dans le comté de Flandre au Moyen Age', in: R. OPSOMMER (red.), *Van Ieperse scholen en lenen, schilderijen en criminelen, uit velerlei eeuwen (Ieperse historische studies, 3)*, Ieper, 1999, p. 214 en 291-299. Nog over het hospitaal: A. VANDENPEERBOOM, *La gilde de Saint Nicolas à Ypres, Brugge, 1876*, p. 8 (overdruk van: *HGGSEB*, 28 (1876-77), p. 25-64); P. TRIO, 'A medieval Students Confraternity at Ypres: the Notre Dame Confraternity of Paris Students', in: *History of Universities*, 5 (1985) p. 15-53 (verschenen als overdruk in: *Historica Lovaniensia*, 213, Leuven, 1987), p. 29. Over de Sint-Niklaasbroederschap bereiden we al een tijdje een uitgebreide studie voor.
- 33 Deze vrijheid van de stichter, die ook indirect refereerde aan de gezondheid van geest, moest de geldigheid van de rechtshandeling waarborgen: TRIO, 'De stichting', p. 34; P. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres, collection -4°, 2de reeks, 14, fasc. 1, 1987), Brussel, 1987, p. 385. Er bestonden ook jaargetijdestichtingen met een beperkte duur, bv. voor de duur van acht jaar een stichting uit 1281 ten aanzien van het Ieperse O.-L.-Vrouwegasthuis: G. DESMAREZ, *Le droit privé à Ypres au XIIIe siècle*, Eigenbrakel, 1927, p. 105 (overdruk van: *Bulletin de la Commission royale des anciennes lois et ordonnances de la Belgique*, 12 (1927), p. 210-458). Dergelijke jaargetijdestichtingen hebben veel minder kans om archivalisch overgeleverd te worden en blijven daardoor wat uit het gezichtsveld van het historische onderzoek: P. TRIO, 'Moordende concurrentie', p. 151-152.
- 34 Cf. een gelijkaardige uitdrukking in een stichtingsbrief uitgaande van de Ieperse schepenen van 22 september 1368: TRIO, 'De stichting', p. 34 en 72 nr. 3, wat mogelijk wijst op het gebruik van formulierboeken door de schepenklerk die de oorkonde opstelde. Wel kan het ook zijn dat de stichter en/of de Sint-Niklaasbroederschap de oorkonde met deze stichting van 1368 door Jan de Beer als model naar voren schoof, vermits ze eveneens uitging van een deken van de Sint-Niklaasbroederschap en dus goed gekend was. Op de inhoudelijke gelijkenissen komen we nog terug.
- 35 Meestal vinden we dat de bewaarde (definitieve of laatst bewaarde) stichtingsakte dicht bij het overlijden aansloot: TRIO, 'De stichting', p. 38; IDEM, 'Moordende concurrentie', p. 151.

aan zijn overlijden nog diverse aanvullingen volgen. In welke mate persoonlijke gebeurtenissen, bv. ziekte, aan de basis lagen van zijn beslissing om al in 1400 de eerste nodige maatregelen te treffen, weten we niet. Sociaal-economisch was het te leper niet bepaald de meest gunstige tijd,³⁶ terwijl we weten dat de jaren 1400-1401 bekend staan als een periode waarin de pest door de Nederlanden raasde.³⁷

Het jaargetijde zou plaatsvinden in de Sint-Maartenskerk aan het altaar dat vroeger was toegewijd aan Sint-Niklaas, maar nu aan Sint-Katelijne (*al hautel jadis nomme lautel Saint Nicolay et presentement lautel Sainte Kateline*), voor welk altaar Pieter zijn grafplaats had gekozen (*deuant le quel autel . . . a esluit sa sepulture*). Dit was een logische keuze, vermits deze kapel aan de Sint-Niklaasbroederschap toebehoorde, de corporatie waarin de stichter een toonaangevende rol speelde. Het eerste jaargetijde zou precies een jaar na zijn sterfdag plaatsvinden.³⁸ Daarna zou het telkens gevierd worden op de maandag na de zondag waarop *Misericordia Domini* gezongen werd,³⁹ m.a.w. op de maandag na de tweede zondag na Pasen.⁴⁰ Op de voorziene dag diende het jaargetijde te starten bij het luiden van het eerste 'klokgetik' (*au commencement de le premiere escelle*) van de Sint-Maartenskerk, wat 6 uur in de vroege ochtend betekent.⁴¹ Nogal wat jaargetijden

36 MUS, 'Het herstel', p. 138-156.

37 P. TRIO, 'De grote sterfte van 1438-39 in leper. Nieuwe inzichten op basis van een rekening van de O.-L.-V.-broederschap van Parijse scholieren, in: *HGGSEB*, 143 (2006), p. 227; E. THOEN & I. DEVOS, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de moderne tijden. Een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', in: *Vierde symposium geschiedenis der geneeskundige wetenschappen: De pest in de Nederlanden. Medische historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood. 21 maart 1998* (Academia regia Belgica medicinae – Dissertationes – Series historica, DSH, 7), Brussel, 1999, p. 30 en 32.

38 Later ontstond te leper het gebruik om het jaargetijde te laten starten vanaf de stichting en dit met een mis van de H.-Geest, die dan vanaf het overlijden door een requiemmis werd vervangen: TRIO, 'De stichting', p. 38-39.

39 Dit is het *incipit* van het *introitus* van de mis op de 2de zondag na Pasen: STRUBBE & VOET, *De chronologie*, p. 505.

40 Niet in leper, maar in sommige regio's, droeg de maandag de voorkeur weg voor de viering van jaargetijden: TRIO, 'De stichting', p. 39; IDEM, 'Moordende concurrentie', p. 151.

41 Identificatie: TRIO, 'De stichting', p. 93 (Tabel IV, nr.37).

te Ieper waren voor hun beginuur gekoppeld aan dit klokgetik, naar we vermoeden opgelegd door het Sint-Maartenskapittel, om op die manier de andere niet-memoriendiensten in de eigen kerk en haar afhankelijke parochiekerken in de stad niet te storen.⁴² Hier zien we de uiting van het fenomeen dat jaargetijden vaak niet op de sterfdag plaatsvonden. We vermoeden dat dit te maken had met de beschikbaarheid van een gepaste ruimte: na verloop van tijd telden de parochiekerken vele diensten, zowel stille als gezongen en zowel parochiale vieringen als individuele memoriendiensten. Dat vereiste om voor een bepaalde gewenste dienst een geschikte plaats te kiezen op momenten dat dit nog mogelijk was.⁴³ De keuze om zijn jaargetijde te vieren in de Sint-Maartenskerk viel samen met de aanwezigheid aldaar van zijn graf,⁴⁴ waardoor we automatisch opnieuw bij de vraag komen waarom Pieter in deze kerk wenste begraven te worden. Ongetwijfeld was het verlangen om begraven te worden in de vroegere enige broederschapskapel doorslaggevend. Als jarenlange deken en gouverneur van de Sint-Niklaasbroederschap⁴⁵ moet zijn verknochtheid aan deze instelling zeer groot geweest zijn. Ook is het niet uitgesloten dat Pieter parochiaan was van de Sint-Maartensparochie,⁴⁶ waardoor hij volgens het kerkelijk recht hier (in het kerkgebouw of op het kerkhof) begraven moest worden. Natuurlijk valt evenmin het prestige van de Sint-Maartenskerk als bevoorrechte plaats voor een eventuele locatie van het graf en de memoriendiensten te ontkennen.⁴⁷ Misschien lagen er ook al familieleden begraven, hetzij omdat ze er paro-

42 TRIO, 'De stichting', p. 40. Of het dit klokgetik was dat de eerste mis aankondigde, tijdstip waarop de goudsmeden naar het werk trokken in de winter, zoals aangestipt in de keure voor deze ambachtslui uit eind 13de-begin 14de eeuw, denken we niet: J. DE SMET (red.), 'Les keures inédites du plus ancien livre de keures d'Ypres', in: *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 94 (1930), p. 487: "ke la clocke soit sonnée de le première messe à Saint Martin." Hier wordt echter duidelijk van klok gesproken en niet van 'klokje' zoals in de stichting van Pieter.

43 TRIO, 'De stichting', p. 40; IDEM, 'Moordende concurrentie', p. 151.

44 Sterke samenhang tussen laatste rustplaats en het bedehuis waar het jaargetijde werd uitgevoerd: TRIO, 'De stichting', p. 41; IDEM, 'Moordende concurrentie', p. 151 en 154.

45 Cf. infra.

46 Cf. infra.

47 TRIO, 'De stichting', p. 40-42.

chiaan waren, hetzij vanwege de uitstraling van deze hoofdkerk in het Ieperse kerkelijke landschap.⁴⁸

De bellenklinker (*le belleludere*)⁴⁹ zou ieder jaar het genoemde jaargetijde op de tweede zondag na Pasen zowel op de Grote Markt (*Le Marchiet*) en in de Rijselstraat (*Zuudstrate*) als in de parochiekerken van Sint-Maarten, Sint-Pieter, Sint-Jacob en Sint-Niklaas aankondigen, waarvoor de klinker 4 s. par. aan salaris ontving. Het bestaan van zo'n bellenklinker om allerlei memoriediensten waaronder jaargetijden aan te kondigen werd door de stad reeds ca. 1300 geformaliseerd en zien we dan ook in min of meer dezelfde vorm opduiken bij sommige andere jaargetijden.⁵⁰ De pedel (*budel*) van de Sint-Niklaasbroederschap had als taak om de twee of drie naaste familieleden (*des plus prochains proismes*) van Pieter te verwittigen. Dit is één van de vroegste getuigenissen te Ieper om bij jaargetijden de vrienden en magen uit te nodigen, en zou zeldzaam blijven.⁵¹ Diezelfde pedel moest eveneens jaarlijks Pieters grafsteen schoonmaken of dat laten doen door iemand anders.⁵² Voor deze opdrachten kreeg hij extra 2 s. par. bovenop zijn normale distributie.⁵³

48 Er zijn echter niet onmiddellijk voorbeelden van Van Beselares opgedoken van wie een grafinscriptie uit de Sint-Maartenskerk daterend van de middeleeuwen is overgeleverd: S. BOSSUYT, *Rijke stinkers. Editie en analyse van de middeleeuwse grafinscripties te Ieper (m8-1566)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Geschiedenis, 2000, dl. II. Familiale concentraties voor laatste rustplaatsen: TRIO, 'De stichting', p. 42-43.

49 Met 'le' moet men denken aan de belleklinker in dienst van de Sint-Maartenskerk: TRIO, 'De stichting', p. 50. Zeker zullen op de dag van het jaargetijde ook de klokken van de Sint-Maartenskerk geluid hebben, om het begin ervan aan te kondigen, en eventueel ook nog tijdens de offerande: TRIO, 'De stichting', p. 48 en 49. Dat moest wellicht apart betaald worden, maar is hier niet expliciet vermeld.

50 TRIO, 'De stichting', p. 50.

51 Zie ook hierna over de inzet van familieleden. Over hun rol in het algemeen: TRIO, 'De stichting', p. 50; IDEM, 'Moordende concurrentie', p. 153.

52 Het schoonmaken van het graf wordt al aangestipt in de reeds genoemde stichtingsakte van de deken van de Sint-Niklaasbroederschap uit 1368: TRIO, 'De stichting', p. 49.

53 Hieruit kunnen we opmaken dat de pedel ook een broeder was van de broederschap, en niet zomaar een gewone ingehuurde bediende.

Het jaargetijde startte met het zingen (*chanter*) van een vigilie met negen lessen,⁵⁴ waarna een plechtige gezongen requiemmis volgde waarbij de dienstdoende priester hulp kreeg van een diaken, subdiaken en twee koralen (*choristes*) die allen uit de aanwezige broederschapsleden kwamen. Een gezongen mis was sinds het midden van de 14de eeuw normaal voor een requiemmis te leper. De aanwezigheid van twee koralen of koorzangers wijst op een bijzondere aandacht voor de muzikale omlijsting van het jaargetijde, maar is zeer gebruikelijk bij jaargetijden uitgevoerd door één van de twee grote leperse broederschappen, met name hier deze van Sint-Niklaas en haar evenknie van O.-L.-Vrouw,⁵⁵ terwijl de aanwezigheid van een diaken en subdiaken eigen was aan een plechtige gezongen misdienst,⁵⁶ nog verder benadrukt door het dragen van gepaste kledij. Zowel in de vigilie als de mis moesten alle broeders (*confreres*), zowel priesters als geestelijken (*presters as clers*), aanwezig zijn. Iedere broeder kreeg voor zijn deelname aan beide diensten 2 s. par. Voor de dienstdoende celebrant en de assisterende diaken, subdiaken en twee koralen, kwam er naast de distributie die ze als aanwezige medebroeder ontvingen nog een vergoeding van 12 d. par. bij. Iedere broeder was verplicht om zijn kap(mantel) te dragen, zoals de leden van de broederschap dat gewoon waren op Allerzielen (*une chape en le meisme fourme et maniere que le dicte confrarie est accoustumee de faire cascun an sour le jour de Tousames a tout*). Na deze mis zouden drie priesters van de Sint-Niklaasbroederschap nog elk een requiemmis lezen, telkens de ene na de andere. Dit moest gebeuren aan het altaar van Sint-Katelijne. Hiervoor kregen ze elk 2 s. par. Ook moesten ze tijdens de offerande de psalm *De profundis* met de passende gebeden en collecten voor het zielenheil van Pieter opzeggen.⁵⁷

54 Het laten voorafgaan door een vigilie onder de vorm van drie nocturnen met elk drie lessen of voordienst was in deze periode nog niet steeds gebruikelijk te leper, maar zou van dan af sterk aan populariteit winnen. Meestal voltrok ze zich vlak voor de requiemmis, in plaats van de avond ervoor: TRIO, 'De stichting', p. 45.

55 TRIO, 'De stichting', p. 45-46. Voor een korte situering en verdere literatuur over deze broederschap: P. TRIO, 'De grote sterfte', p. 226-227.

56 NOLET & BOEREN, *Kerkelijke instellingen*, p. 241.

57 De hiervoor genoteerde vergoedingen zijn conform andere jaargetijden in die tijd: TRIO, 'De stichting', p. 46. Dergelijke aanvullende missen bij jaargetijden komen te leper vooral voor vanaf de 15de eeuw: TRIO, 'De stichting', p. 49.

De Sint-Niklaasbroederschap zou ook instaan voor de levering van vier waskaarsen (*chandelilles de cire*), elk met een gewicht van drie pond (ca. 1,2 kg). Eind 15de eeuw kostte één pond was, waar men meestal tien kaarsen uithaalde, 10 s. par.⁵⁸ Deze kaarsen dienden te staan op vier kandelaars (*candelleirs*) bovenop de grafsteen (*le pierre*) waaronder Pieter zou begraven worden. Dit gebruik kennen we al uit het midden van de 13de eeuw bij begrafenissen in de Ieperse parochiekerken en kwam daarom snel, maar niet altijd, ook bij jaargetijden in voege, maar nu rond het graf of de katafalk⁵⁹ Verder diende de corporatie jaarlijks voor de gebruikelijke offerande tijdens de mis te voorzien in één pond waskaarsen, 12 d. par. aan wijn in een 'lot' (ens *vn lot*) en een wit brood van 12 d. par.⁶⁰ De priester van de Sint-Niklaasbroederschap die de mis zou zingen, moest tijdens de offerande de psalm *De profundis* met alle gebeden en collecten (*clamaui a tout orisons et collectes*) opzeggen voor het zielenheil van Pieter. Dergelijke dienst lijkt toch niet frequent te zijn gehouden bij jaargetijden in het Ieperse.⁶¹

Verder moest de Sint-Niklaasbroederschap op de dag van het jaargetijde op Pieters grafzerk een mand (*cofyn*) met 15 witte broden zetten, ieder brood ter waarde van 4 d. par., om die na de mis ter ere van God te verdelen aan de arme weduwnaars (*pouvez ve-sueurs*), waarbij de uitdeling zou gebeuren door enkele vrienden van Pieter. De weduwnaars waren gehouden om naar het jaargetijde te komen, tenzij ze ziek waren, anders verloren ze hun prove. In feite werd hier verwezen naar het Godshuis van de Arme weduwnaars te Nazareth. Het is één van de vroegst gedateerde uitdelingen aan dit godshuis in een Ieperse jaargetijdestichting.⁶²

58 TRIO, 'De stichting', p. 47.

59 TRIO, 'De stichting', p. 49. Deze kaarsen noemen de middeleeuwse lokale bronnen *stallichten of objtkersen*.

60 Zie voor gelijkaardige voorbeelden: TRIO, 'De stichting', p. 47. Voor de betekenis van 'lot' als een inhoudsmaat van bijna twee l: R. MANTOU, 'Le vocabulaire des actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350)', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor toponymie & dialectologie*, 56 (1982), p. 164.

61 TRIO, 'De stichting', p. 45-46 en 48.

62 Het godshuis van de Arme weduwnaars fusioneerde kort na 1383 met het godshuis Nazareth, en beschikte er over 13 bedden, vandaar dat ze ook Weduwnaars van

Verder diende de broederschap aan de naaste vrienden en familieleden (*plus prochain parent et amy*) van Pieter 2 s. par. in geldstukken (*en mailles*) te geven om die na de mis ter ere Gods te kunnen uitdelen aan de armen.

In de twee overgeleverde obituaria van het godshuis van de H.-Geest komt deze distributie terug met enkele kleine preciseringen, maar vooral enkele grote wijzigingen in de zin van belangrijke toevoegingen. Het is het gevolg van een akkoord dat *meester Pieter van Becelaere* op 18 maart 1412 n.s. met dat godshuis afsluit en dat een aanvulling betekent op zijn jaargetijde dat de Sint-Niklaasbroederschap (*ghilde van Sinte Nicolais*) expliciet op de maandag na *halmdag* of *vercoren maendach* na Pasen invult.⁶³ Voor de stichting van de 15 witte broden van elk 4 d. par. per stuk voor de *wedewaers*,⁶⁴ die de Sint-Niklaasbroederschap

- Nazareth genoemd werden. De begingeschiedenis blijft evenwel onduidelijk. Voor enige toelichting met verdere literatuur: TRIO, 'De stichting', p. 183 n. 89.
- 63 BRUSSEL, *Koninklijk Bibliotheek*, Fonds Merghelynck (voortaan afgekort als KBr, M), nr. 66, l, p. 144: 19de-eeuws regest met verwijzing naar een akte van 18 maart 1412 n.s. met volgende inhoud: "Pour maître Beselare, van, Pierre, inhumé à Saint Martin devant l'autel de Sainte Cathérine, autrefois de Saint Nicolas, fut fondé un anniversaire à célébrer annuellement le lundi après 'beswooren maandag' après Pâques", met verwijzing naar de oorkonde in het toenmalige leperse Archief van de Burgerlijke godshuizen, fonds Godshuis H.Geest, 2e lade, nr. 2 A. Het is wat vreemd dat in de analyses van de oorkonden van dit archief in KBr, M, nr. 5 en nr. 91, niks daarvan terug te vinden is. Een meer uitgebreide inhoud van deze stichting, hierna uiteengezet, valt echter te lezen in de twee bewaarde obituaria van het godshuis van de H.Geest: IEPER, *Stadsarchief* (=SAI), OCMW Ancien regime (voortaan afgekort als OCMW AR), nr. 13: *Register inhoudende de fondatien ende jaerghetijden ... bijeenvergadert* a° 1658-59, f. 162 r°-v°, art. 17; RAB, Nieuw Kerkarchief, nr. 24, art. 3, met vaak analoge inhoud als het vorige register. Alleen is de vraag in hoeverre in beide registers een getrouwe weergave te vinden is van de stichtingsakte, waarnaar evenwel uitdrukkelijk verwezen wordt in de zin van 'volgens de wettelijke passering van die datum', dan wel een tekst staat die het gevolg is van bepaalde aanpassingen die zich, al dan niet noodgedwongen, hebben voorgedaan. Lambins overzicht van leperse grafschriften - waarvan een kopie in KBr, M, nr. 41B, dl. IV, nr. 1469 (p. 48) - verwijst naar deze stichting op basis van genoemd 'register van de fondatien van den H. Geest', f. 162 v°. De weergave in BOSSUYT, 'Rijke stinkerds', dl. II, nr. xxxbe (p. 250), is niet helemaal correct want daar wordt ten onrechte o.a. van '20' broden gesproken. Over uitzicht, functie en betekenis van obituaria in de middeleeuwen, maar ook over de valkuilen bij het gebruik in historisch onderzoek: TRIO, 'Moordende concurrentie', p. 147-150.
- 64 Over het uitzien tijdens jaargetijden van voornamelijk wit brood, dat eerder het brood van de rijken was: TRIO, 'De stichting', p. 51; FRANCK, 'Memoria', p. 37 en 44-45.

diende te leveren, zou de knaap/koster van het H.-Geesthuis een tafel voorzien, gedekt met een doek (*dwaele*). Deze distafel moest geplaatst worden tussen (de altaren of beelden) van Sint-Fiacre en Sint-Michiel.⁶⁵ Op elk brood zou de ontvanger van het godshuis van de H.-Geest 12 d. par. leggen, wat samen 15 s. par. betekent. Hier wordt ook de verdeling van die proven (brood + geld) gepreciseerd, nl. aan de '13 weduwnaars met hun jonkwijf'. Met die laatste bedoelt de akte een soort zuster die de dagelijkse zorg van de weduwnaars op zich nam. De knaap of koster van het godshuis kreeg voor het plaatsen en weer verwijderen van de tafel met doek en de uitdeling de resterende prove.⁶⁶ Indien de teksten in de twee obituaria een weerspiegeling zijn van wat in de oorkonde stond - waar ook expliciet naar verwezen wordt - werd het idee om de distributie aan de vrienden over te laten (snel) opgegeven voor de meer stabiele regeling met een instelling als het godshuis van de H.-Geest.

Maar in zijn overeenkomst met het godshuis van de H.-Geest van 18 maart 1412 ging Pieter in zijn naastenliefde nog een heel stuk verder. Zo moest het godshuis ook 200 witte broden leveren, elk van 3 d. par. per stuk, te verdelen in twee zakken (*zacken*) die dienden te staan aan de twee uiteinden (voet- en hoofdeinde) van zijn zerk (*sepulture/sarck*) gelegen in de Sint-Maartenskerk voor het altaar van Sint-Katelijne, en dit bij het jaargetijde van Pieter van Beselare dat de Sint-Niklaasbroederschap uitvoerde tijdens (*binden*) het luiden van de *eerste schelle* van de Sint-Maartenskerk. De verdeling van deze broden, ook aalmoezen of proven (*aelmoessene/prove*) genoemd, die zou plaatsvinden na het einde van de dienst (*officie*) zou op de volgende manier gebeuren. De vier bedelorden van Ieper, m.a.w. de franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijner-eremieten, kregen er elk 25, wat op een totaal van 100 komt. In ruil daarvoor moesten er telkens van elke

65 Niet vernoemd bij FEYS & NELIS (ed.), *Les cartulaires*.

66 In een later schrift in RAB, Nieuw Kerkarchief, nr. 24, art. 3, wordt toegevoegd dat de knaap van het godshuis van de H. Geest ook verplicht is om de vier bedelorden en de grauwe en zwarte zusters aan te manen om te komen. Indien ze niet aanwezig zijn, verliezen ze hun proven aan de proveniers van het H. Geestgodshuis.

orde twee broeders aanwezig zijn, waarvan er dan één een requiem moest lezen. Zo niet verbeurde het klooster deze proven. Aan iedere zuster van de kloosters van de zwarte en de grauwe zusters te Ieper zou een prove uitgedeeld worden. Van de zusters werd daarvoor verwacht dat ze allemaal aanwezig waren op het jaargetijde, wilden ze die proven niet verliezen. Ook eenieder van de *ghevanghenen ter bede*, waarmee bedoeld wordt gevangenen die geen hulp van vrienden of familie kregen voor kledij en voedsel, had recht op een prove.⁶⁷ Het overschot (*remenant*) ging naar de ‘armen’ zonder meer. Deze extra-uitdelingen door het godshuis kostten samen 3 lb. 5 s. par. Hiervoor voorzag Pieter in zijn akkoord van 1412 een bedrag van 4 lb. 10 s. 5 d. par. erfelijke jaarrente op diverse huizen. Er bleef daardoor nog 25 s. 5 d. par. over ten bate van het godshuis. Dit ruime bedrag kan men zien als een soort extra-liefdadigheid, hoewel deze som ook kan beschouwd worden als een soort buffer, mochten door inflatie de proven in de toekomst duurder worden.⁶⁸ Wanneer de broederschap datgene wat hier was overeengekomen, niet zou nakomen, mocht iemand van de verwanten of vrienden van Pieter, die deze brief had of recht daarop kon laten gelden, een gerechtelijke procedure opstarten om deze renten aan te slaan.

Met een kostprijs van 112 s. 1 d. par. behoorde de aanvankelijke jaargetijdestichting zeker niet tot de duurste in het Ieper van die

67 Over de gewoonte te Gent en Ieper om ook gevangenen te bedelen: TRIO, ‘De stichting’, p. 56; FRANCK, ‘Memoria’, p. 44.

68 Een groot deel van die renten hebben we teruggevonden. Zo bezat het godshuis van de H. Geest resp. 50 s. en 32 s. par. ‘die men gekregen had van meester Pieter van Beselare’. Op het huis van Jan Felix aan de zuidzijde van de Grote Markt tussen het huis Cruninge aan de oostzijde en het huis van Anceel de Brieviere aan de westzijde: “Item up tselve huus hover meester Pieter van Beiselare, 50 s.”. Op het huis Ketelkin, eigendom van Frans Slingere, gelegen aan de noordzijde van de Grote Markt tussen het huis Olifant ten westen en het huis Kortrijk ten oosten: “Item up tselve huus hover meester Pieter van Beiselare 32 s.”: SAI, OCMW AR, nr. 59 (renteboek godshuis H. Geest, a° 1414), f. 1 v° en 2 r°. De rente van 32 s. par. was gelegen op het huis *Veronycke*, gelegen op de Grote Markt: VANDENBUSSCHE, ‘De huizen’, p. 45, en p. 54-55. Aangaande de gewoonte om bij jaargetijdestichtingen een ‘restbedrag’ te voorzien voor de organiserende instelling: FRANCK, ‘Memoria’, p. 54-55.

dagen.⁶⁹ Ook al hebben we niet altijd cijfers,⁷⁰ toch kennen we enkele te vergelijken voorbeelden uit die periode: a° 1369 150 s. par.; a° 1385 80 s. par. en a° 1415 140 s. par. telkens aan erfelijke jaarrente die ter beschikking werd gesteld. Merkwaardig is dat Pieter oorspronkelijk slechts 6 s. par. van die 112 ter beschikking stelde voor echte armenzorg, zijnde vijf voor de arme weduwen en één voor de armen in het algemeen, wat ongeveer slechts 1/19e van de totale kost van het jaargetijde innam. Het overgrote deel was dus voor de liturgische viering bestemd.⁷¹ Maar door de uitbreiding van 1412 kwam er ineens 90 s. 5 d. par. (waarvan 65 s. vastgelegd) bij, waardoor het bedrag voor liefdadigheid steeg tot 96 s. 5 s. par. (71 s. bestemd), wat met zich meebracht dat nu veel meer aan liefdadigheid dan aan liturgie werd uitgegeven. Het jaargetijde kostte Pieter van Beselare voortaan in totaal 178 s. 6 d. par. jaarlijkse erfrente. Toch moeten deze cijfers herbekeken worden wanneer we hierna zullen vaststellen dat het niet bij deze ene jaargetijdestichting bleef.

Hoelang en in welke mate het jaargetijde tot op het einde van het ancien regime onderhouden werd, is moeilijk na te gaan. Het wordt slechts zeer beknopt opgesomd in enkele lijsten van instellingen die betrokken waren bij het jaargetijde, zoals die van de Sint-Niklaasbroederschap, de Sint-Maartenskerk en het godshuis van de H.-Geest.⁷²

69 TRIO, 'De stichting', p. 169 n. 202.

70 Verder onderzoek hiervoor is nog nodig, terwijl bovendien niet altijd vergelijkbare cijfers gekend zijn. Waar bij Pieter het bedrag van de jaarlijks te betalen rente is overgeleverd, geven nogal wat stichtingsakten enkel een eenmalige betaling, hetzij in de vorm van speciën, hetzij in de vorm van gronden of/en huizen. In principe werden daar dan eeuwigdurende renten mee gekocht: TRIO, 'De stichting', p. 43-44.

71 Hiervoor is slechts 67 s. par. duidelijk gestipuleerd, indien we (minimum) 24 broederschapsleden rekenen. Voor dit getal baseren we ons op het aantal van 24 kernbroederschapsleden binnen de gelijkaardige maar minder rijke O.-L.-V.-broederschap, vastgelegd in 1526: TRIO, 'De O.L.V.-broederschap', p. 180-181. Verder hebben we nog de was. We mogen ook veronderstellen dat na aftrek van alle gestipuleerde uitgaven er altijd nog wat overbleef ten gunste van de instelling die met de uitvoering belast was, in dit geval de Sint-Niklaasbroederschap als geheel.

72 In de rekeningen van de Sint-Maartenskerk, die ondertussen omgevormd was tot een kathedrale kerk, is er voor het begin van de 17de eeuw sprake van twee jaargetijden voor Pieter van Beselare waarvan één in juni: RAB, *Cumulus ecclesiasticus*, nr. 743, f. 8 v°, a° 1610-14. Voor het tweede jaargetijde cf. infra. Meer

EEN TWEEDE JAARGETIJD

Ongeveer terzelfdertijd startte meester en priester Pieter van 'Beisselaere',⁷³ een nieuwe reeks van uitdelingen op via de dis van de Sint-Maartensparochie, waarvan we pas in 1416 horen dat die behoren bij een tweede jaargetijde in de Sint-Maartenskerk. Op 20 oktober 1411 schonk hij voor na zijn dood verscheidene kleine erfelijke renten op behuisde erven binnen en buiten Ieper aan de dis (*pauvres honteux*) van de Sint-Maartensparochie om hiermee 60 pinten (*pintes*) wijn uit te delen aan haar armen op Pinksteren.⁷⁴ Op 3 juni 1412 kwam er een eerste verhoging van bovengenoemde stichting door te voorzien in een uitdeling van 30 witte broden en 30 schotels hamelvlees (*schotelen weiderin vlechs*),⁷⁵ te geven op Driekoningendag (op 6 januari). Op 6 februari 1413 n.s. verhoogde hij opnieuw zijn stichting door nu te voorzien in een uitdeling gedurende de octaaf van Pasen van 60 witte broden, waarbij elk brood aan 1 s. par., en 60 schotels vlees. Uiteindelijk stelde hij nog op 3 januari 1416 n.s. een nieuwe verhoging van zijn stichting in, maar de precieze gegevens zijn ons niet medegedeeld. In dat re-

dan "lundi après versworen maandag meester Pierre van Bezelaere Saint Martin", vinden we niet terug in een lijst van jaargetijden van de Sint-Niklaasbroederschap: KBr, M, nr. 66, l, p. 145. Het kan wel dat Merghelynck niet alle gegevens uit de oorspronkelijke lijst van jaargetijden heeft overgenomen. We vermoeden dat die oorspronkelijke lijst pas in de 17de of 18de eeuw tot stand kwam, alhoewel een precieze datering nog door onderzoek te bepalen valt. Een summier vermelding van het jaargetijde van meester Pieter van Beselare is nog te vinden in een overzicht van jaargetijden van het godshuis van de H.-Geest, a^o 1748-49: KBr, M, nr. 66, l, p. 151.

- 73 De naam is niet cursief omdat we niet weten of Merghelynck en zijn helpers de naam zoals ze geschreven was in de oorspronkelijke akten getrouw overnamen. De bijna systematische verfransing van de voornamen wijst er op dat dit wellicht niet altijd het geval was.
- 74 KBr, M, nr. 66, l, p. 3^{2^{en}3}. Deze stichting en de hierna vermelde uitbreidingen zijn toegevoegd in het dossier waarin Merghelynck een overzicht geeft van de stichtingen m.b.t. de dis van de Sint-Maartensparochie. Er wordt voor deze toevoegingen geen bronvermelding gegeven. Waar dat voor sommige gegevens m.b.t. de dis wel gebeurde, zien we dat deze gegevens enerzijds afkomstig waren uit oorkonden, wellicht aanwezig in het toenmalige archief van het Bureel voor Weldadigheid, en anderzijds uit een register van 1538 uit datzelfde archief. Nog voor WO I belandde dit archief in het SA1 waar het met de rest van de stedelijke archivalia op 22 november 1914 ten prooi viel aan een vlammenzee door de Duitse beschietingen. De inhoud van een pint bedroeg 0,5735 l.: VANDEWALLE & MERTENS, *Metrologisch Vademecum*, p. 71.

75 Gecastreerde ram: GTB: WMNW.

gest door Merghelynck wordt bovendien genoteerd dat naast die verhoging van zijn eerder geplande uitdelingen - daaronder verstaan we 60 pinten wijn, 60 witte broden en 60 schotels vlees aan de disarmen van de Sint-Maartensparochie - Pieter ook zijn jaargetijde regelde dat gevierd moest worden op Sint-Andriesdag (30 november),⁷⁶ meer bepaald na de grote mis aan het hoogaltaar in de Sint-Maartenskerk. De manier waarop deze zaken door Merghelynck na elkaar vermeld worden en de inhoudelijke koppeling die er is van de eerste drie akten met de akte van 1416 laten vermoeden dat al deze uitdelingen uiteindelijk betrekking hebben op het jaargetijde dat moest doorgaan op Sint-Andries en dus alle samen als één stichting moet beschouwd worden. Wanneer dit jaargetijde na 1500 vermeld wordt, ziet men dat de viering ondertussen verschoven is naar januari en dat de uitdelingen snel teruggeschroefd werden.⁷⁷

Aangezien we voor het tweede jaargetijde niet echt over een precieze kost beschikken, zijn we voor het gemak tot een ruwe schatting overgegaan door gewoon een even groot bedrag te nemen als het eerste jaargetijde. Enerzijds zijn er in het tweede jaargetijde meer uitdelingen, anderzijds is de misdienst wellicht minder plechtig en dus goedkoper daar er geen sprake is van de tussenkomst van een klerikaal broederschap zoals die van Sint-Niklaas of O.-L.-Vrouw. Grosso modo zou dit betekenen dat Pieter voor zijn twee jaargetijden ca. 360 s. par. erfelijke jaarrente voorzag.

76 Een ont koppeling van de requiemmis en de uitdelingen, zeker in de beginperiode, is niet onmogelijk. Vgl. met voorbeelden te Gent: FRANCK, 'Moordende concurrentie', p. 42.

77 KBr, M, nr. 66, p. 3: in dit overzicht van jaargetijden m.b.t. de dis van de Sint-Maartenskerk, lezen we dat bij het jaargetijde van Pieter van Beselare (*Pierre van Beisselaere*) er tijdens de memoriemis in de kerk van Sint-Maarten, dat plaatsvond op de woensdag na Pinksteren, een uitdeling van 50 broden gebeurde, te verdelen onder de kloosters en de disarmen van de Sint-Maartensparochie. Als bron wordt er verwezen naar het reeds genoemde register van a° 1538 (f. 97). Betreft dit het volledige aantal uitgedeelde broden en wat met het vlees en de wijn? Een lijst van jaargetijden m.b.t. de Sint-Maartensdis uit 1752 geeft dan weer het jaargetijde van Pieter van Beselare onder 12/13 januari: KBr, M., nr. 66, l, p. 233. De rekeningen van de Sint-Maartenskerk, a° 1610-14, geven als tweede jaargetijde van Pieter van Beselare 7 januari als datum van uitvoering op: RAB, Cumulus ecclesiasticus, nr. 743, f. 6 v°.

Daarmee zit hij een stuk hoger dan de bedragen die we kennen voor jaargetijden uit diezelfde periode te leper.

De keuze van Pieter van Beselare om jaargetijden voor zijn zielenheil in te stellen sloot aan bij een meer algemene ontwikkeling in het devotieleven van de laatmiddeleeuwse Lage Landen en daarbuiten. Ook voor Ieper hebben we destijds de populariteit van een dergelijke vorm van memorievieringen, vooral vanaf de 14de eeuw, goed kunnen volgen.⁷⁸ Dus op het moment dat Pieter zijn jaargetijden sticht, bestaat zo'n viering uit een requiemmis, al dan niet voorafgegaan door een vigilie en gepaard gaand met uitdelingen, al geruime tijd. Natuurlijk zijn er bepaalde evoluties die zich ook nog na 1400 verder zullen doorzetten. Bij de analyse van het stichtingsgedrag van Pieter van Beselare kunnen we echter concluderen dat hij door de inrichting van maar liefst twee jaargetijden, waarbij ook telkens vele uitdelingen, in het bijzonder aan de disarmen van de Sint-Maartensparochie, de kloosters van de vier bedelorden en die van de zwarte en grauwe zusters en tenslotte het godshuis van de Arme weduwnaars, bijzonder zwaar inzette op de creatie van deze specifieke memoriediensten. We kennen geen vergelijkbare voorbeelden van stedelijke poorters te Ieper en de ruimere omgeving die op dat moment zo diep in de buidel tasten. Zowel naar omvang op vlak van kostprijs en liefdadigheid als naar liturgische uitvoering stond Pieter met zijn fundaties voorlopig op een eenzame hoogte.⁷⁹ Toch kunnen deze uitdelingen

78 TRIO, 'De stichting', p. 22-25. Mogelijk is het verlies van Ieperse archieven er de oorzaak van waarom we zo weinig 13de-eeuwse jaargetijdestichtingen kennen: TRIO, 'De stichting', p. 142 en 146-148. Zie ook de algemene literatuur vermeld in voetnoten 4-6.

79 Voor Ieper: TRIO, 'De stichting'. Elders: IDEM, 'Moordende concurrentie', p. 140 en 152-153; FRANCK, 'Memoria', p. 33, 36-41 en 43, vond op 93 jaargetijden die plaatsvonden in de Gentse O.-L.-V.-parochie gedurende de 15de eeuw dat er slechts zeven tot de duurste categorie behoorden, met een gemiddelde van 70 s. 10 d. par. jaarlijkse kost. In haar lopend doctoraatsonderzoek komt Marjan de Smet tot volgende resultaten en dit voor een totaal van 450 jaargetijden binnen de Kortrijkse parochiekerk van Sint-Maarten: voor heel de periode (1300-1580) komt ze uit op een gemiddelde jaarlijkse kost van 9 lb. 2 s. par. De stijgende kostprijs zette zich vooral door vanaf de 15de eeuw ten gevolge van de toename van het aantal en de grootte van de uitdelingen. Daarom is het interessant te kijken naar de gemiddelde jaarlijkse kost gedurende het eerste kwart van de 15de eeuw die toen 6 lb. 12 s. par. bedroeg. We laten hier wel kanunniken buiten beschouwing. Van die groep is

aan de kloosters van de bedelorden en de zusters niet echt als volwaardige armenzorg beschouwd worden. Bovendien werd deze liefdadigheid gekoppeld aan bepaalde verplichtingen. Voor nagenoeg alle rechthebbende instellingen was er verplichte aanwezigheid tijdens de requiemmis, terwijl de bedelorden daar bovenop nog een mis moesten opdragen. De aanwezigen, die ook ter offerande moesten gaan, versterkten op die manier de kracht van de mis. Toch was er ook aandacht voor echte armen, enerzijds door proven beschikbaar te stellen aan geïnstitutionaliseerde armen, hier onder de vorm van de Arme weduwnaars van Nazareth, en anderzijds door enige gewone armen hulp te bieden. Deze laatste vorm van armenzorg, nl. uitdelingen aan armen zonder meer was te Ieper nog kenmerkend voor de 14de eeuw, maar zou op zijn retour zijn vanaf het tweede kwart van de 15de eeuw. Mogelijk was die evolutie te wijten aan het groeiende negatieve imago dat de ‘arme bedelaar’ in die periode kreeg.⁸⁰

Eerder hebben we al elementen aangebracht die erop wijzen dat Pieter bij zijn stichtingen zich liet inspireren door de fundaties van zijn voorganger, Jan de Beer, die midden 14de eeuw als deken aan het roer stond van de Sint-Niklaasbroederschap. Jan stichtte (heel waarschijnlijk) eveneens twee jaargetijden. Het ene riep hij in het leven bij de Sint-Niklaasbroederschap op 22 september 1368. Het moest plaatshebben de maandag na Palmzondag in de kapel van het O.-L.-V.-gasthuis dat gelegen was aan de Grote Markt van Ieper, waar hij onder een stenen grafzerk met koperen inlegwerk verkoos begraven te worden. De totale kostprijs bedroeg 93 s. 3 d. par. erfelijke jaarrente. Op vlak van uitvoering van de liturgische diensten bestond er een grote gelijkenis met de stichting van het eerste jaargetijde van Pieter. De eredienst werd in zijn volledige uitvoering verzorgd door de leden van de broederschap. In de uitdelingen was er wel duidelijk verschil. De kosten hiervoor beliepen in totaal 30 s. 3 d. par. 22 s. par. voor

geweten dat ze zwaar investeerden in haar memorievieringen. Ook hier verwijzen we naar het lopende onderzoek van Marjan De Smet over memorievieringen in middeleeuws Kortrijk.

80 TRIO, ‘De stichting’, p. 57.

witte broden en wijn gingen naar de zieken, zowel arme als zij die het bed hielden, en jonkvrouwen van het gasthuis, 8 s. 3 d. naar de Sint-Niklaasbroederschap waaronder 4 s. par. voor brood en geld aan de armen die in het gasthuis van de broederschap opgenomen waren en 2 s. voor 'de armen'. Van kloosters, gevangenen en het godshuis van de Arme weduwnaars is hier nog geen sprake. Het is trouwens zo dat we ook in andere jaargetijden te Ieper gesticht geen uitdelingen aan kloosters, de gevangenen en het godshuis van de Arme Weduwnaars opmerken in de periode voorafgaand aan de jaargetijdestichting van Pieter.⁸¹ We zouden dus kunnen zeggen dat hij met die vorm van uitdelingen trendsetter was. Van de tweede jaargetijdestichting, die toch met vrij grote zekerheid aan Jan toe te schrijven is, en wellicht ongeveer uit dezelfde periode als zijn eerste fundatie dateert, weten we alleen dat er een uitdeling voorzien was voor de armen van het godshuis van de H. Geest.⁸² Ook dit godshuis zou Pieter in zijn stichtingen betrekken.

EEN WEKELIJKE MISSTICHTING

Opnieuw in dezelfde tijdspanne ging meester en priester Pieter van Beselare (*Pieter/Pietre van Beyselare*) over tot de stichting van een weekmis. Deze misstichting via de Sint-Niklaasbroederschap (*Sinter Niclaeusghilde*) werd op 23 december 1410 in een oorkonde die uitgaat van de Ieperse schepenen bekrachtigd.⁸³ Opnieuw trad de broederschap aan met een plaatsvervangende deken (*steidehouder*) omdat Pieter op dat moment de rechtsgeldige deken

81 Voor de kloosters van de grauwe en zwarte zusters en het godshuis van de Arme Weduwen is er natuurlijk de simpele verklaring dat ze toen nog niet bestonden.

82 Voor de stichtingen van Jan en de info over andere Ieperse jaargetijdestichtingen: TRIO, 'De stichting', passim, met in het bijzonder p. 72.

83 Oorkonde uitgevaardigd voor vijf schepenen van de stad, met erfachtig zegel van de stad: kopie in midden 16de-eeuws schrift in het cartularium van de Sint-Niklaasbroederschap: KBr, M, nr. 138ter, f. 66 r° -68 v°, onder de titel: "Volght de maendachmesse die de ghilde es sculdich te doen doene alle maendaghe door meester Pieter van Beyselare voor Sinte Kathelijnen ten verlatene van der eerste scelle". Beknopte samenvatting van deze tekst in KBr, M, nr. 66, l, p. 144; nr. 108, p. 49, waarbij verwezen wordt naar twee teksten, resp. te vinden in het bovengenoemde cartularium van de Sint-Niklaasbroederschap, en een andere medegegdeeld door Jules Cordonnier naar een 'oorspronkelijk stuk'. In het SAJ, Fonds Cordonnier, is deze oorkonde niet teruggevonden.

was, naast de vier procureurs en nog vier andere broederschapsleden, samen met de twee voogden of gouverneurs die het stadsbestuur voor de Sint-Niklaasbroederschap had afgevaardigd. De akte is ditmaal opgesteld in de Sint-Niklaaskapel van de Sint-Maartenskerk, m.a.w. in de nieuwe broederschapskapel. Voor een bedrag van 8 lb. 16 s. 4 d. par. erfelijke rente per jaar op diverse huizen in de stad,⁸⁴ verbond de broederschap er zich toe om door een priester broederschapslid iedere maandag een eeuwigdurende requiemmis te vieren voor de zaligheid van de ziel van meester en priester Pieter in de Sint-Niklaaskapel waar boven het altaar het beeld van Sint-Katelijne stond (*ten outhare van Sinter Niclaeuse bouen de welke outhaer vorseit nu staet Sinte Kathelijnenbeilde*). Uit deze plaatsbepaling en die van de eerdere stichtingen kunnen we dus besluiten dat relatief recent, ten laatste in 1400, de Sint-Niklaasbroederschap verhuisd is naar een nieuwe kapel toegewijd aan Sint-Niklaas, mede door de aanwezigheid aldaar van het gelijknamige altaar, waarbij ook het beeld van Sint-Katelijne hierheen is gebracht. De vroegere Sint-Niklaaskapel, waar toen het beeld van Sint-Katelijne stond opgesteld en meester Pieter zijn begraafplaats had gekozen, was door die verhuis de nieuwe Sint-Katelijnekapel geworden. Toch betekende dat ons inziens niet dat de broederschap haar vroegere kapel helemaal had opgegeven. Daarvan getuigde niet alleen de keuze van deken Van Beselare om er begraven te worden, maar ook de toewijding van de oude kapel aan Sint-Katelijne, een verering die duidelijk te linken is aan de verering van deze heilige door de broederschap van Sint-Niklaas.⁸⁵ Het aanhouden van twee kapellen heeft mogelijk te maken met de plannen die er waren om de nieuwe locatie van de Sint-Niklaaskapel grondig aan te pakken door uitbreiding en vernieuwing. Die verbouwing zou blijkbaar pas in 1419 voltooid worden.⁸⁶

84 3 lb. par. Boezingestraat; 32 s. par. Crammijnstraat; 40 s. 4 d. par. Zuidstraat; 8 s. par. Tegelstraat, wat een totaal geeft van 7 lb. 4 s. par. i.p.v. het expliciet genoemde bedrag van 8 lb. 16 s. 4 d. par.

85 Cf. supra. Zie nog de mogelijke stichting door Jan de Beer, deken van de Sint-Niklaasbroederschap, ca. midden 14de eeuw, waarbij de dag van uitvoering Sint-Katelijnedag was: TRIO, 'De stichting', p. 73.

86 Cf. supra.

De gelezen mis dient te starten voor het einde van het eerste klokgetik van de Sint-Maartenskerk (*te verlatene van der eerste scelle tSinte Maertins*). Maar wanneer de maandag op Kerstdag of een O.-L.Vrouwedag valt, of wanneer op die dag de requiem-mis van het jaargetijde doorgaat, die gepland is op de maandag na *Misericordia Domini* of dus de maandag na de tweede zondag na Pasen,⁸⁷ dan moet men de wekelijkse maandagmis de dag erop doen. De eredienst, een requiemmis voor de ziel van Pieter, zou starten vanaf de eerste maandag na de begrafenis van Pieter. De priester die de viering zou leiden, krijgt hiervoor van de broederschap 3 gr. Vlaamse munt (bijgevolg 3 s. par.) per mis, wat neerkomt op 7 lb. 16 s. par. per jaar. Hiervoor moest hij ook bij de offerande Pieters naam uitspreken, de psalm *De profundis clamaui etc.* met de passende preken en gebeden brengen, de eerder opgesomde renten innen en de kosters betalen. Hetgeen boven de 7 lb. 16 s. par. per jaar overschoot, nl. 20 s. 4 d. par., - hierbij gaan we uit van een totaal schenkingsbedrag van 8 lb.16 s. 4 d. par. jaarlijkse rente.⁸⁸ zou de dienstdoende priester jaarlijks *mogen gheiuuen* aan de ontvanger van de Sint-Niklaasbroederschap. De corporatie verbond er zich ook toe om vanuit het overschot (*verscot*) een zwart altaarkleed, een misgewaad (*vestment*), twee (altaar)dwalen en een gewijd korporaal (*corporael*), die Pieter zou leveren met daarop telkens zijn wapenschild, in orde te houden (*ghehaefdich te houdene*). De broederschap moest ervoor zorgen dat er voor de mis een missaal, een kelk en een wassen kaars op het altaar aanwezig waren. Wanneer de mis gedaan was, moest de priester het altaarkleed, de dwalen en al wat tot het altaar behoorde, opbergen en afsluiten, of anders dat laten doen door de pedel van de broederschap, in de kist (*kiste*) die de broederschap staan had in de sacristie (*gherrencamere*) van de Sint-Maartenskerk. Wanneer de corporatie bij de uitvoering van een mis in gebreke bleef, diende ze telkens 2 s. gr. tournois Vlaamse munt te betalen ten voordele van de kerk aan de kerkmeesters van de kerkfabriek

87 Cf. supra.

88 Cf. supra, n. 80.

van Sint-Maarten,⁸⁹ en was ze niet van de verplichting ontslaan om binnen een periode van 14 nachten (= dagen) de mis alsnog op te dragen. Anders riskeerde ze een boete van 2 s. gr. torn. te moeten betalen, en zo verder iedere 14 nachten totdat de fout hersteld was. Kon de Sint-Niklaasbroederschap ten gevolge van een interdict of excommunicatie in het Land (van Vlaanderen) of de stad (Ieper) de mis niet opdragen, dan moest ze na de reconciliatie de niet opgedragen missen vooralsnog uitvoeren, anders volgde eenzelfde manier van beboeting als hiervoor beschreven. Indien andere omstandigheden zoals oorlog, opstand of vernieling de inning van de renten verhinderden, dan verviel de mis zolang deze troebele situatie aanhield. Er werden van deze overeenkomst drie gelijkaardige oorkonden opgesteld, één voor de Sint-Niklaasbroederschap, één voor Pieter en één voor de kerkfabriek, die haar exemplaar zou bewaren in de schatkamer (*tresorie*) van de Sint-Maartenskerk.

Brengen we alle betalingen die Pieter voor zijn stichtingen voorzag samen, nl. 176 s. 4 d., 40 s. en ca. 360 s. par., dan komt dit op een totaal van ca. 576 s. 4 d. par. aan erfelijke jaarrente. Indien we rekenen aan de penning 16, een verhouding die enige tijd later opdook wanneer men erfelijke renten mocht aflossen,⁹⁰ dan zou dat betekenen dat Pieter een kapitaal van 9280 s. 4 d. of 464 lb. par. investeerde in zijn stichtingen, tenminste voor degene die we kennen. Omgerekend naar het jaarloon van een geschoold metsers uit die periode, wil het zeggen dat deze ambachtsman, uitgaande van volledige tewerkstelling, bijna vijf jaar moest werken om deze som bijeen te verzamelen.⁹¹ Dat wijst toch op een enorm bedrag die Pieter veil had voor de redding van zijn zielenheil.

89 1 s. gr. = 12 s. par. = 4/5 s. gr. tournois: VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën*, p. 153-154.

90 O. MUS, 'Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraat in de 15de eeuw', in: J. VAN ACKER (red.), *Getuigen in polderklei. Huldeboek dr. hist. Godgaf Dalle*, Veurne, 1990, p. 86 en 92 n. 73.

91 Voor lonen van metsers gehaald uit de stadsrekeningen in het tweede kwart van de 15de eeuw en de berekeningswijze: TRIO, *De O.L.V.-broederschap*, dl. 1, p. 163. Een gemiddeld jaarloon bedroeg er 98 lb. par.

LEVEN EN WERK VAN PIETER VAN BESELARE

Het feit dat Pieter priester was, maar daarnaast ook meester in de *artes* en het schopte tot deken van de Sint-Niklaasbroederschap, zoals hij in zijn stichtingsbrieven wordt genoemd, zegt al heel wat over zijn sociaal aanzien. Priester zijn betekende niet noodzakelijk een schitterende beroeps carrière in de late middeleeuwen, want nogal wat priesters bleven onderaan de maatschappelijke ladder hangen als slecht betaalde loonpriesters. Toch ging het ook heel wat priesters voor de wind door allerlei beneficiëes te cumuleren en door zich voor stad en/of vorst te engageren.⁹² Van Pieter is niet echt gekend welke beneficiëes hij in de wacht wist te slepen omdat over de kosters, pastoors, kapelaans, kanunniken - allemaal beneficiëes aanwezig binnen het leperse kerkelijke landschap - weinig geweten is ten gevolge van een slechte bronnenoverlevering.⁹³ Wel wordt hij op het einde van zijn leven, meer bepaald in 1418, kapelaan genoemd,⁹⁴ wat erop wijst dat hij tenminste van één kapelanie beneficiëhouder was.

Zijn universitaire opleiding die leidde tot de graad van meester in de *artes*,⁹⁵ was ten tijde van Pieter nog niet voor iedereen weggelegd, en effende bijgevolg wel nog het pad voor een meer succes-

92 Voor de grote sociale diversiteit binnen de groep van clerici en priesters in het 15de-eeuwse Brugge: H. CALLEWIER, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)*, Leuven, 2014, p. 181 e.v.

93 Evenmin vonden we zijn naam terug in de Vaticaanse registers met o.a. supplieken, uitgegeven in de reeks *Analecta Vaticano-Belgica*, of de bewaard gebleven *pouillés* of taxatielijsten van het bisdom Terwaan uit die periode: H. CALLEWAERT (ed.), 'De *pouillé* van het aartsdiakonaat Vlaanderen van het bisdom Terwaan uit 1405', in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis & familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 24 (2008), p. 191-212. In deze *pouillé* van 1405 staan weliswaar zeer weinig beneficiëhouders met naam vermeld. Andere *pouillés*, te vinden in een uitgave van A. Longnon voor het aartsbisdom Reims, komen niet in aanmerking vanwege niet daterend uit de periode van eind 13de-begin 14de eeuw.

94 Cf. infra.

95 Dit betekent op zijn minst dat hij de opleiding gevolgd heeft, maar het hoeft niet noodzakelijk te wijzen op het behalen van de eindpromotie. Gezien de kosten werd dit dikwijls achterwege gelaten. Het feit dat hij consequent meester in de *artes* en niet gewoon meester genoemd werd, zou een aanduiding kunnen zijn van het feit dat hij wel degelijk de promotie heeft behaald.

volle carrière binnen de Kerk, of zelfs in wereldlijke administratie en bestuur.⁹⁶ Maar ook daarover weten we niet al te veel.

Wel spreekt het feit dat hij aan het hoofd kwam te staan van de prestigieuze Ieperse Sint-Niklaasbroederschap boekdelen. Op 8 maart 1388 n.s. duikt meester *Pierre van Beisselare*, priester, op als deken,⁹⁷ op 13 april 1393 als procureur,⁹⁸ en op 5 november 1397 opnieuw als deken.⁹⁹ In deze laatste functie vinden we hem ook opnieuw op 16 maart 1401 n.s.,¹⁰⁰ 8 maart 1410 n.s.,¹⁰¹ 14 juli 1418 - waar hij tegelijk als kapelaan betiteld wordt, terwijl dat anders meestal beperkt is tot priester en meester in de *artes*¹⁰² - en ten slotte nog enkele keren in 1418. Een allerlaatste vermelding is te vinden eveneens als deken op 31 januari 1419 n.s.¹⁰³ Dergelijke mandaten zorgden zeker voor heel veel aanzien. Wellicht is het niet toevallig dat precies dekens van de broederschap het een aantal keren tot deken van de Ieperse christenheid schopten. Jan de Beer, waarvan we de stichting van zijn jaargetijde uit 1368 al een paar keer hebben aangehaald, is daarvan een voorbeeld.¹⁰⁴

Dat hij een bemiddeld man was, blijkt natuurlijk uit de hiervoor en hierna vermelde betalingen en bezittingen die hij, hetzij door erfenis, hetzij door eigen arbeid en invloed, wist te verwerven. Gezien de gebrekkige Ieperse archiefoverlevering zijn dit slechts fragmentaire sporen, maar op zich zijn ze voldoende relevant. Hierna wijzen we ook op het feit dat hij wellicht tot één van de

96 TRIO, 'A medieval Students Confraternity', p. 23-24. In de loop van de 15de eeuw ontstond stilaan een overcapaciteit aan *magistri* in de *artes*: *Ibidem*, p. 34.

97 KBr, M, nr. 88, p. 46 en nr. 66, I, p. 142.

98 KBr, M, nr. 91 en nr. 108.

99 KBr, M, nr. 108.

100 KBr, M, 138ter, f. 64 r°-66r^o.

101 SAI, OCMW AR, Oorkonden Nazareth sub dato; SAI, OCMW AR, nr. 480, f. 71r^o-73v^o, 73v^o-74v^o, 87r^o-89v^o en 89v^o-90v^o; KBr, M, nr. 5, p. 105 en 109; nr. 66, I, p. 145°-146°.

102 SAI, OCMW AR, Oorkonden Nazareth sub dato; SAI, OCMW AR, nr. 480, f. 89r^o-90r^o; KBr, M, nr. 66, I, p. 149.

103 PRIVE, Oorkonde sub dato; KBr, M, nr. 138ter, f. 75r^o-78r^o; I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux Archives de la ville d'Ypres*, dl. 7, Brugge, 1868, nr. 2337 (p. 132); FEYS & NELIS (ed.), *Les cartulaires*, p. 152.

104 TRIO, 'De stichting', nr. 3 (p. 72); IDEM, 'De O.L.V.-broederschap', dl. II, p. 45.

toonaangevende Ieperse families uit die tijd behoorde, waardoor materieel gewin en status hem als het ware in de schoot geworpen werden. Voor het verwerven van het dekenschap in de Sint-Niklaasbroederschap zullen de invloed en de positie van zijn familie ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld hebben. Maar misschien nog meer dan titels, functies en afkomst tonen voor het Ieper van die tijd vooral de religieuze stichtingen, die kwalitatief en kwantitatief hun gelijke niet kenden, dat Pieter tot de toplaag van de stedelijke samenleving behoorde. Wel moeten we toegeven dat priesters, die zich minder om hun erfgenamen moesten bekommeren, een groep vormden die zich op vlak van religieuze stichtingen sterk profileerde. Ook de functies in dienst van de Kerk in het algemeen en van specifieke instellingen, zoals in concreto voor Pieter de Sint-Niklaasbroederschap, verhoogden de drang om via allerlei fundaties en schenkingen de verbondenheid ermee uit te drukken.¹⁰⁵ Het lijkt dan ook niet verwonderlijk dat Pieter de Sint-Maartenskerk en meer specifiek de (oude) broederschapskapel uitkoos om er begraven te worden onder een zerk en er een O.-L.-Vrouwebeeld te plaatsen. Ook dat laatste kan best een aardige duit gekost hebben.¹⁰⁶

Bij de stichting van zijn jaargetijden en andere diensten is het opvallend hoeveel renten geschonken werden op huizen gelegen op de Grote Markt van Ieper. Misschien woonde Pieter wel in één van die statige huizen. Toch zou het ook kunnen dat hij in de Zuidstraat (de huidige Rijselstraat) resideerde,¹⁰⁷ vermits de bel-

105 Dit hebben we aangetoond m.b.t. mandaten die vervuld werden in het O.L.Vrouwegasthuis: TRIO, 'De stichting', p. 36-38.

106 Een reglementering uit ca. 1500 over de kostprijzen voor diensten en begrafenissen in de Sint-Maartenskerk stipuleerde dat een begrafenis in de Sint-Niklaaskapel 240 s. par. bedroeg "behoudens de gheestelijke ghildebroeders huerl. sepulture daer inne bij compareren (=overeengekomen) etc. voor 864 s. par.": P. TRIO (ed.), 'Ieperse begrafenistarieven uit eind XV-begin XVIde eeuw', in: MASURE & DE LILLE (ed.), *De Sint-Maartenscathedraal*, p. 119. Hieruit leiden we af dat de Sint-Niklaasbroederschap een algemeen akkoord met de kerk had gesloten tegen het bedrag van een kleine 1000 s. par., waardoor de corporatie een zekere vrijheid verwierf om er de eigen leden te begraven. Meer algemeen: TRIO, 'De stichting', p. 39.

107 Indien dit klopt, dan zou het huis in de Zuidstraat waarop een rente van 40 s. 4 d. par. rustte, die hij in 1410 schonk (cf. supra n. 84) als woning in aanmerking kunnen komen.

klinker het jaargetijde ook daar moest aankondigen. Daarnaast bezat hij nog andere inkomsten. Nog vòòr 1399 had hij een lijfrente van 48 lb. op de stad Diksmuide gekocht. Voor de aankoop daarvan moest Pieter destijds ca. 384 lb. par. ophoesten.¹⁰⁸ Eerder hebben we het kapitaal van ca. 464 lb. par. genoemd dat hij investeerde in zijn stichtingen.

Pieter lijkt in elk geval al op 3 maart 1424 n.s. gestorven te zijn, want in een akte met die datum staat dat “Meestre Pieter van Beisselere”, reeds gestorven is.¹⁰⁹ Hiermee moeten we zijn dood tussen 31 januari 1419, datum van zijn laatste actief optreden in een document, en 3 maart 1424 situeren. De betaling van een *issue*geld van 30 lb. par. in het rekenjaar 1424 zou kunnen wijzen op een overlijden in januari-februari of begin maart 1424.¹¹⁰ Het bedrag is hoog in verhouding tot dat van de meeste andere personen die hier vermeld worden, maar laag als we het vergelijken met dat van ‘mijn heer’ Jacob Belle wiens overlijden datzelfde jaar 1.063 lb. 4 s. par of 35 keer meer dan dat van Pieter aan *issue*geld opbracht.¹¹¹ Toch kan men niet volledig op het bedrag van het betaalde *issue*geld afgaan om de rijkdom van iemands erfenis in te schatten. Immers, bij de dood van iemand die vooral Ieperse poorters als erfgenamen telde, leverde dat uiteraard veel minder *issue*geld aan de stadskas op.

108 C. TRAISNEL, *Een straatje zonder einde. De lijfrentepolitiek van Diksmuide bekeken vanuit dubbel perspectief: stedelijke magistrat en houders (1403-1453)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Geschiedenis, 2006, p. 80 (penning 8) en 164. Hij wordt er aangestipt in de stadsrekening van Diksmuide als meester, priester en poorter van Ieper, zodat er weinig twijfel bestaat dat het onze Pieter betreft.

109 Cf. infra.

110 Wat overeenkomt met de periode waarop dit deel van de Ieperse stadsrekening slaat en waarbinnen de betaling voor Pieters *issue* staat geboekt: ARA, *Rekenkamer*, nr. 38.649, f. 6r^v: “Van der doot meester Pieter van Beisselare, 30 lb. par.” Toch is het niet onmogelijk dat de betaling pas gebeurde nadat eerst een inventaris van de bezittingen werd opgesteld en de schulden werden vereffend. De afhandeling van een sterfhuis kon echter heel wat tijd in beslag nemen.

111 Over de zeer machtige en rijke familie Belle, waartoe ook de heren van Boezinge behoorden, en in het bijzonder Jacob van Belle, zie C. VAN RENVINGHE DE VOXVRIE, ‘La famille Belle à Ypres’, in: *Tablettes des Flandres. Généalogie-Histoire-Héraldique*, 9 (1969), p. 9-68; 10 (1973), p. 393-415, met over Jacob, reeds overleden in 1420, p. 397-399.

Het feit dat Pieter zijn eerste stichtingen inrichtte terwijl de na-
weeën van het beleg van 1383 nog altijd de financiële toestand van
de stad en haar inwoners hypothekeerde,¹¹² zou kunnen wijzen op
een stevig financieel vermogen. Het is immers niet toevallig dat er
tussen eind 14de eeuw en 1405 geen jaargetijden werden gesticht
waar het O.L.Vrouwegasthuis op een of andere wijze bij betrok-
ken was, terwijl er normaal in de 14de-15de eeuw bij deze instelling
gemiddeld 4 à 5 nieuwe jaargetijdestichtingen per 20 jaar gebeur-
den.¹¹³

DE FAMILIALE CONTEXT

Er bestaat alleen een heel beknopte genealogische schets van een
familie Van Beselare in een uitgebreide genealogische studie over
de familie Van de Kerchove, waarmee die familie Van Beselare
verwant was.¹¹⁴ Volgens dit boek was de familie Van Beselare
een oude notabele familie te Ieper, voorzien van een eigen wa-
penschild.¹¹⁵ Co-auteur Bonaert start er met de heer Andries van
Beselare, wellicht een zoon uit het huwelijk van Jan, die hostelier
of makelaar te Ieper was, met jonkvrouw Marie Ryckewaert. De
blauwverver Andries trad meermaals op als schepen en raadslid
in het Ieperse stadsbestuur. Zijn kapitaalkracht blijkt uit het feit
dat hij regelmatig allerhande stedelijke accijnzen pachtte. Daar
hij ook kerkmeester werd van de kerkfabriek van Sint-Maarten,
moet hij in de gelijknamige parochie gewoond hebben. Op 12 april
1485 was hij reeds overleden. In zijn erfenis zat een huis te Ieper
en verder gronden, renten en schuldbrieven. De naam van zijn
eerste echtgenote is onbekend. Hij hertrouwde met jonkvrouw
Katelijne van Roden ('s Rooden), weduwe van Michiel van de
Ketele. Uit dit huwelijk noteert Bonaert twee zonen: Andries en

112 TRIO, 'De stichting', p. 30.

113 TRIO, 'De stichting', p. 28-33. Meer algemeen over de relatie tussen de daling van
nieuwe jaargetijdestichtingen en economische/politieke crisissen: IDEM,
'Moordende concurrentie', p. 154.

114 A. BONAERT & DE KERCHOVE D'OUSSELGHEM, *Les van den Kerchove à la
colombe, 1350-1550*, [Brussel, 1983], p. 53-54 (annexe 1). Daar de gegevens gedeeltelijk
op KBr, Fonds Goethals, nr. 735, f. 280-281, gebaseerd zijn, moeten we ze met enige
voorzichtigheid benaderen.

115 BONAERT & DE KERCHOVE D'OUSSELGHEM, *Les van den Kerchove*, p. 53

Joos. Van deze Andries, eveneens blauwverver, worden ook nog de kinderen besproken. Maar het is duidelijk dat de hier beschreven Van Beselares een stuk later ten tonele verschijnen dan de door ons bestudeerde meester Pieter. Het is zelfs onzeker of deze leden van de familie Van Beselare aan hem verwant waren, al is dat evenmin uitgesloten.

Betere aanknopingspunten hebben we met de vermelding van meester Pieters broer Jan. Toen 'ser' Jan van *Beiselare* overleed, gaf zijn niet met name genoemde echtgenote op 26 sept. 1407 een waarborg. Kinderen uit dit huwelijk waren Jan, Perine, Nanne, Laurens, Pieter en Grielken, met als voogden Frans van Beselare en Nicase Bezaen. Enige jaren later, op 3 maart 1424, vinden we als voogden van Pieter, die Jans zoon was, opnieuw Nicase Bezaen, nu samen met Jan Rugghevoet. Hierbij kreeg Pieter (ten minste) 5 lb. gr. en 1/25 van een huis en erf toegezegd. Het is in deze akte, slechts in regest bewaard, dat melding wordt gemaakt van de reeds overleden oom van Pieter, en dus broer van Jan: "meestre Pieter van Beisselere".¹¹⁶ Voogden werden gekozen uit familie en vrienden, m.a.w. uit mensen die doorgaans tot dezelfde sociale omgeving behoorden als de wezen. Zeker van de familie Rugghevoet (Rugghinvoet) is bekend dat ze tot de hoogste kringen van de Ieperse samenleving hoorden. Diverse Rugghevoets vinden we in de 14de eeuw terug in de stedelijke raad en schepensbank en als stadstresorier. Dat laatste gold ook voor een Jan Rugghevoet in 1384.¹¹⁷ Een Casin Besaen, mogelijk dus de hiervoor genoemde, en Pieter Rugghevoet waren begin 15de eeuw samen actief in de wijnhandel.¹¹⁸

Al in de 13de eeuw doken Van Beselares op, die vooral actief waren, zoals zovelen te Ieper, in de lakennijverheid.¹¹⁹ Tijdens de 14de en

116 KBr, M, nr. 120, stadsrekening van 26 sept. 1407 en akte gepasseerd 3 maart 1424 n.s. (op basis van voormalig SAI, reg. 5, f. 94^v°), onder de namen 'Van Beiselare, ser/her Jan'.

117 KBr, M, 8, II, p. 893.

118 MUS, 'De eerste fase', p. 179 n. 302.

119 W. BEELE, *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen, 1250-1500*, dl. II, Handzame, 1975, nr. 235 (p. 54-55).

15de eeuw ontmoeten we diverse Van Beselares in de bronnen. Een ervan was ‘heer’ Jan, die tussen 1398 en 1407 in de schepenbank en de raad zetelde.¹²⁰ Mogelijk is hij de genoemde broer van Pieter die in 1424 overleden was.

Hoe schaars de gegevens ook zijn, er zijn voldoende aanwijzingen om te geloven dat de familie Van Beselare waartoe Pieter behoorde, hoog aangeschreven stond te Ieper. Mogelijk zijn het voorouders van hem die al in de 14de eeuw furore maakten door allerlei posities te bekleden binnen de hoogste bestuursorganen van de stad. Deze familiale lijn zou zich doortrekken in de 15de eeuw. Vaak was het bezit van zo’n politiek mandaat gestoeld op een stevige economische en sociale background en veruitwendigd in een grote rijkdom aan roerend en onroerend goed. Wanneer één van de telgen van zo’n familie, al dan niet gedwongen, voor een geestelijke carrière koos, was het haast vanzelfsprekend dat hij zou doorstromen tot de top. Indien men deken kon worden van de Sint-Niklaasbroederschap, bereikte men als seculier geestelijke te Ieper in die tijd het hoogst bereikbare.

BESLUIT

De verschillende stichtingen die uitgingen van de priester en meester in de *artes* Pieter van Beselare, geven ons voor het begin van de 15de eeuw een goed beeld van hoe sommige meer gefortuneerde gelovigen in de late middeleeuwen trachtten hun zielenheil veilig te stellen. Om een lang verblijf in het vagevuur tegen te gaan, konden goede werken ingezet worden. Tot de krachtigste middelen daartoe behoorden gebeden, missen, bepaalde praktijken, zoals het branden van kaarsen en uitdelingen aan behoeftigen en kloosters. Voor elk van die devotionele uitingen heeft meester Pieter door allerlei stichtingen vanaf 1400 tot praktisch aan zijn dood kort voor 1424 een stevig fundament gelegd. Uit de manier waarop de jaargetijden werden ingericht zou men kunnen afleiden dat naastenliefde toch ook een rol heeft gespeeld bij de stichting. Voor die tijd was dat voor iemand

120 KBr, M, nr. 8, l, p. 69-70.

die tot het Ieperse patriciaat behoorde naar omvang en uitstraling ongezien, al weten we dat priesters die minder zorg moesten dragen voor hun erfgenamen, zich op dat vlak vaak sterker profileerden dan leken. Het feit dat Pieter twee jaargetijden inrichtte, waarbij telkens grote hoeveelheden brood, vlees en wijn werden uitgedeeld, moet ongetwijfeld veel aandacht getrokken hebben in de stad. Maar als lid van een vooraanstaande familie en als deken van de prestigieuze Sint-Niklaasbroederschap kon hij het zich niet permitteren 'gewoontjes' te doen. En alsof het allemaal nog niet genoeg was, richtte hij ook een wekelijkse mis in en liet hij op verscheidene tijdstippen een kaars branden voor een door hemzelf bekostigd O.L.Vrouwebeeld. Telkens ging het om stichtingen met een eeuwigdurend karakter, al laten de schaarse bronnen uit het einde van het ancien regime zien dat de vermindering van opbrengsten de uitvoeringsmodaliteiten sterk reduceerde. Dat de Sint-Maartenskerk, die de stedelijke hoofdkerk was, en dan in het bijzonder de daarin gesitueerde voormalige hoofdkapel van de Sint-Niklaasbroederschap, het ankerpunt van zijn stichtingen vormde, lag gezien zijn jarenlange betrokkenheid met deze corporatie als hoogste bestuurder voor de hand. Hier zou dan ook zijn laatste rustplaats komen, net als het O.L.Vrouwebeeld, waarbij we het idee opperden dat het eventueel een afbeelding was van O.-L.-Vrouw van Tuine, een devotie die sinds het beleg van 1383 aan een steile opgang bezig was. Net zoals meester Pieter voor zijn stichtingen de mosterd haalde bij voorgangers, waaronder één van de vorige dekens van de Sint-Niklaasbroederschap, Jan de Beer, zouden de stichtingen van Pieter nadien zelf tot voorbeeld dienen. Toch is het logisch gevolg van deze ontwikkelingen dat Pieter uiteraard niet voor zijn vroegere voorbeelden kon onderdoen, net zoals latere vermogende stichters identiek zouden omgaan met zijn stichtingen. Zo koos Pieter ervoor om in zijn jaargetijden stevig in te zetten op meer liefdadigheid, wat in vergelijking met andere jaargetijden te Ieper en elders bijzonder vroeg en gul was. Wel moet men oppassen om hierin altijd zuivere armenzorg te zien. Vele proven (geld en/of voedsel en drank) gingen vaak naar instellingen en personen die niet altijd als behoeftig kunnen bestempeld worden, terwijl vaak ook het recht op prove verbonden was aan

de verplichting om naar de requiemmis te komen, waarbij men moest bidden voor het zielenheil van de stichter en ter offerande moest gaan. Pure armenzorg zonder daaraan gekoppelde memorieverplichtingen zou ook in de volgende twee eeuwen weinig voorkomen. Dat belette natuurlijk niet dat jaargetijden toch belangrijk waren bij het bestrijden van een groeiende armoede in de steden en op het platteland bij de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd. En voor Ieper, met een tanende lakenindustrie, was er nog meer nood dan elders. Hoe sterk precies de uitdelingen die uitgingen van jaargetijden daarop inspeelden moet daarom nog meer het voorwerp vormen van onderzoek.¹²¹

121 Cf. het reeds gedane en te gebeuren onderzoek vermeld in noot 4 tot 6.

BIJLAGE¹²²

1414 n.s. februari 28

Meester Pieter van Beselare schenkt aan de kerkfabriek van de Sint-Maartensparochie 40 s. par. Vlaamse munt jaarlijkse erfrente, te heffen op het huis De Hoorne dat gelegen is op de Grote Markt van Ieper. Met deze inkomsten wil hij dat er voor het O.-L.-Vrouwebeeld, dat hij heeft laten plaatsen bij zijn toekomstig graf in de Sint-Katelijnekapel in de Sint-Maartenskerk, kaarsen branden op de dag van zijn jaargetijde en op allerlei andere dagen.

A: Origineel in KBr, M, nr. 42, A Ypres, farde nr. 51.

B: Regesten naar A door Emiel de Sagher: KBr, M, nr. 66, I, p. 33. Er wordt immers verwezen naar de oorkonde in het bezit van Merghelynck: “charte contrepartie *Arthur Merghelynck*”, terwijl ook de inhoud en datum overeenkomen. Verder een uitvoerige en beknopte vermelding, naar A of B, in achtereenvolgens: KBr, M, nr. 66, I, p. 3³ en p. 144.

Perkament; 36 h x 28 b

Het zegel is verdwenen; alleen de inkeping onderaan het perkament herinnert ons aan de doorgestoken dubbele perkamenten staart.

In dorso:

16de-eeuwse hand: “xl s. par. sjaers vp de Hoorne staende tlijpre vp de Maerct”.

19de-eeuwse hand, in potlood, wellicht de hand van A. Merghelynck: “Dernier février 1413; anniversaire Pierre van Beselare Maître ès arts en l’égglise de Saint Martin; Maison de Hoorne à Ypres; Manuscrits Fondations”.

Wij, scepenen van der stede van Ypre, doen te weitene allen lieden dat voor ons *commen* zijn meester Pieter van Beyselare, meester jn aerten, an deen zijde ende Anceel de Brieuere, Kerstoffels de Vroede, Casin Bezaen ende Jan Soneverdrach, drapier, als kercmeesters ende jn de name van der prochiekerke van Zente Maertins van der vors. stede an dander zijde, alle poorters van der zeluer stede ende al daer jn onse *presencie*. So drouch vp de vors. meester Pietre van Beiselare, zijns vryes dancx ende willen, den vors. kercmeesters ter vors. kerke bouf, bij assente van voochd ende

122 Volgens de regels van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis van België: <http://www.kcgeschiedenis.be/>. De paragraafindeling is door ons ingevoerd.

scepenen van der vors. Stede, ghedaen jn de ghemeene camere veertich scellinghen parisisen Vlaemscher munte eruelike rente elcx jaers, die hij heift vallende telken Zente Bamesse, bezet vp een huus gheheeten De Horen, vp derue der onder ende vp al datter toebehoort, staende ende ligghende vp De Maerct van der stede van Ypre vors. an de zuudzijde tuschen den huusgheheeten De Corenmaerct an deen zijde ende den huus gheheeten De Hellem an dander zijde, omme der vornomder prochiekerke of den ghonen die cause van haer hebben zal de vors. eruelike rente te beghonnene heffen ende ontfanghen te haren singuleren proffite zo wanneer de vors. meester Pieter gheuaeren zal zijn van den leuenden liue ter dood *ende* niet eer *ende* van diere tijd voordan alle jare eewelike ende eruelike ghedurende. Van der welker vpdraghinghe vors. de vors. meester Pieter van Beisclare houd hem ouer wel vernoucht ende ghepaeyt. Ende heiuets halm ende ghifte ghegheuen den vors. kercmeesters ter vors. prochiekerke bouf wel *ende* wettelike naer costumen ende vsagen van der vors. stede van Ypre.

Ende eist der kerke vors. sculdich te warandeerne van allen calaengen jeghen elkerlike. Jn recompensacien *ende* wederloone van deser vpdraghinghe vors. de vornomde kercmeesters, ooc bi den consente van den vors. voochd ende scepenen ghedaen zo vors. es, hebben haers danx ende vryes willen de vors. prochiekerke verbonden teewelicheden te doen doene tghoend dat hier naer verclaerst es tharen propren costen ouer den vors. meester Pietre *ende* ooc beghonnende zo wanneer de vors. meester Pietre gheuaeren wert van liue *ter* dood *ende* van diere tijd voordan eewelike *ende* eruelike ghedurende. Dats te wetene dat de vornomde prochiekerke es *ende* wert sculdich te doen stelne tharen propren costen zo vors. es bernende eene kerse van eenen haluen ponde was weighende voor tbeylde van Onser Vrouwen, dat staet an de zuudzijde van der vors. kerke jn de masiere¹²³ daert de vors. meester Pieter heift ghedaen stellen, dat es bouen daer hij zine sepulture jn de vors. prochiekerke ghecoren heift ende daer se hem gheconsenteert es van der vorseider tijd dat hij gheuaeren zal zijn van liue ter dood, alle zaterdaghe van den jare *ende* vp alle *andere* daghen *ende* tijden van den jare als men jn de vors. kerke tSalue van Onser Vrouwen zijnghe zal. Ende die kerse laten staen bernende voor tvors. beilde van Marien *ende* altoos also langhe als tsinghen van den vors. Salue gheduren zal.

123 Tussen- of scheidsmuur (WMNT).

Ende sghelijcx es *ende* wert sculdich de vors. prochiekerke eene ghelike kerse *ende* van zulker ghewichte als vors. es te doen stelne voor tvors. beylde bernende van der tijd dat de vors. meester Pieter ghestoruen zal zijn alle jare vp alle de zondaghen van den jare ende vp alle groote feesten van den jare, zulke als Nieuwedaghe, Dertiendaghe, Onser Vrouwendaghe ter lichtmesse, Onser Vrouwendaghe thalfmaerte, de vier Paesschedaghen, vp elken maendach naer Verzworen maendach naer Paesschen, vp welken dach men alle jare svors. meester Pieters jaerghetide doen zal, Assencioensdaghe, de vier tChincxendaghe, Sacrementdaghe, Sente Jansdaghe midszomers, Sente Pieters *ende* Sente Pauwelsdaghe, Sente Maertinsdaghe jn den zomere, Sente Marien Madeleenendaghe, Sente Jacops *ende* Sente Kerstoffelsdaghe, Onser Vrouwendaghe jn den thuune die licht vp den achsten dach van ougste, Onser Vrouwendaghe te half ougste, Sente Augustinsdaghe, Onser Vrouwendaghe jn septembre, Alreheilghendaghe, Alrezielendaghe, Sente Maertinsdaghe jn den wintre, Sente Kathelinendaghe, Sente Andriesdaghe, Onser Vrouwendaghe jn decembre ende vp de vier medewintredaghen. Ende vp elc van den vors. daghen de vors. kerse doen staen bernende voor tvors. beylde van dat men de hoofmesse, die men vp de vors. daghen ghecostumeert es te doene binnen van scoostersweighe, beghonnen zal tote dat se al vulhendt zal zijn.

Ende al ditte es *ende* wert sculdich de vors. prochiekerke te doen doene *ende* te vulcommene *ende* altoos de vors. kerse te doen vernieuwene alst van nooden wert te haren propren costen alle jare vp elke van den vors. feesteliken daghen ewelike *ende* eruelike ghedurende. Ende waerd dat de vors. prochiekerke deis jn eenighen ghebreke ware, zo hebben de vors. kercmeesters de vors. kerke verbonden dat de prochiepape *ende* de costre van der zeluer kerke ouer elc ghebrec van elken van den daghen bouen ghenomd zoude moghen halen *ende* jnnen vp de zelue prochiekerke twalef penninghen parisisen Vlaemscher munten van daghe verleden.

Ende hierof zijn ghemaect *ende* ghezeighelt twee *lettren* beede eens jn houdende diesdatte deene es. Waerof de vors. prochiekerke deene te hare waert heift *ende* de vors. meester Pieter dandere, die licht jn de tresorie van Zente Maertins. Jn der welker ghedinkenessen *ende* verzekertheden hebben wij dese *lettren* ghezeghelt metten eruachtighen zeghel van der vors. stede. Jn orconscepen van desen scepenen, France de Bere, Michiel de Wulf, Jacop Moesin, Jan de Broukere *ende* Wouter Croeselin. Ghedaen jnt jaer Ons Heeren duusentich vierehondert *ende* dertiene, den laetsten dach van spoorkele.

Appeltjes van Oranje: de identificatie van een zestiende-eeuwse familie

In 1966 verwierf de stad Brugge een bijzonder schilderij, genaamd *Protestantse Familie aan Tafel*.¹ Het stuk werd aangeboden door de Zwartzusters, een congregatie in Brugge, die wegens financiële problemen zich genoodzaakt zag een deel van haar kunstcollectie te verkopen.² Onder de te verkopen stukken bevonden zich naast de *Protestantse familie* tevens de beroemde *Legende van de Heilige Ursula*-panelen, die vandaag de dag deel uitmaken van de vaste opstelling van het Groeningemuseum.³

De *Protestantse Familie aan Tafel* is een laat zestiende-eeuws portret van een protestantse familie, biddend voor de maaltijd. Het is geschilderd op een paneel van 108 bij 213 centimeter. Opvallend zijn de bijzondere iconografische aspecten, zoals de banieren met psalmteksten en het tetragram, boven in het midden. Een werk met deze duidelijk protestantse iconografie zou men niet snel verwachten onder de inboedel van een *katholiek* klooster, en het is dan ook de vraag hoe en waarom het werk bij de Zwartzusters terecht is gekomen. Hoewel er in het verleden verschillende pogingen tot identificatie zijn gedaan, is de identiteit van de familie nooit met zekerheid vastgesteld. Evenmin is bekend wie de kunstenaar is. Hoewel het stuk vooral rond het jaar 1984, ter gelegenheid van de 400ste sterfdag van Willem van Oranje, academische aandacht heeft gekregen, fungeerde het schilderij daarbij voornamelijk als illustrerend type van een laat-zestiende-eeuwse familie. Er zijn twee pogingen tot identificatie van de familie

- ¹ Hierbij zou ik graag Marie-Ange Delen willen bedanken voor het delen van haar inzichten met het Groeningemuseum. Zonder haar omvangrijke kennis van de hofhouding van Willem van Oranje had dit onderzoek niet plaats kunnen vinden.
- ² Deze financiële situatie werd veroorzaakt door de verwerving van een landgoed en de bekostiging van de bouw van twee ziekenhuizen in de jaren 1958-1964. Zie ook F. VAN DEN BERGHE, J.G. VAN DEN HEUVEL & G. VERHELST, *De Zwartzusters van Brugge, Diksmuide, Oostende, Veurne en Brazilië*, Brugge, 1986, p. 155.
- ³ IIDEM.

ondernomen. In 1995 publiceerde Alfons Dewitte een kort artikel waarin hij de familie als de Zuid-Nederlandse familie Van Meetkercke identificeert. Jean Luc Meulemeester viel hem in 1999 bij. Daartegenover staat Marie-Ange Delen, die de familie als zijnde de Noord-Nederlandse familie De Virieu aanwijst.⁴ Zowel Dewitte als Delen vermelden geen bronnen of literatuur waarop zij hun aanname baseren.

Hoewel onderzoek naar de herkomst en genealogie geen van beide families volledig uitsluiten, is identificatie wel mogelijk. De sinaasappels die in het midden van de tafel staan, zullen uiteindelijk de sleutel tot de identificatie vormen. Op basis hiervan en de hieruit voortvloeiende argumenten kan de familie Van Meetkercke uitgesloten worden. Daarnaast zijn er overtuigende bewijsstukken die wijzen in de richting van De Virieu. In dit artikel zullen deze bewijzen naar voren worden gebracht en zal dieper worden ingegaan op de iconografie van het schilderij.

INTERPRETATIE VAN DE ICONOGRAFISCHE ELEMENTEN

De academische interesse in het werk kwam niet zozeer voort uit de artistieke kwaliteit van het portret, maar door de symboliek die in het schilderij verwerkt is. Dat er een protestantse familie is afgebeeld blijkt voornamelijk uit het tetragram boven de familie. In Hebreeuws schrift staat hier 'JHWH': 'Jahweh' ofwel God. Volgens de protestantse leer mag God niet in persoon worden afgebeeld, waardoor tetragrammen werden gebruikt om in protestantse taferelen de aanwezigheid van God aan te duiden. Ook de afwezigheid van katholieke voorwerpen of iconografieën is een aanwijzing voor de protestantse geloofsovertuiging van deze familie. Een katholiek gezin zal altijd blijk geven van zijn geloof, ofwel door een devotiebeeld zoals een crucifix aan de muur, of door middel van een schilderij op de achtergrond dat een Bijbelse

4 Resp. A. DEWITTE, 'Een intrigerend panel uit 1583' in: *Brugge. Die Scone* (winter 1995), nr. 4, p. 7; J.L. MEULEMEESTER, 'Portretten aan tafel. Over een schilderij uit de Brugse stedelijke verzameling,' in: *Vlaanderen* 48 (mei-juni 1999), nr. 3, p. 130-131; M.-A. DELEN, 'Eten en drinken aan het hof van Willem van Oranje,' in: M. DAMEN & L. SICKING, *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum, 2010, p. 127.

ANONIEM, *Protestantse familie aan tafel*, 1583, olieverf op paneel, 108 x 213 cm, Musea Brugge - Groeningemuseum, inv. nr. 0000.GRO1618.I, © Lukas - Art in Flanders vzw, foto Dominique Provost.

scène weergeeft.⁵ Tenslotte zijn de drie cartouches met inscripties een belangrijke indicatie dat deze familie protestants is. Deze prominent geplaatste tekstvakken bevatten psalmen, die binnen het protestantisme een veel belangrijkere plaats innemen dan in het katholicisme. Deze religieuze liederen vormen een belangrijke sleutel tot de interpretatie van de symbolische elementen, aangezien ze letterlijk terugkomen in de beeldtaal van het schilderij.

De strofe rechtsboven is een deel van psalm 1. De inscriptie luidt: *“Ghelyck Eenem Boom omtrent die water beken / Ten bequa- men tijde zijne goede vruchten gheeft / Alzo sal oock wesen de man Gheleken / De welcke in de vrees des heeren leeft. Psalm 1.*⁶ Deze tekst gaat over de vader, die als een boom bij een beek goede vruchten, of kinderen, voortbrengt. Een andere interpretatie zou kunnen zijn dat de vader de vruchten van zijn harde werk aan zijn familie geeft; hij behoort zijn gezin te onderhouden. Op de achtergrond, links achter de man, is inderdaad een boom naast een beekje geschilderd. Opvallend is ook dat de boom daadwerkelijk vruchten draagt, waarschijnlijk sinaasappels. Ook zien we uit de lucht een handje verschijnen dat een zweep en roede vastheeft: de symbolen voor godsvrees. Deze psalm duidt de plichten van de vader des huizes: zorgen voor nageslacht of het onderhouden van het gezin, en tegelijkertijd het leiden van een godvrezend leven.

Het opschrift linksboven is vrijwel gelijk aan de moderne versie van psalm 128:3 en gaat over de vrouw en kinderen van het gezin: *“Dyne huysvrauwe die sal wesen vruchtbaer / Als eenen welghe- laden wynstock idoone / Ende de kijnderen als planten van oliven claer / rontome uwe taefelen reyn ende schoone. Psalm 128.”*⁷ Ook deze religieuze tekst is letterlijk in het schilderij verwerkt. Achter

5 E. DE JONGH, *Portretten van echt en trouw: huwelijken en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, tentoonstellingscatalogus Haarlem (Frans Hals Museum), 15 februari-13 april 1986, Zwolle, 1986, p. 295.

6 De moderne vertaling van psalm 1:3 zoals in *de Nieuwe Statenvertaling*: “Hij zal zijn als een boom, geplant aan stromend water. Op tijd draagt hij vrucht, zijn bladeren verdorren niet. Alles wat hij doet komt tot bloei.”

7 De moderne vertaling van psalm 128:3 zoals in *de Nieuwe Bijbelvertaling*: “je vrouw als een vruchtbare wijnstok in het midden van je huis, je kinderen als jonge olijfbomen in een kring om je tafel.”

de vrouw is een wijnrank met druiven geschilderd; dit wijst naar haar vruchtbaarheid en haar plicht om voor het nageslacht te zorgen.⁸ Daarnaast houden alle kinderen rond de tafel een olijftakje tussen hun gevouwen handen vast - precies zoals in het lied beschreven staat.

De laatste tekst onder in het midden verwijst ook naar de moderne versie van psalm 128:1-2: “*Salych sijns die den Heere vreesen onghemete[n] / Ende die wandelen in syn weeghen tot allen tijen / Den arbeyt uwer handen die sult ghij Eeten / Salych zijdy Ende u zal seer wel geschyen.*”⁹ Deze zang omvat de moraal van het hele schilderij: als men in godsvrees leeft, Zijn weg bewandelt en hard werkt, zal men in geluk en welvaart leven, zoals deze familie.¹⁰

De *Protestantse familie* is het vroegst bekende schilderij in een traditie van schilderijen en prenten dat ‘het gebed voor de maaltijd’ als iconografisch thema behandelt.¹¹ Dit onderwerp is gebaseerd op psalm 1 en 128 en keert dan ook in alle werken met deze thematiek in meer of mindere mate terug. Volgens Eddy de Jongh waren deze gezangen al geliefd aan het einde van de zestiende eeuw, maar bereikten in de zeventiende eeuw ongekende populariteit, vooral “bij beeldende kunstenaars en bij dichters en schrijvers van stichtelijke lectuur.”¹² Deze geschriften leggen vast hoe het ideale christelijke gezin eruit hoort te zien.

De oorsprong van de populariteit van deze godsdienstige liederen ligt in het feit dat in de zestiende eeuw het huwelijk en het

8 J.B. BEDAUX, ‘Fruit and fertility. Fruit symbolism in Netherlandish portraiture of the sixteenth and seventeenth centuries’, in: *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 17 (1987), nr. 2-3, p. 158-162.

9 De modernste vertaling van psalm 128:1-2 zoals in *de Nieuwe Bijbelvertaling*: “Gelukkig ieder die ontzag heeft voor de Heer en de weg gaat die Hij wijst: je zult eten wat je werk opbrengt, geluk en voorspoed vallen je toe.”

10 E-mail conversatie van de auteur met de Zwartzusters van Brugge, 2 oktober 2013.

11 De belangrijkste publicaties omtrent dit iconografische thema: DE JONGH, *Portretten*; W. FRANITS, ‘The Family Saying Grace: A Theme in Dutch Art of the Seventeenth Century’, in: *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 16 (1986), nr. 1, p. 36-49; P.J.J. VAN THIEL, ‘Poor parents, rich children and family saying grace’, in: *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, vol. 17 (1987), p. 128, 130.

12 DE JONGH, *Portretten*, p. 295.

gezinsleven belangrijke aspecten van de samenleving waren geworden. Ouders waren nu verantwoordelijk voor de morele en religieuze educatie van hun kinderen, een functie die voorheen toebehoorde aan de Kerk. Ten grondslag hieraan ligt het reformatische idee van het gezin als kleinste congregatie en hoeksteen van de samenleving.¹³ Hoewel katholieke gezinnen ook belang hechtten aan het gezinsleven, werden zij begeleid door de pastoor in het opvoeden van hun kinderen. Protestanten daarentegen legden direct verantwoordelijkheid af aan God. Het belang van het gezin in de zestiende-eeuwse samenleving vindt zijn weerslag in de vele moralistische verhandelingen over hoe een christelijk gezin zou moeten functioneren.¹⁴ Omdat de rolverdeling binnen het gezin zo expliciet werd omschreven (in deze literatuur), is het niet vreemd dat deze vaak letterlijk is overgenomen in de beeldtaal van gezinsportretten, zoals ook het geval is in de *Protestantse familie*.¹⁵

De nadruk van de moralistische verhandelingen ligt op het opvoeden van kinderen. Volgens Franits is de familie aan tafel afgebeeld omdat men nergens beter manieren kan leren dan tijdens de maaltijd.¹⁶ De Jongh noemt de “familiale eendracht”, “vroomheid” en “vruchtbaarheid” als “aspecten van het huwelijk en gezinsleven” die door een familie in gebed voor de maaltijd uitgebeeld worden.¹⁷ Van Thiel is terughoudender met het toeschrijven van deze thema’s; voor hem is het wezenlijke doel van ‘het gebed voor de maaltijd’ het uitbeelden van de eerder besproken psalmen. Van Thiel beschrijft tien unieke werken, vijf schilderijen en vijf prenten, met dit iconografische thema, waarvan de *Protestantse familie* het vroegst gedateerd is.¹⁸ Deze werken beelden psalm 1 en 128

13 VAN THIEL, *Poor parents*, p. 92.

14 IDEM.

15 FRANITS, *The Family*, p. 39.

16 *Ibid.*, p. 36.

17 DE JONGH, *Portretten*, p. 47.

18 Behalve de *Protestantse familie* behoren de volgende werken tot dezelfde iconografische traditie volgens Van Thiel: School van Frans Pourbus I, *Het gebed voor de maaltijd*, ca. 1580, Scotland, privé-collectie; Jacques de Gheyn II, *Gebed voor de maaltijd*, gravure, ca. 1595, Amsterdam, Rijksmuseum Prentenkabinet; Johann Theodor de Bry, *Gebed voor de maaltijd*, gravure, na 1596, voor 1623, gravure, Amsterdam, Rijksmuseum Prentenkabinet; Jacques de Gheyn II, *Gebed voor de maaltijd*, teke-

met onderling kleine variaties uit. Vrijwel altijd zijn de volgende elementen aanwezig: een familie aan tafel, biddend voor de maaltijd, de wijnstok, de boom aan het beekje en de olijftakjes in de handen van de kinderen. Dit verbeeldt letterlijk psalm 1 en 128. In sommige werken zijn de psalmen ook in of onder de voorstelling geïnscribeerd. In veel, maar niet alle versies komt een dienstmeid met het gebraad aangelopen en is de kat afgebeeld. Opvallend is dat niet alle geportretteerde gezinnen protestants zijn. In het werk van de in de Zuidelijke Nederlanden actieve kunstenaar Gortzius Geldorp (° Leuven 1553—+Keulen 1619) is bijv. een schilderij van de kruisiging en de Heilige Geest in de vorm van een duif boven tafel afgebeeld. Dit duidt onmiskenbaar op een katholiek gezin.¹⁹

Er zijn tussen de *Protestantse familie* en de andere werken echter ook belangrijke verschillen. Zo vinden we nergens op de andere schilderijen een tetragram, of het handje met de gesel vanuit de lucht. Het belangrijkste verschil is dat op geen van de andere werken de boom vruchten draagt, die ook weer op de tafel staan, zoals bij de *Protestantse familie*. Deze vruchten zullen een belangrijke sleutel tot de identificatie van de familie vormen.

ORANJEAPPELS - ORANJEZIND?

De historische context waarin het schilderij geplaatst kan worden is in dit onderzoek naar de familie erg belangrijk gebleken. Traditioneel wordt het paneel op 1583 gedateerd, aangezien dit jaartal op de lijst is geïnscribeerd. Hoewel zal blijken dat dit jaartal

ning, Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum; Anoniem naar Jacob Savery I, *Gebed voor de maaltijd*, gravure, Rotterdam, Museum Boijmans-van Beuningen Prentenkabinet; Toegeschreven aan Gortzius Geldorp, *Gebed voor de maaltijd*, 1602, New Orleans, Harry Latter Collectie; Robert de Baudous (?), *Gebed voor de maaltijd*, gravure, Amsterdam, Rijksmuseum Prentenkabinet; Matthaeus Merian I (naar Baudous), *Gebed voor de maaltijd*, ets, ca. 1616/17, Parijs, Bibliothèque Nationale; Claes Jansz. Visscher, *Gebed voor de maaltijd*, ets (tweede staat), 1609, Amsterdam, Rijksmuseum Prentenkabinet; Pieter Serwouters, *Gebed voor de maaltijd*, gravure. Kopenhagen, Royal Museum of Fine Arts, Department of Prints and Drawings; Anoniem, *Gebed voor de maaltijd*, 1627. Amsterdam, Rijksmuseum (in bruikleen aan het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht); Paulus Bor, *Gebed voor de maaltijd (de familie Van Vanevelt)*, 1628, Amersfoort, St Pieters- en Bloklandsgasthuis; Anoniem, *Gebed voor de maaltijd*, 1632. New Orleans, Collectie van Mr. and Mrs. Henry Stern.

19 DE JONGH, *Portretten*, p. 296.

waarschijnlijk niet juist is en het werk een aantal jaar later geda- teerd moet worden, kan wel aangenomen worden dat het werk in de jaren '80 van de zestiende eeuw vervaardigd is.

De familie op het schilderij toont zich openlijk protestant. Dat is voor de tijd waarin het gemaakt werd een *statement* te noemen; openlijk voor het protestantse geloof uitkomen was immers een risico, vanwege de heersende godsdienstoorlogen in de tweede helft van de zestiende eeuw. In deze vindt men enerzijds Filips II van het katholieke Spanje, anderzijds Willem van Oranje die streed voor de protestantse Nederlanden. Deze godsdienstoorlog werd ge- kenmerkt door Filips' harde inquisitiebeleid tegen de protestanten. Hoewel de Nederlanden in de jaren '80 van de zestiende eeuw al verenigd waren in de Unie van Utrecht, waarbij vrijheid van gods- dienst in het verdrag was opgenomen, was het in de praktijk door Filips' beleid nog steeds gevaarlijk om openlijk protestants (afge- beeld) te worden of te zijn.²⁰ Bovendien werd Willem van Oranje op 15 maart 1580 in de ban gedaan door Filips. Niet alleen werd Oranje vogelvrij verklaard, ook zijn volgelingen wachtte een "zware straf en verlies van alle goederen" als zij zich niet binnen de termijn van één maand van hem zouden distantieren.²¹

In het licht van deze ban op Oranje en de gevolgen voor zijn aan- hangers, die waarschijnlijk ook na Oranjes dood van kracht wa- ren, valt een detail van dit schilderij op. De citrusvruchten staan prominent in het midden van de tafel en worden zelfs door de jongeman op de voorgrond aangewezen, waardoor de blik van de toeschouwer naar het fruit wordt getrokken. Daarnaast moe- ten de vruchten aan de boom op de achtergrond ook geïnterpre- teerd worden als sinaasappels. Deze oranjeappels staan in die tijd symbool voor Willem van Oranje en zijn een verwijzing naar de loyaliteit en de Oranjegezindheid van dit gezin.²² Men zou kun- nen tegenwerpen dat dit toeval is of een uiting van de welvaart

20 Zie bijv. de website *De Tachtigjarige Oorlog*, 'De scheiding in de Nederlanden', <http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/verhaal/Pages/verhaal05.aspx>.

21 K. VETTER, *Aan het hof van Willem van Oranje*, Haarlem, 1992, p. 142.

22 DELEN, 'Eten en drinken', p. 127.

van dit gezin, omdat zuidvruchten dure en schaarse producten waren.²³ Toeval is het in dit geval echter niet, want op geen van de andere werken met hetzelfde iconografische thema zijn er oranjeappels afgebeeld, op de tafel noch aan de boom op de achtergrond. Bovendien waren oranjeappels in die tijd vanwege hun bittere smaak nog niet zodanig gecultiveerd dat ze lekker waren om rauw te eten. Sinaas- of oranjeappels werden dan ook voornamelijk in drank en spijzen verwerkt.²⁴ Dus, als het niet om directe consumptie gaat, waarom zijn deze onbewerkte oranjeappels dan op tafel afgebeeld?

Net als het voor ons tegenwoordig haast vanzelfsprekend is om appeltjes van oranje in verband te brengen met Oranjegezindheid, zal dat in de zestiende eeuw zo geweest zijn. Het portret van Philibert van Châlon, prins van Orange (° 18 maart 1502-+3 augustus 1530), waarin hij wordt afgebeeld met een oranjeappel in zijn tabberd gestoken, bewijst dit.²⁵ Debrabandere gaf al aan dat de 'appeltjes van oranje' wellicht verwijzen naar de Franse stad Orange, waarvan behalve Philibert van Châlon, ook Willem van Oranje afkomstig was.²⁶ Daarom kon een zestiende-eeuwse familie geen oranjeappels laten afbeelden zonder zich bewust te zijn van deze connotatie: in dit geval zou zij het risico lopen als Oranjegezind

- 23 Voor meer informatie over de oranjeappel of pomerans, zie CHR. MUUSERS, 'Cirtrusvruchten', in: *Coquinaria*, 17 augustus 2008, <http://www.coquinaria.nl/ingredienten/ingredienten-C.htm#McGee>; A. VIAENE, 'Appelen van oranje. Invoer en verspreiding in de Lage Landen 1300-1650', in: *Biekorf*, 66 (1965), p. 289-294; F. DEBRABANDERE, 'Kortrijks gijnappel contra sijnpappel', in: *Biekorf*, 66 (1965), p. 409-411; R. JANSEN-SIEBEN & J.M. VAN WINTER (red.), *De keuken van de late Middeleeuwen. Een kookboek uit de Lage Landen*, Amsterdam, 1998, p. 34, http://www.dbnl.org/tekst/janso16keuko1_01/colofon.htm.
- 24 CHR. MUUSERS, 'Onbekend maakt onbemind', in: *Coquinaria*, 22 november 2013, <http://www.coquinaria.nl/recepten/14.thistrecept.html>.
- 25 Huidige verblijfplaats, datering en kunstenaar onbekend. RKD: "Vele jaren geleden onder een andere titel geveild te Parijs, geïdentificeerd door Louis Genevoux als Philibert van Chalon (1952). Jaarverslag Oranje-Nassau Museum, 1962 met afbeelding. Donkere bonnet op lang donker haar, versierselen van de Orde van St. Michel, oranjeappel met blad en steel en insect (vlieg) op tabberd gestoken."
- 26 DEBRABANDERE, Kortrijks gijnappel, p. 411. A. Viaene suggereert echter dat in de zestiende eeuw appeltjes van oranje ook wel Spangiaerts genoemd werden vanwege hun Spaanse herkomst. In dat geval zouden de oranjeappels kunnen verwijzen naar de Spanjaarden, wat een vreemd detail zou zijn in de protestantse familie. Zie hiervoor: VIAENE, 'Appelen van oranje', p. 293.

te gelden, wat, gezien de consequenties, onlogisch zou zijn als ze geen nauwe banden met Oranje had. Daarom moeten de leden van het gezin fervente aanhangers van Willem van Oranje geweest zijn, en kregen de oranjeappels bewust een unieke en prominente plaats in het midden van de tafel en aan de boom.

IDENTIFICATIE VAN DE FAMILIE

Aangezien de families De Virieu en Van Meetkercke beide protestants en politiek actief waren in de Tachtigjarige Oorlog kan er op basis van dit argument geen familie uitgesloten worden.

De familie Van Meetkercke is Zuid-Nederlands, met Adolf van Meetkercke (° Brugge, 1528- +Londen, 1591) aan het hoofd.²⁷ Hij geldt als een belangrijk humanist en was schepen van het Brugse Vrije. Later zou hij, eerst als afgevaardigde in de Staten-Generaal en nadien als lid van de Raad van State, een belangrijk politiek figuur worden in de Tachtigjarige Oorlog, waarin hij onder andere vredesonderhandelingen met Spanje voerde en Engeland om een alliantie vroeg.²⁸ Hij had zich tijdens de oorlog gevestigd in Leiden en in 1580 werd hij openlijk protestant.²⁹ Hij huwde Jacqueline de Cerf, die hem vier zonen en een dochter schonk. Zijn tweede huwelijk met Marguerite van Lichtervelde (vermoedelijk in 1582) bracht een zoon en twee dochters voort.³⁰ In 1587 moest hij de Nederlanden echter ontvluchten vanwege zijn samenwerking met de graaf van Leicester, wat gezien werd als verraad. Hij vluchtte naar Engeland, waar hij in 1591 stierf.

Alfons Dewitte draagt Adolf van Meetkercke en zijn gezin voor als de geportretteerde familie op basis van de herkomst van het schilderij. Volgens Dewitte zou het werk namelijk afkomstig zijn van de Arme Klaren van Gruuthuse, die het in 1791 aan de Zwartzusters in

27 Gebruikte biografieën over Van Meetkercke: A.J. VAN DER AA, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 12/ 1, 1869, p. 527-531; P.J. BLOK & P.C. MOLHUYSEN (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, dl 4, Leiden, 1918, p. 963-966.

28 BLOK & MOLHUYSEN, *Nieuw*, p. 963-964.

29 *Ibid.*, p. 964.

30 DEWITTE, 'Een intrigerend panel', p. 7.

Brugge gegeven hebben.³¹ Door middel van biografische onderzoek kan men zeker stellen dat Anna van Meetkercke, de eerstgeborene dochter van het gezin, teruggekeerd is tot het katholicisme en zich heeft aangesloten bij het klooster van de Arme Klaren.³² Zij zou het gezinsportret geërfd kunnen hebben en meegenomen naar de Arme Klaren te Brugge: dit zou verklaren hoe het schilderij in een Brugs, katholiek klooster terecht is gekomen, terwijl het een duidelijk protestantse voorstelling betreft. Dewitte geeft echter geen bronvermelding bij zijn artikel, en zijn bron die vermeldt dat het werk van de Arme Klaren afkomstig is, is helaas niet meer te achterhalen.³³

Behalve de gesuggereerde herkomst van het schilderij spreken er echter niet veel andere argumenten in het voordeel van de identificatie met de familie Van Meetkercke. Hoewel hij nauw betrokken was met de politiek van Willem van Oranje, was hij niet zo persoonlijk met hem verbonden als François de Virieu. Daarnaast klopt zijn gezinssituatie niet met het aantal afgebeelde personen op het schilderij in 1583. Van Meetkercke had naast zijn dochter Anna (°1576-+onbekend) vier zonen; Nicolaas (°1561-+11 juni 1591), Anton of Antonius (°1567-+15 oktober 1586), Boudewijn (onbekend) en Adolf II (onbekend-+1636).³⁴ In 1583 zou Anna zeven jaar oud zijn geweest, Nicolaas tweeëntwintig jaar en Anton zestien jaar. Op het schilderij prijken twee mannen die de vermelde leeftijden zouden kunnen hebben (de jongen die tweede van links staat en de jongeman in het zwart op de voorgrond), waardoor het in theorie mogelijk zou kunnen zijn dat alle zonen afgebeeld zijn. In dat geval

31 IDEM.

32 BLOK & MOLHUYSEN, *Nieuw*, p. 964-965.

33 Om deze bron te achterhalen werden de Zwartzusters, het Bisschoppelijk Archief, het OCMW te Brugge en de Arme Klaren gecontacteerd met de vraag of de bron die Dewitte aanhaalt in zijn artikel in hun archief aanwezig is. Geen van deze instellingen had hier archiefstukken van. De Arme Klaren hebben hun archief overgedragen aan het KADOC, dat echter evenmin archiefmateriaal had. Daarmee loopt het spoor vooralsnog dood. Wellicht baseert Dewitte zich op een bron buiten een archief.

34 Voor de genealogische gegevens van de leden van de familie Van Meetkercke, zie: VANDER AA, *Biographisch*, dl. 12/1, 1869, p. 527-531; BLOK & MOLHUYSEN, *Nieuw*, dl. 4, 1918, p. 963-966; DEWITTE, 'Een intrigerend panel', p. 7; O. KAEMMEL & K. TH. WENZELBURGER, 'Meetkercke, Adolf van', in: *Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, dl. 21, 1885, p. 173-175.

zou de jongeman op de voorgrond, waarvan men tot nu toe aannam dat hij een dienaar is, één van de zonen moeten voorstellen.

De beeldtaal en de iconografie van schilderij spreken dit echter tegen. Gezien de letterlijke uitbeelding van de psalmen in de beeldtaal van het schilderij zouden alle kinderen een olijftakje tussen hun gevouwen handen moeten hebben. Bij deze jongeman ontbreekt het takje. Tevens is hij druk bezig met het inschenken van wijn en het wijzen naar de oranjeappels terwijl de rest van het gezin verzonken is in gebed. Een familie die zoveel waarde hecht aan het gebed voor de maaltijd dat ze het laat vastleggen in een schilderij, zal haar oudste zoon zeker niet aan het werk zetten tijdens dit belangrijke ritueel. Daarnaast is er voor deze jongen niet gedekt. Dit lijkt een irrelevant detail, maar gelet op de concessies die de kunstenaar heeft gedaan ten opzichte van het perspectief en het realiteitsgehalte om de gehele tafel te laten zien en iedereen een bordje voor te zetten, zou het merkwaardig zijn als hij de oudste zoon heeft overgeslagen. Ten slotte lijkt Anna van Meetkercke te oud om op dit schilderij afgebeeld te zijn; in 1583 zou Anna zeven jaar moeten zijn, maar het meisje op het schilderij lijkt de leeftijd van een peuter of kleuter te hebben. Deze argumenten in ogenschouw nemend lijkt de kans dat de familie Van Meetkercke de geportretteerde familie is zeer klein.

Hoewel de lijst het jaartal 1583 bevat, is het niet zeker of dit daadwerkelijk het jaartal van vervaardiging is. Roger Schoute en Hélène Verougstraete-Marcq hebben aangetoond dat de polychromie en de lijst origineel zestiende-eeuws zijn.³⁵ Het is echter goed mogelijk dat de datum pas later toegevoegd is en het jaartal 1583 dus niet klopt. Waarschijnlijker is echter dat het deel uit maakt van een reeks jaartallen. Uit een grondige bestudering van deze lijst, onder andere met UV-licht, is namelijk gebleken dat er iets vòòr en achter het jaartal stond, wat later overgeschilderd is. Ook lijkt er een komma achter

35 Omdat het schilderij volgens Schoute en Verougstraete-Marcq niet in de lijst geschilderd is, is niet met zekerheid te zeggen of de lijst tot dit schilderij behoort. Zie H. VEROUGSTRAETE-MARCQ & R. VAN SCHOUTE, *Cadres et supports dans la peinture flamande aux 15e et 16e siècles*, Heure-le-Romain, 1989, p. 207.

het jaartal te staan. We mogen dus aannemen dat de lijst meerdere jaartallen bevatte, die om onbekende redenen overschilderd zijn.

Als we ervan uitgaan dat het jaartal op de lijst niet overeenkomt met het jaar van vervaardiging, is er mogelijk een ander tijdstip dat de samenstelling van de familie Van Meetkercke wél klopt met het aantal afgebeelde personen. Want hoewel de geboortejaren van Boudewijn en Adolf II van Meetkercke niet bekend zijn, weten we wel Antonius in 1586 overlijdt. De samenstelling van het gezin komt dus na deze datum overeen met de afgebeelde familie. Uit het uiterlijk van het kleine meisje op de *Protestantse familie* kan afgeleid worden dat zij de jongste telg van het gezin was. Zij werd geboren in 1576 en zou na 1586 al minstens tien jaar oud moeten zijn. Zoals eerder gesteld heeft het afgebeelde meisje echter een veel jonger uiterlijk. Daarnaast zou het opmerkelijk zijn dat de ouders geen enkele verwijzing naar hun in de oorlog overleden zoon lieten opnemen in hun gezinsportret. Dus is er geen enkel jaartal waarop de samenstelling van het gezin Van Meetkercke klopt met het aantal kinderen afgebeeld op de *Protestantse Familie*.

De oranjeappels wijzen op een sterke loyaliteit richting Willem van Oranje. De familie Van Meetkercke is actief geweest in de Tachtigjarige Oorlog, hetzij op een ander niveau en met minder persoonlijke proximititeit tot Willem van Oranje. Van de twee voorgestelde families stond de familie De Virieu het dichtst bij hem. Deze uit Orange afkomstige familie is gelieerd aan het hof van Willem van Oranje, en is met hem naar de Nederlanden gereisd. Afgezien van hun loyaliteit aan Willem van Oranje, zou het feit dat deze familie uit Orange afkomstig is ook verklaren waarom ze de oranjeappels zo prominent op tafel zetten, als een heraldische verwijzing naar hun geboorteplaats.

Het hoofd van het gezin, in de jaren '80 van de zestiende eeuw, was François de Virieu.³⁶ Hij is begonnen als stalmeester en werd in

36 Voor de genealogische gegevens van de familie de Virieu, zie: C. Ph. L. VAN KINSCHOT, 'Proeve van bewerking eener genealogie van het Hollandsche geslacht "de Viry" later geschreven "de Virieu" en aanverwante takken, naar aanteekeningen

1576 *gentilhomme* aan het hof van Willem van Oranje.³⁷ Daarnaast werd hij in 1573 benoemd tot luitenant-houtvester en mocht zijn intrek nemen in kasteel Teylingen. Dit kasteel was echter erg vervallen en De Virieu vestigde zich in Den Haag. In 1581 werd hij benoemd tot heer van Lisse. Hoewel deze betrekking eigenlijk bedoeld was voor hovelingen met een Nederlandse afkomst, mocht de Virieu deze functie vanwege zijn inzet en loyaliteit aan Willem van Oranje toch uitoefenen.³⁸ Op 14 maart 1585 werd hij genaturaliseerd. In 1574 huwde hij Françoise de Witte, met wie hij zes kinderen kreeg. Na de dood van Willem van Oranje keerde het geluk echter; door de oorlogsschulden van Willem van Oranje konden De Virieu's salaris en pensioen niet meer betaald worden en was hij gedwongen afstand te doen van zijn pensioenrechten van 1586 en 1587.³⁹ Ook verkocht hij direct na Oranjes dood stukken grond van het heerschap Lisse.⁴⁰ Hij overleed in 1596 en liet zijn gezin in de schulden achter.⁴¹

Hier stuiten we echter op een probleem: de samenstelling van de familie De Virieu is ook niet in overeenkomst met het aantal afgebeelde personen in 1583. Het gezin van De Virieu bestond uit drie zonen en één dochter: Willem (°1576), Vincent (°1580), Gunther (°1582) en Catharina (°1586). In 1583 zouden de zonen van De Virieu respectievelijk zeven, drie en één zijn en zou de jongste dochter Catharina nog niet geboren zijn. Marie-Ange Delen stelt

en officieele bescheiden', in: *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap "de Nederlantsche Leeuw"*, 23 (1905), nr. 12, p. 309-312; *Leidsch Jaarboekje* (1905), p. 125 e.v.; BLOK & MOLHUYSEN, *Nieuw*, dl. 5, 1921, p. 1028; W.F. LEEMANS, *La principauté d'Orange de 1470 à 1580: Une société en mutation*, 2 dln, Hilversum, 1986; W.F. LEEMANS & E. LEEMANS-PRINS, *La Noblesse de la Principauté d'Orangesous le règne des Nassau et ses descendants aux Pays-Bas*, 's-Gravenhage, 1974; DELEN, 'Eten en drinken', p. 127; M.A. DELEN, *Het hof van Willem van Oranje*, Amsterdam, 2002, p. 89-105, 124.

37 DELEN, *Het hof*, p. 102.

38 EADEM.

39 LEEMANS, *La principauté*, p. 519.

40 Hoewel de Virieu zijn beide posities moest opgeven in 1592, kreeg hij weer een pensioen van de Staten van Holland. Bovendien was De Virieu erfgenaam van een welvarend geslacht en bezat hij een vermogen in Orange, wat hij in 1593 verloor. Hoewel hij dus geen salaris meer ontving, beschikte hij nog wel over de middelen om een portret te kunnen laten maken. Zie LEEMANS, *La principauté*, p. 520-522.

41 BLOK & MOLHUYSEN, *Nieuw*, dl.5, p. 1028.

daarom voor om het schilderij later te dateren, rond 1588, wat de kinderen van de Virieu respectievelijk tenminste twaalf, acht, zes en twee jaar maakt.⁴² Deze leeftijden zijn wel conform het uiterlijk van de geportretteerde kinderen. Dit jaartal heeft wellicht ooit op de lijst gestaan en samen met het jaartal 1583 markeerde het wellicht belangrijke data in het leven van de afgebeelde familie, wat Delens suggestie dat het werk later gedateerd moet worden aannemelijk maakt.

Ten slotte vertoont Adolf van Meetkercke geen enkele gelijkenis met de geportretteerde vader, terwijl de gelijkenis met François de Virieu zeer treffend is. Van alle mogelijke 'ouders' zijn portretten overgeleverd, zodat die vergeleken kunnen worden met de *Protestantse familie*.⁴³ Voorzichtigheid is hier geboden, omdat portretten om allerlei redenen geen realistische gelijkenis met de geportretteerden kunnen vertonen. Daarentegen kan het wel als aanvullend bewijs dienen. Françoise de Witte, de vrouw van François de Virieu, vertoont geen gelijkenis met de geportretteerde vrouw. Van Meetkerckes vrouw, Marguerite van Lichtervelde, echter wel, gelet op de lange neus, de prominente oogleden en de vorm van de wenkbrauwen. Van deze vrouw bestaan er twee portretten, die ook een gelijkenis onderling vertonen.⁴⁴

DE BRUGSE HERKOMST

Rest nog het laatste puzzelstukje in de identificatie van de familie: de herkomst van het paneel. Hoe komt een waarschijnlijk Noord-Nederland gemaakt werk in een Brugs klooster terecht? Op het eerste gezicht lijkt de familie De Virieu namelijk geen connectie met Brugge te hebben. Echter werd het gezin op 15

42 DELEN, 'Eten en drinken', p. 127.

43 Onbekende kunstenaar, *Portretten van François de Virieu en Françoise de Witte* (pendant), ca. 1580-1590, olieverf op paneel, 95,5 x 71,5 cm, Den Haag, Mauritshuis; Onbekende kunstenaar, *Portretten van Adolf van Meetkercke en Marguerite van Lichtervelde* (pendant), ca. 1575-1599, olieverf op paneel, 58 x 44,5 cm, Amerongen, Kasteel Amerongen.

44 Onbekende kunstenaar, *Dubbelportret van Jan (Jehan) Wijts (1528-voor 1582) en zijn echtgenote Mar guerite van Lichtervelde (...-1591)*, tweede helft 16de eeuw, olieverf op doek, 55 x 87 cm, Amerongen, Kasteel Amerongen.

maart 1595 uitgebreid met nog een zoon, Maurice, of Maurits, de Virieu. Hij trouwde in 1621 met Catharina Cray, de weduwe van Simon Stevin, de beroemde wiskundige afkomstig uit Brugge.⁴⁵ Hoewel de familie in Noord-Nederland bleef wonen, toont dit toch een verband met Brugge aan. Wellicht heeft Maurits als jongste zoon het familieportret geërfd en is het door overerving bij de Zwartzusters in het bezit gekomen. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op bronnen die dit vermoeden ondersteunen.

CONCLUSIE

Op basis van de argumenten kan de familie van Meetkercke uitgesloten worden als de geportretteerde familie. Daarentegen wijzen alle argumenten in de richting van De Virieu en ben ik ervan overtuigd dat deze familie inderdaad de geportretteerde familie is. Een belangrijk argument zijn de oranjeappels, die duidelijk in de richting van Willem van Oranje wijzen. Welnu, De Virieu was actief aan het hof van Willem van Oranje, eerst als stalmeester, later als *Gentilhomme* en uiteindelijk als luitenant-houtvester op kasteel Teylingen. Kortom, François de Virieu stond dichterbij Willem van Oranje dan Adolf van Meetkercke.

Ten tweede heeft François de Virieu evenveel kinderen als afgebeeld op de *Protestantse familie*, hoewel dat wel betekent dat het portret in 1588 vervaardigd moet zijn, in plaats van het tot nu toe aangenomen jaartal 1583. Daarnaast is de gelijkenis van de geportretteerde vader met François de Virieu treffend.

Zonder de oranjeappels zou dit onderzoek veel gecompliceerder zijn geweest, waardoor men kan wel stellen dat deze vruchten inderdaad de sleutel tot de identificatie van de *Protestantse familie* zijn.

45 VAN KINSCHOT, 'Proeve van bewerking', p. 311-312.

Marc Constandt

De erfenis van Paul Otlet: de oostelijke uitbreiding van Westende-Bad 1903-1914

HET IDEEËNGOED VAN PAUL OTLET

Het toerisme aan de Vlaamse kust brak aanvankelijk door in de bestaande kustplaatsen Oostende, Blankenberge en Heist. De nieuwe toeristische infrastructuur sloot daar perfect aan bij de bestaande voorzieningen. In een latere fase werd er ook ongerept natuurgebied aangesneden. Dat was onder meer het geval te Westende, waar de nieuwe badplaats in 1895 helemaal los van de bestaande dorpen Middelkerke en Westende in een duinengebied tot stand kwam. Die duinen, deels gelegen op het grondgebied van de gemeente Westende en deels op dat van Middelkerke, had Edouard Otlet al in 1887 gekocht. Hij gebruikte die aanvankelijk gewoon als jachtgebied om er samen met vrienden op konijnenjacht te trekken¹.

Twee factoren hebben Edouard Otlet doen besluiten om dat terrein alsnog te valoriseren onder de vorm van een nieuwe badplaats. Er was vooreerst de vraag van de kunstenaarskolonie in Knokke, die op zoek was naar een nieuwe rustige stek om aan zee te kunnen verblijven en te werken. Door architect Paul Hankar werden hiervoor specifieke plannen opgemaakt, die als dusdanig evenwel niet werden gerealiseerd. Het idee van een kunstenaarskolonie bleef wel overeind en de bijkomende vraag van een aantal van zijn jachtvrienden om toch een nieuwe badplaats op te starten, trok Otlet uiteindelijk over de streep. De uitdaging was zeker niet gering, want doordat men niet aansloot bij een bestaande infrastructuur waren alle voorzieningen zelf te realiseren.

¹ M. CONSTANDT, *Westende in de belle époque: van exclusieve badplaats tot spookstad*, Brugge, 2007.

Paul Otlet had van bij de start van de uitbouw een aantal duidelijke principes voor ogen. Hij wou absoluut vermijden dat de badplaats op een chaotische wijze tot stand zou komen. Hij had een gestructureerde en planmatige uitbouw in gedachten. 'Les idées directrices de l'organisation de la plage' waren dan ook zijn dwingende richtlijnen².

Bij deze 'idées directrices' zijn er een drietal die als de meest belangrijke werden nagestreefd. Van bij het begin stond vast dat de nieuwe badplaats bedoeld was als een gemoedelijk, kleinschalig vakantieoord waar zowel de kunstenaars als de vrienden en relaties van Otlet in harmonie zouden kunnen verblijven. Dit uitgangspunt betekende dat niet iedereen een perceel grond kon verwerven. De kandidaat kopers werden zorgvuldig gescreend. Tot de eerste getrouwen van de badplaats mogen we de kunst schilder Jean Gouweloos en de gepensioneerde militair Gaston Beirlaen, de latere stichter van de T.C.B. rekenen³.

Aansluitend werd er ook gewaakt over het karakter van de ontspanning. Het mocht zeker geen mondaine bedoening worden, maar men streefde naar een kindvriendelijke, familiale, kunstzinnige en sportieve badplaats. Kinderanimatie, tennis en kunsttentoonstellingen namen dan ook een belangrijke plaats in.

Als derde duidelijke stelregel werden het stedenbouwkundige kader en de architecturale vormgeving nauwgezet opgevolgd om tot een verzorgd, harmonieus en mooi uitzicht van de badplaats te komen. Een lastenboek dat als verplicht te volgen regelgeving aan iedere verkoop van grond werd toegevoegd, was daartoe het instrument bij uitstek. De eerste zgn. huisarchitect was Alban Chambon, die het stratenplan, het grote hotel en de eerste villa's ontwierp. Hij werd na enige tijd opgevolgd door Octave Van Rysselberghe.

2 'La Plage de Westende', in: *Le Cottage*, jg. 2 (1904), nr. 5, p. 209-214.

3 'Gaston Beirlaen: Paul Otlets medewerker van het eerste uur', in: *CONSTANDT, Westende*, p. 45-49.

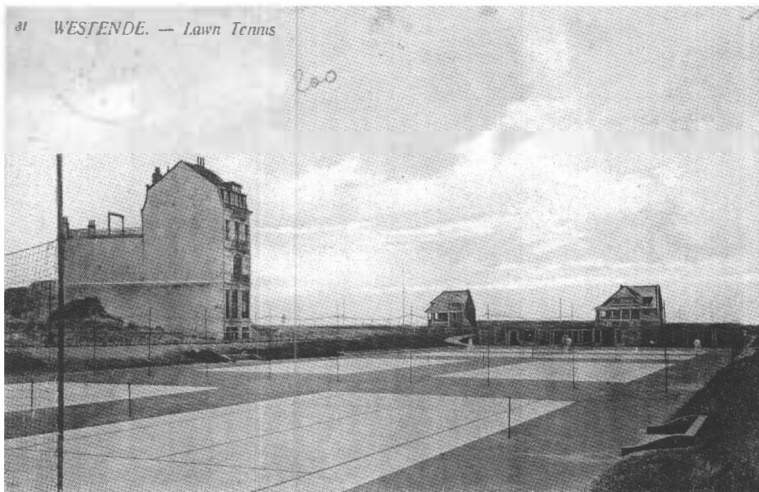
De verdienste van deze beredeneerde, gestructureerde en planmatige aanpak komt ongetwijfeld vooral toe aan Paul Otlet, zoon van Edouard. Hij wou Westende duidelijk uitbouwen tot een ideale zomerstad met een exclusief gezelschap, rustige ontspanningsmogelijkheden en dit in een mooi architecturaal kader. Het project was meteen bedoeld als een voorbeeld voor binnen- en buitenlandse investeerders.

De combinatie van een trage en daardoor onrendabele verkoop van percelen aan zorgvuldig gescreende Brusselaars en de grote investeringen die de uitbouw van de badplaats vergden, deden de familie Otlet er in 1906 toe besluiten om er mee te stoppen. Hun familiebedrijf, de NV *La Westendaise*, werd omgevormd tot de NV *Westende Plage*. De materiële erfenis bestond uit een met de elektrische tram vlot bereikbare en vrij goed uitgeruste badplaats. Er was een centraal hotel, een kursaal, een postkantoor, een kapel, een zeedijkwandeling, een park en toch al heel wat villa's. Dat alles was echter grotendeels geconcentreerd op het centrale deel van de badplaats, want op het oostelijk gedeelte was er maar een bescheiden aanzet gegeven. Dat betekende dat er zowel oostelijk als westelijk nog heel wat groeimogelijkheden waren.

Dat was een aantal investeerders ook niet ontgaan en zowel voor het oostelijk als het westelijk gedeelte waren er nieuwe partijen geïnteresseerd. We stellen ons specifiek de vraag welke ideeën er aan bod kwamen en welke mensen er voor uitbreiding op het oostelijk gedeelte van de badplaats Westende verantwoordelijk waren. Dat oostelijk gedeelte lag eigenaardig genoeg op het grondgebied van de gemeente Middelkerke. Het werd in Middelkerke ook soms aangeduid als 'Middelkerke-Uitbreiding', een wat ongelukkige vertaling uit het Frans van 'Middelkerke-Extension'.

EEN AARZELENDE START

Door de doortrekking van de elektrische tramlijn van en naar Oostende in 1903 kwam men toen al tot de vaststelling dat er heel

De aarzelande start van de bebouwing rond de nieuwe tennisvelden omstreeks 1906. Links in de Priorijlaan de villa *Les Coccinelles* van Jane De Vigne. Achteraan de villa *Les Glycines* van Charles Van Rysselberghe en de villa *L'Ermitage* van Edouard Demeure. Achteraan de tennis staat het nieuwe clubhuis. (Prentbriefkaart, verz. Kusthistories, Middelkerke).

wat groeikansen waren aan de oostelijke grens van de badplaats. Dat gedeelte was toen nagenoeg onontgonnen. Het bestuur van de NV *La Westendaise* besloot daarom om door Octave Van Rysselberghe het stratenplan voor dat gedeelte te laten verfijnen. Het definitieve plan werd door deze architect op 1 november 1904 afgerond.

De belangstelling voor de percelen op het oostelijk gedeelte van de badplaats zal ook toenemen door de aanleg van de nieuwe tennisvelden bij het *Westend'Hôtel* in 1905. Naar plannen van Octave Van Rysselberghe werden die daar aangelegd, samen met een bijgaand clubhuis. Meteen lagen de omliggende bouwpercelen, en dus ook die op het grondgebied van Middelkerke, beter in de markt.

In 1905 werd er ook een conventie met de Belgische staat afgesloten, waardoor er een zeedijk en een nieuwe weg, de Parklaan,

Villa *La Roseaie* werd in de Parklaan gebouwd naar plannen van de Franse architect François Roussel. Hij kwam effectief in deze villa wonen. (Prentbriefkaart, verz. Kusthistories, Middelkerke)

werden voorzien, waarvan de aanleg door de Belgische Staat werd betaald. Na de doortrekking van de elektrische tram in 1903 naar het centrale gedeelte van de badplaats was dat een tweede meevaller voor de promotoren van dat deel van Westende. Meteen was de bereikbaarheid met de auto en de fiets verzekerd.

Ondertussen was ook de detailverkoop van gronden in dit deel van de badplaats opgestart. Het waren in eerste instantie oude getrouwen die zich lieten verleiden om er een nieuwe villa te bouwen. Het trio, bestaande uit nieuwkomer Marie Ange en twee oudgedienden van de badplaats, Nicolas Lembrée en Hubert Lothaire, liet door Octave van Rysselberghe in 1903 een gezamenlijk plan voor een groep van vijf villa's opmaken⁴. Dat ontwerp werd kort daarna ter goedkeuring overgemaakt aan het gemeen-

4 Bouwdossier, gedeeltelijk bewaard in: MIDDELKERKE, *Gemeentelijk Archief* [verder afgekort GAM], MiB3, Bouwdossiers Middelkerke.

tebestuur van Middelkerke. Toen deze villagroep effectief was gebouwd, bleek de groep eigenaars toch wat veranderd te zijn. Marie Ange (villa *Belles Dunes*), Nicolas Lembrée (villa's *Les Génêts*, *Les Sorbiers* en *Les Clochettes*) en baron Francis D'Hanis (villa *Stella*) waren de trotse eigenaars. Hubert Lothaire had ondertussen blijkbaar zijn deel in het project doorverkocht aan zijn schoonbroer. Het bleef daardoor in dezelfde koloniale middens, want beiden hadden in Belgisch Congo gediend.

Spilfiguur in deze eerste gerealiseerde villagroep was ongetwijfeld Nicolas Lembrée. Hij was één van de oudste getrouwen van de badplaats en had er al sinds geruime tijd een vakantieverblijf. Lembrée was een kunsthandelaar en had daardoor goede contacten met artistieke middens. Hij was één van de drijvende krachten achter de Westendse kunsttentoonstellingen⁵. Octave van Rysselberghe bouwde kort na deze realisatie ook zijn eigen Westendse vakantiewoning, de villa *Belvédère*, vlak achter de centrale tennisvelden. Op de hoek van de zeedijk met de Priorijlaan werden in 1906 nog de villa's *Nos Fillettes* en *Les Abeilles*, in opdracht van de Fransman Leopold De Nève, en de villa *Primrose* voor Brusselaar Gaston Beirlaen gebouwd. De laatste opnieuw naar plannen van Octave Van Rysselberghe⁶.

Werd de zeedijk als de meest interessante zone beschouwd om te bouwen, ook de Priorijlaan, die dus rond de tennisvelden liep, werd interessanter om er te bouwen. Deze laan had haar naam te danken aan een ambitieus project van een klooster met kapel. Dat zou het religieus centrum van de badplaats geworden zijn, maar het idee werd nooit gerealiseerd. Jane De Vigne uit Brussel bouwde daar als eerste haar villa *Les Coccinelles*, naar een ontwerp van architect Charles de Mot.

5 M. CONSTANDT, 'Westende centre d'Art: de badplaats Westende als nieuwe kunstenaarskolonie?', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 119-137; M. CONSTANDT, 'De bijdrage van Nicolas Lembrée in de ontplooiing van Westende-bad voor 1914', in: *Graningate, driemaandelijks tijdschrift van de heemkring Graningate Middelkerke*, 10 (1990), nr. 38, p. 45-57.

6 CONSTANDT, *Westende*, p. 44.

De zeedijkbebouwing op het eerste perceel bij de tennis vlak voor de Eerste Wereldoorlog bood een mooie afwisseling van luxeuze vakantieverblijven. (Prentbriefkaart, verz. Kusthistories, Middelkerke).

Bij de nieuwe eigenaars uit 1906 valt vooral Gaston Beirlaen op. Dat was een gewezen Belgische militair, die directeur was geweest van de badplaats en de man achter het journalistieke pseudoniem Gaston de Westende. Hij zal ook stichter-voorzitter van de Belgische Touring Club worden. Hij verhuisde van het centrale gedeelte van de badplaats naar het nieuwe gedeelte. Toch werd de verkoop van gronden niet meteen aangezwengeld. In 1907, op het ogenblik dat het Otletijdperk ten einde liep, telde men in dat oostelijk deel amper een vijftiental villa's. Behalve de al vernoemde eigenaars, waren er enkele opmerkelijke nieuwkomers. Zo liet Victor Malguy op de zeedijk zijn villa *Sidonia* bouwen naar plannen van architect Saintenoy en uitgevoerd door de Middelkerkse aannemer Jean Van Hecke⁷. Victor Malguy was de drijvende kracht

7 ANTWERPEN, *Familiearchief Tolomei*, Brief Jean Van Hecke aan Silvie Tolomei van 3 juni 1907.

achter het befaamde Brussels warenhuis *Old England* en was in Westende de milde schenker van prijzen voor de kinderspelen⁸.

De Brusselse wisselagent Henri Samuel was echter minder mild. Het comité dat de kinderspelen organiseerde, beklagde zich erover dat hij niet wou sponsoren. Nochtans was hij een echte bouwpromotor die voorheen in Westende al een tijdje actief was geweest. Zo had hij al de zeedijkvilla *Les Chardons* en de cottage *L'Etoile* in bezit⁹. In het oostelijk deel van de badplaats verwierf hij heel wat gronden. In 1907/1908 bouwde hij er drie nieuwe vakantiewoningen, de villa's *Portena*, *Argentina* en *Téresita*. Die werden allemaal ontworpen door zijn schoonbroer, de architect Charles de Mot. Ook Charles Van Rysselberghe, broer van Octave, liet door deze laatste zijn villa *Les Glycines* ontwerpen. Een andere Brusselse architect, Maurice Van Ysendyck, liet zijn eigen villa *Fancy* bouwen.

De tot dan gebouwde villa's lagen allemaal op de zeedijk en de aansluitende Priorijlaan. Bij voorkeur werd er eerst gebouwd op de beeldbepalende hoeken. Toen de familie Otlet en hun NV *La Westendaise* uit Westende verdwenen, waren er eigenlijk onvoldoende gebouwen op Middelkerke-Uitbreiding om van een succes te kunnen spreken. Een nieuwe, Luiks-Brusselse groep zou de uitbouw verderzetten.

EEN LUIKS-BRUSSELSE GROEP

Dat er vanuit het Luikse interesse kwam om Westende-Bad verder uit te bouwen, was eigenlijk geen verrassing, want voor de toeristische ontwikkeling aan zee was er in die stad vroeger al aandacht geweest. Enkele voorbeelden kunnen dat illustreren.

8 GAM, So3, Cercle des Receptions enfantines, Saison 1907, Rapport au conseil d'administration de la société de Westende Plage.

9 GAM, So3, Map zuiveringsstation, Brief van 20 januari 1908 van Henri Samuel aan de NV Westende Plage.

Een geanimeerd strandtafereel rond de reddingsboot op een prentbriefkaart van de Luikse uitgever Emile Dumont. Het logo van deze uitgever bestaat uit een ster met daarin de beginletters van zijn naam en van zijn woonplaats. (Prentbriefkaart, verz. Kusthistories, Middelkerke).

Toen koning Leopold II de gewezen militaire vestingstad Oostende toeristisch wou herbestemmen, deed hij daarvoor een beroep op de diensten van de Luikse notaris Louis Delbouille⁹. Die verkavelde vanaf 1874 de vrijgekomen gronden langs de zee. Tot de kopers daar behoorde zelfs Edouard Otlet die er onder andere het *Hôtel des Bains* op de Oostendse zeedijk liet bouwen en zo zijn eerste ervaring met investeringen aan zee opdeed¹⁰. De concessie voor de stoomtramlijn aan zee werd in 1885 toevertrouwd aan de R.E.L.S.E., met zetel in Luik. Deze firma, die geleid werd door Edouard Empain, gaf kort na 1900 ook een mooi geïllustreerde reisgids uit met de titel 'Nos Plages. Guide du Littoral' en gedrukt bij de Luikse uitgever A. Benard.

10 M. CONSTANDT, *Delbouille en Dujardin: twee pioniers van het Oostends toerisme*, Brugge, 1981.

Er waren zelfs voorbeelden van Luikenaars die zich specifiek op Westende richtten. Dat was bij voorbeeld het geval met de Luikse kunstenaar Emile Berchmans, van wie in 1904 een afficheontwerp voor de badplaats Westende werd gepubliceerd. De Luikse prentbriefkaartuitgever met de naam Emile Dumont gaf zelfs prentbriefkaarten over Westende uit. Ze waren stuk voor stuk gebaseerd op originele opnamen en de uitgave van die reeks viel nagenoeg samen met de verdere interesse vanuit die stad voor de badplaats Westende.

In 1905 herschikte *La Westendaise*, het familiebedrijf van de Otlets, haar schulden. Het kapitaal dat ze ontleend had aan de *Banque Liégeoise* werd vergoed door de inbreng van een belangrijke partij gronden, gelegen op het oostelijk gedeelte van de badplaats, aan de NV *Les Hôtels Balnéaires* met zetel in Luik.

Deze NV behoorde aanvankelijk tot de zakenportefeuille van Edouard Otlet en was opgericht in 1902 om het Oostendse bezit van de familie, namelijk het al vernoemde *Hôtel des Bains* te beheren. Deze NV was uitgegroeid tot een Luikse vennootschap rond de figuur van Karl de Burlet. Die advocaat had twee belangrijke ooms: Constantin, die aan het hoofd stond van de Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen, en Jules de Burlet, eerste minister van België.

Karl de Burlet was dus vrijwel zeker vertrouwd met de mogelijkheden van de elektrische kusttramverbinding tussen Oostende en Westende. Hij kon meteen rekenen op de medewerking van Octave Van Rysselberghe. Al in 1902 schreef Van Rysselberghe zowel aan Otlet als aan de Burlet dat hij voor Westende in onderhandeling was met een ‘groupe gantois’¹¹. We hebben die groep niet nader kunnen identificeren, maar we vermoeden dat het om een groep personen rond de Gentse ondernemer Ernest Dutry-Bruneel zou kunnen gaan. Deze Gentse ondernemer was er vrij

11 BERGEN, *Mundaneum*, Papiers personnels Paul Otlet, doos 3, brieven Octave Van Rysselberghe aan Otlet en aan de Burlet van 11 mei 1902.

vroeg bij om zowel reclame voor zijn ijzerwaren te maken in de badplaats, als om er een villa te kopen. Zijn vrouw was zelfs componiste van het lied ‘La Westendaise’, wat toch op een zekere betrokkenheid wijst.

Wat er ook van aan is, het bewijst in ieder geval dat de Burlet al in 1902 interesse had voor Westende en voor de groeimogelijkheden ervan. Hij zal er trouwens dat jaar ook een perceel bouwgrond kopen. De vraag stelt zich echter of de Burlet in dat Westendse dossier volledig zelfstandig heeft gehandeld, dan wel of hij daarentegen de belangenbehartiger was van Edouard Empain. Empain had belangen in de exploitatie van tramlijnen aan zee en was eveneens afkomstig uit het Luikse. Deze Luikse ondernemer lag ook aan de basis van de nieuwe stad Heliopolis bij Caïro, en in deze uitbreidingszone van Westende duiken er namen van Belgen uit Egypte op, zoals de families Rolin en Eeman die er een villa hadden.

Vanaf 1907 werd ernstig werk gemaakt van de voorbereiding van de verdere detailverkoop van gronden. Eerst werden er van de NV *La Westendaise* en de NV *Westende Plage* zoveel mogelijk bouwgronden aangekocht. Die werden daarna volgens Karl de Burlet optimaal bouwrijp gemaakt om zo tot een succesvolle verkoopcampagne te komen¹²: ‘l’achèvement de la digue et du nivellement des terrains que nous avons acquis est de nature à donner un essor rapide à cette partie de la plage’. Op 11 mei 1907 werd een akkoord afgesloten met de NV *Westende Plage*, waarbij ‘la jouissance absolue et complète de voirie’ aan de NV *Les Hôtels Balnéaires*¹³ werd gegeven. Ook nog in 1907 wordt een ‘Cahier des Charges général pour la vente des terrains de la Société Anonyme Les Hôtels Balnéaires’ vastgelegd, en dat wordt door de Luikse drukker H. Dessain als brochure uitgevoerd. Dit is dui-

12 GAM, doos Mi813, Map Verpachting strand te Westende-Bad, Brief van Les Hôtels Balnéaires aan het gemeentebestuur van Middelkerke, 17/02/1908.

13 GAM, doos Mi813, Map Grondgebied Westende-Bad, Lastenboek en plannen Les Hôtels Balnéaires, Brief De Burlet aan het gemeentebestuur van Middelkerke van 4/02/1910.

delijk een idee van Otlet die hier wordt toegepast: het esthetisch uitzicht van de nieuw te bouwen villa's controleren door duidelijke regels vast te leggen.

De nieuwe groep probeerde uiteraard de detailverkoop van gronden te stimuleren door promotie te voeren. Er werd een beroep gedaan op kunstschilder Jean Gouweloos om een wervende promotekening te leveren. Het werd het beeld van een mondaine dame op een duinentop. Deze afbeelding werd afgedrukt op het stadsplan met het aanbod van de te koop aangeboden gronden¹⁴. Opmerkelijk is dat er hier nu wel een beroep wordt gedaan op een Brussels kunstenaar en niet op een Luikenaar. Jean Gouweloos was dan ook jarenlang aan het werk geweest in de badplaats en leverde ook het allereerste afficheontwerp voor Westende.

Karl de Burlet liet zich bij de uitbouw van dat gedeelte van de badplaats Westende bijstaan door architect Octave Van Rysselberghe, de Middelkerkse aannemer Jean Van Hecke en door oudgediende Nicolas Lembrée. Deze laatste vestigde zich zelfs in de badplaats en handelde er als mandataris van de NV *Les Hôtels Balnéaires*¹⁵.

Ondanks een goede voorbereiding en een goede promocampagne liep de verkoop van gronden en de bouw van villa's eigenlijk toch niet echt vlot. Begin 1909 telde men nauwelijks een dertigtal gebouwen op dat oostelijk stuk van de badplaats. Dat betekent dat er sinds 1907 amper een vijftiental villa's werden bijgebouwd¹⁶. De nieuwe villa's werden nu niet langer uitsluitend langs de zeedijk en de Priorijlaan opgetrokken, maar ook langs de Parklaan. Camille Gurickx en Fernand Bernier sloten

14 Op de foto van het atelier van Jean Gouweloos in de catalogus van het kunstproject Ostende Centre d'Art staat het schilderij dat de basis vormde voor deze tekening. Afgebeeld in: 'Ostende Centre d'Art' - *Catalogue Salon des Beaux Arts d'Ostende: juillet-septembre 1907*, Ostende, 1907, tegenover p. 20.

15 Zie noot 13.

16 GAM, doos Mi813, Map Grondgebied Westende-Bad, Belastingen, Impositions de 1909 de Westende-Bains.

De hoek van de Priorijlaan naar de Ooievaarslaan toe omstreeks 1914. Daar werd een groep van drie woningen gebouwd door leden van de familie Bouillon. Daar sloot iets later de villa *Lila* van de Mechelse notaris Victor Van de Walle bij aan. (Fotograaf onbekend, verz. Kusthistories, Middelkerke).

daar aan bij de villa's *Les Glycines* van Charles Van Rysselberghe en *L'Ermitage* van Edouard Demeure¹⁷. Ook op de zeedijk kwamen nieuwe eigenaars een villa bouwen. Dat was bij voorbeeld het geval met de socialistische advocaat Max Hallet en diens confrater Alexandre Halot.

DE TOERISTEN VORMEN EEN HECHT GEZELNSCHAP

De toeristen die zich een villa in Westende konden veroorloven, behoorden allemaal zonder uitzondering tot de bovenlaag van de maatschappij. Het waren uitoefenaars van vrije beroepen, zoals

17 Dit huizenblok langs de Parklaan met zicht op de tennisvelden lag deels op het grondgebied van Middelkerke en deels op dat van Westende. Het werd de plaats waar de belangrijkste toeristen van de badplaats hun villa's lieten bouwen. Victor Malguy, Nicolas Lembrée, Karl de Burlet en Victor Gilsoul zijn maar enkele voorbeelden uit die rij. De meeste van die gebouwen werden opgetrokken naar plannen van Octave Van Rysselberghe.

notarissen of advocaten, topondernemers zoals warenhuisbazen en bankiers. Voorts ook personen uit de medische sector, zoals dokters en apothekers, en kolonials. Het behoren tot dezelfde bovenlaag van de maatschappij schiep al een band. Die werd alleen maar versterkt door het feit dat bepaalde toeristen ook familiaal verwant waren. Dat was onder meer het geval met de familie Rolin. De broers Edouard (jurist met internationale faam) en Paul (districtscommissaris in Belgisch Congo) hadden een villa op de Westendse zeedijk gebouwd. Hun neef Léon Rolin (bouwondernemer in Egypte) volgde het voorbeeld van zijn ooms en liet de villa met de toepasselijke naam *Les Lotus* bouwen. De schoonbroer van Edouard Rolin, Edouard Demeure, had eveneens een vakantiewoning in Westende.

Waren het bij de familie Rolin nog allemaal afzonderlijke villa's, dan deed de familie Bouillon het nog anders. Die lieten omstreeks 1913 een groep van drie villa's tussen de Priorijlaan en de Ooievaarslaan bouwen. Het waren Paul Bouillon, Ernest Levecque-Bouillon en Maurice Sigart-Bouillon die er samen een indrukwekkend complex van vakantiewoningen betrokken. Maurice Sigart was een zelf een begenadigd tennisspeler¹⁸ en dat verklaart uiteraard de keuze van de ligging van zijn villa.

Het was overduidelijk dat het een select en hecht gezelschap was, dat als het nodig was als een uitgesproken belangengroep met veel invloed kon optreden. Die stellingname gebeurde tegen de gemeente Middelkerke, waarvan de belastingpolitiek als hinderlijk werd beschouwd. Het initiatief in dat verzet werd genomen door Jane de Vigne en Gaston Beirlaen, die tot de eerste lichte bouwheren behoorden. Op 10 februari 1908 werd een door zowat alle villa-eigenaars ondertekende brief aan het gemeentebestuur van Middelkerke bezorgd¹⁹. De inhoud liet niets aan duidelijkheid

18 De dochter van Maurice Sigart, Josianne, zou na de Eerste Wereldoorlog een schitterende internationale tenniscarrière uitbouwen en beoefende de sport dus ook op de Westendse tennisevelden: TENNISMAN, 'Chronique sportive', in: *Westende-Information*, jg. 1, nr. 1 (11 juni 1932), p. 3.

19 GAM, doos Mi813, Map stukken betreffende Westende-Bad, 1903-1913, Brief van 10 februari 1908 gericht aan het gemeentebestuur van Middelkerke in een vertaling

Deze danspartij in openlucht bij het *Grand Hôtel Belle-Vue* bewijst meteen de verbondenheid onder de toeristische bevolking. Ze gedroeg zich duidelijk als een hechte groep. (Fotograaf onbekend, verz. Clara Jacobs).

te wensen over: ‘De oostelijke helft van de badplaats Westende is gelegen op het gebied der gemeente Middelkerke; zij geniet geen enkel der voordelen noch van bestuur en gemeenteoverheid, zij bezit geen riolen, geen leiding of waterbedeling, geen instelling of onderhoud der wegenis, gene verlichting noch politie, ook mag ze niet verhoplen deze werken of openbare diensten te zien verwezenlijken.’ Verder werd nog fijntjes opgemerkt dat Middelkerke zelf liefst haar bestaande badplaats zou uitbouwen i.p.v. ‘een nieuwe tot stand te zien komen aan de uiterste grens van haar grondgebied.’ De brieven schrijvers vervolgden met de wens om het grondgebied van de badplaats Westende in haar totaliteit onder te brengen bij de gemeente Westende. Tot de ondertekenaars van deze brief behoorde onder andere de Brusselse advocaat Max Hallet. Die had op de Westendse zeedijk zijn villa *Bagatelle* laten bouwen door architect François Roussel. Hij had er als buur zijn confrater Alexander Halot, trouwens medeondertekenaar van deze brief.

van Octave Van Rysselberghe.

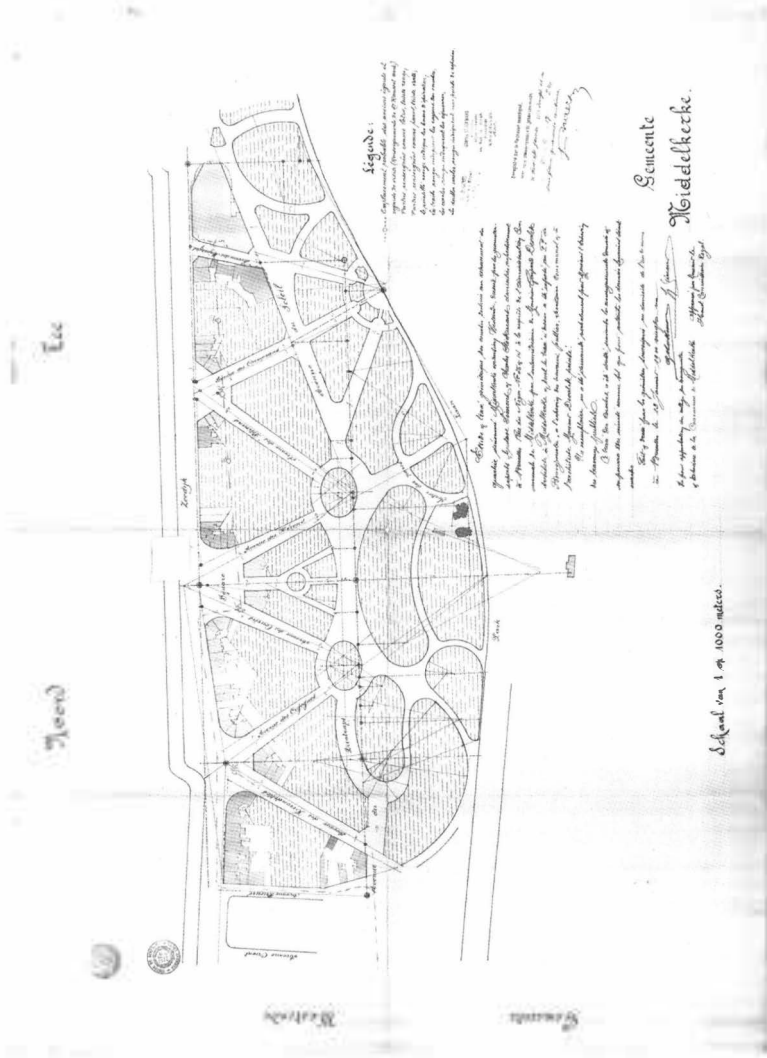
De gemeente Middelkerke zou bij de realisatie van dat voorstel een gedeelte van haar grondgebied en bijgevolg inkomsten verliezen. Ze deed er dus alles aan - en met succes! - om dat plan te verijdelen. Alles bleef bij het oude en het leek erop dat de plooiën tussen de toeristen en het gemeentebestuur van Middelkerke stilaan gladgestreken geraakten. Dat bleek althans uit een schrijven van Joseph d'Ardenne, eigenaar van de bekende villa *Madonna*, gangmaker van de kinderspelen en eindredacteur van de seizoenskrant *La Westendia*²⁰: 'Ayant toujours considéré Middelkerke et Westende comme places soeurs ayant des intérêts communs'.

Sommige van de eigenaars die in 1908 opkwamen tegen de gemeente Middelkerke, vonden elkaar een jaar later in een nieuw project van een groot hotel op het uiterste oostelijke punt van de badplaats. De bouw van het *Grand Hôtel Belle-Vue* was bedoeld om de verkoop van gronden aan te zwengelen en sloot eigenlijk perfect aan bij de kusttram en de Parklaan die enkele jaren voordien werden gerealiseerd. Het werd door Karl de Burlet als volgt geformuleerd²¹: 'Nous estimons, Messieurs, qu'en raison du développement que va donner la construction du nouvel hôtel Belle Vue à toute cette partie de la plage de Westende . . .' Men had het voorbeeld van het centrale *Westend'Hôtel* voor ogen, dat samen met de aanpalende tennisvelden een stimulerende rol vervulde voor de omliggende terreinen. Een effect dat trouwens ook afstraalde op het eerste aanpalende perceelsblok op Middelkerks grondgebied.

Het idee van een luxueus hotel gelegen aan een spoorlijn - het weze dan een tramlijn - lijkt wel enigszins gekopieerd te zijn van de werkwijze van de Wagons Lits, die de luxe van hun treinvoertuigen wilden voortzetten in een soort Palace hotel. Het (thans verdwenen) *Royal Palace Hotel* in Oostende was zo'n Wagons Lits-realisatie en Octave Van Rysselberghe heeft er als architect

20 GAM, doos Mi813, Map Briefwisseling met diverse eigenaars Westende-Bad 1903-1914, Prentbriefkaartje 'La Westendia' van Joseph d'Ardenne aan de burgemeester van Middelkerke, dd. 04/03/1914.

21 Zie noot 13.

Plan van het oostelijk gedeelte van de badplaats Westende in 1921, getekend door twee landmeters in opdracht van het gemeentebestuur van Middelkerke. Het is een reconstructie van deze totaal vernielde wijk van Middelkerke. Van de twee vooroorlogs geplande straatbenamingen *Rue Van Rysselberghe* en *Rue Paul Otlet* is geen sprake meer. Het werd respectievelijk *Avenue des Cormorans* en *Avenue des Cigognes*. (Opmeting door Gustave Simons en Charles Stockmans, verz. gemeente Middelkerke).

aan meegewerkt. Van Rysselberghe zal ook het Westendse *Grand Hôtel Belle-Vue* voor zijn rekening nemen.

Om dat nieuwe project te realiseren werd in 1909 een NV met de naam *Grand Hôtel Belle-Vue* opgericht. Die nieuwe vennootschap nam de plaats in van de NV *Les Hôtels Balnéaires*²². Het was dan ook niet verwonderlijk dat Karl de Burlet een belangrijk aandeel in deze nieuwe naamloze vennootschap had. Hij werd hierin, zoals te verwachten was, opnieuw bijgestaan door Nicolas Lembrée, met wie de Burlet in Westende al geruime tijd samenwerkte. Lembrée zal zeker mede gewaakt hebben over de artistieke toets in het nieuwe hotel, maar wellicht waren er nog impulsen. We kijken daarvoor in de richting van de Brusselse advocaat Edmond Picard, een soort kunstpaus.

Karl de Burlet en Paul Otlet kenden zeker Edmond Picard, want ze waren beiden in 1894 medestichter geweest van de *Société Anonyme L'Art* die door Picard was opgericht. Die NV runde in Brussel de kunstgalerij *La Maison d'Art*²³. Edmond Picard was na het stopzetten van dat Brusselse kunstproject even in Oostende actief, waar hij het kunstfestival *Ostende Centre d'Art* leidde. Aan dat Oostendse project werkten ten anderen heel wat kunstenaars met een zogenaamd Westends verleden mee. Zo waren Jean Gouweloos en Gustave Max Stevens er present. Trouwens ook Max Hallet kende Edmond Picard goed, want hij was er samen met Paul Otlet nog stagiair geweest. De kunstgalerij in het nieuwe hotel in Westende zal eveneens de naam *La Maison d'Art* meekrijgen, zonder enige twijfel een verwijzing naar de ter ziele gegane Brusselse zaak van het trio Otlet, de Burlet en Picard. Of Picard zelf nog in Westende actief is geweest, is twijfelachtig, maar zijn kunstidee leefde er in ieder geval wel. Het project van de kunstgalerij werd verder nog gedragen door kunstschilder Paul Verdussen, die er wellicht als

22 GAM, Stichtingsakte van 'Arts, Sports et Agrément Société Coöperative' van 8 mei 1914.

23 P. ARON & C. VANDERPELEN-DIAGRE, *Edmond Picard: un bourgeois socialiste belge à la fin du dix-neuvième siècle*, Brussel, 2013, p. 187.

artistiek directeur van optrad. Hij was een collega van Lembrée en zal zelfs diens Brusselse zaak overnemen. Op dat ogenblik ruilde Jean Gouweloos Westende in voor Knokke en verdween definitief uit beeld.

Tot de stichters van de NV achter het *Grand Hotel* behoorden, behalve de Burllet en Lembrée, verder ook de kolonialen en schoonbroers Francis D'Hanis en Hubert Lothaire, warenhuisbaas Victor Malguy, wisselagent Henri Samuel, advocaat Max Hallet en handelaar Ernest Dutry-Bruneel. Die laatstgenoemde Gentse zakenman was al sinds jaar en dag een getrouwe toerist van de badplaats. Zijn participatie in het hotelproject doet vermoeden dat hij de spil was van de Gentse groep die in 1902 interesse betoonde voor de verdere uitbouw van Westende.

Het *Grand Hôtel Belle Vue* was dus bedoeld als een belangrijk kunstencentrum. Voor de uitbating ervan en voor andere vormen van ontspanning in Westende werd er opnieuw een initiatief genomen door de toeristen zelf. Een aantal onder hen stichtte op 8 mei 1914 een coöperatieve met het doel om zowel tennisvelden, een tentoonstellings- en muziekzaal als een cinema uit te baten. De coöperatieve kreeg de naam *Arts, Sports et Agrément* en tot de stichters behoorden de gewezen koloniaal Hubert Lothaire, wisselagent Henri Samuel, architect Octave Van Rysselberghe, kunsthandelaar Nicolas Lembrée en warenhuisbaas Victor Malguy²⁴.

In 1914 telde men in het oostelijk gedeelte van de badplaats zo'n 68 particuliere gebouwen, wat ongeveer een verdubbeling is tegenover 1909²⁵. Het was toch eigenlijk maar een klein gedeelte van de beschikbare bouwgrond die al was ingenomen. Zelfs de zeedijkzone en de Priorijlaan waren nog niet volledig dicht-

24 *Annexes au Moniteur*, Recueil des actes, des documents relatifs aux Sociétés commerciales, 1909, nr. 3411.

25 M. CONSTANDT, 'De rol van het gemeentebestuur van Middelkerke in de vroege ontwikkeling van Westende-Bad', in: *Graningate, driemaandelijks tijdschrift van de heemkring Graningate Middelkerke*, jg. 13 (1993), nr. 50, p. 57-65.

gebouwd. Er waren duidelijk nog heel wat groeikansen en die zouden ongetwijfeld benut zijn geweest als de oorlog niet was uitgebroken.

Bij die 68 eigenaars valt het grote aandeel juristen op. Maar liefst negen van deze bewoners laten het beroep van advocaat (bv. Max Hallet), rechter (bv. Albert Eeman) of notaris (bv. Victor Van de Walle) optekenen. Dat is ongeveer dertien procent. Dat valt te verklaren door het gegeven dat Karl de Burlet ook tot die beroepsgroep behoorde. Men mag ook niet vergeten dat Paul Otlet een opleiding als advocaat had en dat reeds andere juristen de weg maar de badplaats hadden gevonden. In dat verband is bij voorbeeld advocaat Henri Jaspar te vermelden, één van de getrouwen van de badplaats. De tweede belangrijkste beroepsgroep met een score van 8 op 68 waren de ingenieurs. Dat aandeel valt moeilijker te verklaren.

BUITENLANDSE INVLOEDEN VERSUS PLAATSELIJKE INBRENG

Westende-Bad kon altijd rekenen op ruime belangstelling van buitenlandse toeristen. Vooral Duitsers en Noord-Fransen vonden in het verleden de weg naar Westende. Dat was nu minder het geval. Onder de eigenaars vonden we maar een tweetal Duitsers. Edouard Strasser, directeur van de Red Star Line, bouwde in Westende zijn villa's *Liserons* en *Les Abeilles*. Zijn voorbeeld werd nagevolgd door Max Lilienfeldt, die de zeedijkvilla *Alice* liet bouwen. Men had ook Franse eigenaars, zoals Léopold De Nève en de Parijse handelaar Léon Verger. Maar de belangrijkste Fransman in Westende in die periode was ongetwijfeld architect François Roussel, die er stilaan een monopoliepositie verwierf. Het merendeel van de nieuwe constructies werd immers door hem ontworpen. Hij kan als het ware beschouwd worden als een soort opvolger van Octave van Rysselberghe. Symbolisch daarvoor is dat hij zelf een laatste bijgebouw van het *Grand Hôtel Belle-Vue* voor zijn rekening nam. Naast twee Franse en twee Duitse eigenaars hadden we ook nog een Brit, William Bürls, die een zeedijkvilla bezat.

Het *Grand Hôtel Belle-Vue* kreeg buitenlands personeel. Het waren overwegend Italianen, Duitsers en Fransen die daar de dienst uitmaakten en zich eigenlijk als groep verhuurden om zo meerdere seizoenen verspreid over diverse toeristische bestemmingen te kunnen doen²⁶. Ook de directeur Jules Foltz was tegelijk hotelier van een hotel in Cannes en enkele van zijn Westendse medewerkers deden tevens dienst in het *Shephard's Hotel* in Caïro. Uiteraard waren er ook plaatselijke mensen die tewerkgesteld werden in dat gedeelte van Westende-Bad. We hadden bij voorbeeld de redder Victor Ghewy uit Lombardsijde, die er dienst deed op het strand. De belangrijkste plaatselijke inbreng kwam echter van Jean Van Hecke, een Middelkerks aannemer. Hij bouwde er het merendeel van de villa's, zoals de eerste villa van Malguy. Hij was zelfs betrokken bij het *Grand Hôtel Belle-Vue*, want hij was aandeelhouder van de NV. Jean Van Hecke zal ook instaan voor de uitbating van de badcabines, die hij ten andere ook zelf bouwde²⁷.

HOMMAGE AAN PAUL OTLET?

Westende kreeg dus een hecht gezelschap van toeristen die duidelijk zelf het initiatief namen voor het uitbouwen van ontspanningsmogelijkheden op het vlak van tennis en zelfs een cinema. Het gezag van de gemeente Middelkerke werd door hen massaal en eendrachtig betwist en men probeerde om die inmenging zoveel mogelijk uit te hollen, waarbij het ideaal van het volledige grondgebied van de badplaats onder de gemeente Westende werd nagestreefd.

De kunst bleef ook belangrijk. Daarvoor werd het ideeëngoed van advocaat en kunstpaus Edmond Picard toegepast en dan met name binnen de muren van het *Grand Hôtel Belle-Vue*. De sturing van de uitbouw van dat gedeelte van de badplaats kwam eventjes

26 CONSTANDT, "'Grand Hotel Bellevue'" in: *Westende: van Palace tot monument*, 2011, p. 20.

27 M. CONSTANDT, 'De familie Van Hecke, vergeten toeristische ondernemers in Westende-Bad', in: *Gratingate: driemaandelijks tijdschrift van de heemkring van Middelkerke*, jg. 30, 2010, nr.119, p. 35-44.

uit het Luikse, maar werd na enige tijd toch duidelijk weer door de Brusselse elite overgenomen. De architecturale vormgeving werd verder nauwgezet in het oog gehouden. Architecten zoals Octave van Rysselberghe en diens opvolger François Roussel maakten er zelf trouwens een erezaak van om mooie creaties neer te zetten. Nadeel was evenwel de tegenvallende verkoop van percelen en de bijgaande trage bouwactiviteiten. Men heeft gepoogd om dat op te lossen door de bouw van het *Grand Hôtel Bellevue*, dat in 1911 op een beloftevolle wijze de deuren opende, maar dat door het uitbreken van de oorlog in 1914 niet ten volle kon renderen.

Het is duidelijk dat de ideeën van Paul Otlet inzake het creëren van een hechte toeristische gemeenschap, het aanbieden van een goede ontspanning en het scheppen van een mooie woonomgeving werden verder gezet. Dat was te danken aan de twee trekkers van dat gedeelte, Karl de Burlet en Nicolas Lembrée. Beide oudgedienden kenden Otlet persoonlijk en waren al geruime tijd vertrouwd met de badplaats Westende, en streefden daarom naar een vorm van continuïteit. Beide heren waren Paul Otlet als stichter en bezieler van Westende zelf ook zeker niet vergeten. Dat bleek een eerste keer toen de NV *Les Hôtels Balnéaires* in 1909 aan het gemeentebestuur van Middelkerke toestemming vroeg om nieuwe straten te openen en/of bestaande te regulariseren²⁸. Bij de lijst met de opgegeven straatnamen vinden we de rue Paul Otlet en de rue Van Rysselberghe. Beide spilfiguren kregen hier een straatnaam en dat wellicht onder impuls van Nicolas Lembrée en met goeddunken van Karl de Burlet. Het voorstel van straatbenamingen werd door het gemeentebestuur van Middelkerke goedgekeurd en het duo leek zo vereeuwigd te zullen worden. Het is opmerkelijk dat beide figuren bij leven bedacht zouden worden met een straatnaam, want normaal is die eer enkel voorbehouden aan overleden personen. Toch bleef het bij een intentie, want die straatbenamingen werden na de Eerste Wereldoorlog niet langer gebruikt en werden vervangen door de huidig bekende namen. Hoe en wanneer dit gebeurd is, is niet duidelijk geworden.

28 GAM, doos Mi813, twee mappen 'straten openen', 1909-1921.

Toen het *Grand Hôtel Bellevue* op 25 juni 1911 plechtig in gebruik werd genomen, nodigde men Paul Otlet ook expliciet uit om aan deze plechtigheid deel te nemen²⁹. Vermoedelijk was hij dan ook aanwezig op dat moment. Ook deze uitnodiging had Paul Otlet ongetwijfeld te danken aan Nicolas Lembrée, de eigenlijke bezieler van dat hotelproject. Paul Otlet was na zijn verdwijnen uit de badplaats in 1906 zeker niet vergeten. Niet alleen zijn ideeën bleven overeind, ook hijzelf als persoon werd er nog gewaardeerd. Westende bleef hem duidelijk erkentelijk.

29 BERGEN, *Mundaneum*, Papiers Personnels Paul Otlet, doos 9, uitnodiging op naam voor de opening van Grand Hôtel Bellevue dd. 17 juni 1911.

De Codex Vulcanius 97 op de Universiteitsbibliotheek te Leiden. *Fortunae ludicrum?**

Tussen 1573/74 en 1591 hield Bonaventura Vulcanius (De Smet, °1538-+1614) een handschriftje met “gelegenheidsgedichten” bij. Vulcanius was afkomstig van Brugge, studeerde in Diest, Brugge en Gent, en vervolgens medicijnen aan de Leuvense universiteit. Zijn internationale geleerde loopbaan speelde zich achtereenvolgens af in Spanje (1559-1571), Keulen en Zwitserland (1573-1577), Antwerpen (1577-1581) en ten slotte vanaf 1581 als hoogleraar Grieks aan de jonge, ambitieuze universiteit van Leiden. Het merkwaardig bundeltje overspant dus een groot stuk van zijn actieve leven, maar bleef bescheiden van omvang, 109 folio’s in -8°. De oudste teksten klimmen op tot 1558. Het is geen *album amicorum*, evenmin een geheugensteun, maar eerder een compendium van zijn meest aimabele ontmoetingen. Dit vertaalt zich in galante poëziestukjes, hijzelf de *poeta nobilis*.

WERK VAN EEN *POETA NOBILIS*

Het epiteton *poeta nobilis*¹ was hem toegekend door zijn stadsgeenoot Frans Nans die in 1584 Brugge inruilde voor Leiden, waar hij tot 1592 leraar Grieks was. Nans doelde hiermee op de geleerde, vleiende en vriendschappelijke *nugae*, bagatellen, die Vulcanius schreef naar aanleiding van zijn eigen en anderen filologische publicaties. Het gaat om poëzie bij tekstuitgaven die hij tussen 1573 en 1588 realiseerde (Cyrillus, Arrianus, Isidorus, Callimachus, Moschus en Bion) en deze door Olivier de Serres (1575), Lucas Fruterius (1584), Janus Dousa (1586) en Petrus Colvius (1588), en aansluitend in werken van onder meer Abraham Ortelius (1582) en Rembert Dodoens (1585). Verder

* (n.v.d.r.) vertaling: spel van fortuin.

¹ LONDEN, British Library, *Collection Sloane*, 2764, f. 140 (1592); LEIDEN, Universiteitsbibliotheek, *Codex Vulcanius* 97, f. 54v.

zijn er parodieën op Spanje (1574-1575)² en op de Geneefse alchemisten (1575), en XVII epigrammen bestemd voor een editie van Apuleius' *Psyche* uit 1575. *Poeta nobilis* is Vulcanius evenzeer wanneer hij bijzonder gevoelig en geëngageerd in *epitaphia* collega's en vrienden eert. Het vroegste aimabele herdenken in de vorm van een poëtisch grafschrift gaat uit naar Jan van Strazeele (†1558), in zijn Brugse tijd een vriend van Vulcanius' vader en later een geëerd lesgever Grieks aan het *Collège de France*. Verder zijn er *epitaphia* voor onder meer zijn oud-leraar in Diest Johannes Molanus (1583, f. 72), zijn beschermheer in Keulen Thomas Rehdiger (1576, f. 14v), Janus Dousa, *secundus haud secundus* (f. 67v, 48v), Justus Lipsius, *flos hominum politiorum* (f. 66) en Abraham Ortelius (f. 13, 65)³. Allen worden herhaaldelijk geciteerd als *musagetae*, voorlopers van een renaissance, die hun voltooiing vinden bij de Leidse stadssecretaris en dichter Jan van Hout (°1542-+1609), *tuba intonans teutonica* (f. 68v). Zelf openbaart Vulcanius, die in 1580 zijn psalmenvertaling door de Zuid-Hollandse synode afgewezen zag, zich één keer in zijn piëtisme. Het betreft het gebed dat hij telkens bij het begin van zijn cursus opzegde, *pro docilitate linguarum* (f. 61)⁴. Het maakt op een onrechtstreeks wijze duidelijk waarom Vulcanius zo weinig waardering genoot bij Josephus Justus Scaliger, vanaf 1593 Lipsius' opvolger in Leiden, die wel recht in de calvinistische leer was, in de voetsporen van hun collega en Bruggeling Franciscus Gomarus (1618)⁵.

2 A. DEWITTE, 'B. Vulcanius' literaire ambities', in: *Haec olim*, 23 (1973), p. 88-90.

3 A. DEWITTE, 'Abraham Ortelius en Bonaventura Vulcanius (1574-98)', in: *De Gulden Passer*, 61 (1983-85), p. 424-425.

4 A. DEWITTE, 'B. Vulcanius Brugensis: hoogleraarsambt, correspondentie, edita', in: *Sacris Erudiri*, 26 (1983), p. 362.

5 K. MEERHOFF, 'Entre Lipse et Scaliger: Bonaventure Vulcanius (1538-1614) et la première réception des 'Essais' de Montaigne', in: P.J. SMITH & K.A.E. ENENKEL (ed.), *Montaigne and the Low Countries (1589-1700)*, Leiden-Boston, 2007, p. 79-118.

EEN BLOEMLEZING

Een eerste voorbeeld van een “flatteuze” tekst in codex 97 verwijst naar de brand in de bibliotheek van kardinaal Francesco de Mendoza, bisschop van Burgos, 19 april 1569 (f. 19). Vulcanius was toen als bibliothecaris in dienst bij de kardinaal.

*Ardens Vulcanus per pinea tecta furebat
Tecta, quibus Latium et Grecia tota latet
Divitiae, Mendoza, tue.*

“Het vuur joeg al door het dennenhouten gebinte
waarbinnen alle rijkdom van Latium en Griekenland”.

*Obstitit ad Phebi Vulcanius ictus amore
Et vetuit flamme longius ire minas
“Toen ik, gejaagd door de liefde,
de vlammen verhinderde verder te gaan”.*

Verder zingt Vulcanius de lof van Isabella van Valois, de derde vrouw van koning Filips II, die op 3 oktober 1568 overlijdt in het kraambed in het zomerpaleis in Aranjuez (f. 18v)⁶.

*Vixi cara meis et dulci cara marito
Cui donavi pignora grata tori.*
“Ik leefde voor de mijnen en voor mijn zoete echtgenoot,
die ik twee lievelingen schonk”⁷.

Hij looft Leo grammaticus die hem Hebreeuws bijbracht (f. 19).

*Hebraice iactas Leo te callere magister
Primaque te linguae nosse elementa negas.*
“Leo, jij was de leraar van Hebreeuws,
kunt niet ontkennen dat jij de eerste elementen aanbracht”.

6 Hij praat zelfs over de triomfboog die in Alcalá werd opgericht naar aanleiding van de blijde intrede van Filips II, kort voor de dood van Isabella (f. 16v).

7 Isabella Clara Eugenia (°1566-+1633) die later vorstin, vervolgens landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden werd, en Catharina Michaela (°1567-+1597).

Twee folia verder zingt Vulcanius de lof voor Theodore de Bèze. Beza staat voor de roem van de protestantse hervoming in Frankrijk⁸. In 1561 had hij het colloquium van Poissy voor-gezet, waar Cassander zijn *De officio pii viri* liet voorstellen (f. 20)⁹.

Beza reformate religionis honos
Quem Rex quem proceres amplusque senatus
*Et tota audivit Gallia et obstupuit*¹⁰.

“Beza, roem van de reformatie,
die koningen en voltallige senaat vóór was,
die in gans Gallië met verbazing werd aanhoord”.

Vulcanius begon deze codex in de jaren 1573-1574, in Keulen of Basel dus. Wat hij voor ogen had, was geen Grieks-Latijnse *Helicon* zoals Jacob vander Schuere er in 1610 één zou maken voor Karel van Mander¹¹. Hier dus geen gezellige avondjes of eetma-len waarop men genoot van epigrammen, woordspelingen en Tibulliaanse elegieën in gezelschap van glimlachende gratiën, de *idyllia docta* van Justus Lipsius, of de *acuta, polita, docta jambica* van Janus Douša.

De geneugtes van de charme van vrienden weet Vulcanius te waarderen, zoals van Victor Giselinus:

- 8 Vulcanius schreef zich in 1575 in aan de universiteit van Genève, waar Beza rector was. Zijn enige doel was om zijn werk van Cyrillus van Alexandrië in deze stad te laten uitgeven bij Henri Estienne. Vulcanius' editie van Cyrillus was al persklaar in 1570. De hier geciteerde *Rex* is duidelijk Hendrik III.
- 9 A. DEWITTE, 'Bonaventura Vulcanius, Marnix van St. Aldegonde, and the spirit of Bruges: remonstrant Protestantism?', in: H. CAZES (ed.), *Bonaventura Vulcanius, Works and Networks: Bruges 1538-Leiden 1614*, Leiden & Boston, 2010, p. 249.
- 10 Een vertaling van de volledige tekst: J. LEDEGANG-KEEGSTRA, in: K. VAN OMMEN & H. CAZES (ed.), *Facebook in the sixteenth century? The humanist and networker Bonaventura Vulcanius*, Leiden, 2010, p. 75 (en illustratie van het handschrift op p. 74).
- 11 *Den Nederduytschen Helicon*, Haarlem, 1610, opgedragen aan Simon Stevin. Zie B. THIJS, *De hoefslag van Pegasus: een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon*, Hilversum, 2004. De tekst 1559 voor Franciscus Thorius (f. 103v) is blijkbaar toch een geheugensteun.

*Sim tibi carus ut es mihi toto pectore
sint communia mi tecum Amor atque Odium* (f. 74).

“Ik ben jou, en jij mij, volledig toegedaan
zowel liefde als haat delen wij”.

Of voor Rembert Dodoens:

*Moribus, eloquio, membris gravis et gravis annis,
Hoc Dodoneus conditur in tumulo* (f. 75).

“Zowel in zijn welsprekendheid, gestalte en ouderdom gewichtig
wordt hij nu in het graf geborgen”.

Steeds opnieuw haalt Vulcanius uit tegen de Spanjaarden, vooral wanneer in de Nederlanden de Opstand volop losbarst. Deze tirades dateren uit de tijd dat hij schoolrector was in Antwerpen (ca. 1578-1581), ook toen hij vanaf 1581 in Leiden was. De nederlaag van de Spaanse Armada bij Calais in 1588 snijdt hij aan in een heel stevig ritme.

*In Hispanos falso pietate pretextu totius orbis praedones
Excidium intentans Belgis Hispanus et Anglis
Potentiae fisus suae, non Numini:
Immane innumero completrat milite classem
Quaelem priora non habuere secula. . .*

“Onder het mom van valse piëteit
poogde Filips Belgen en Engelsen ten onder te brengen,
steunend op almacht, niet op God.
Hij bracht een nooit geziene vloot bij mekaar”.

*Discite mortales ut consilia impia Regum
Celi solique evertat arbiter Deus* (f. 87).

“Zeg het de stervelingen dat God de goddeloze raadgevingen
op hemel en aarde afkeerde”.

En hij vervolgt:

*Ad Reges Hispaniorum
Tu qui aliena audes Hispaniae invadere regna
Immerito amittes ipse tuum merito.* (f. 87v).

“Jij die landen vreemd aan Spanje binnenviel,
zult terecht het eigen Rijk verliezen”.

Veel notities laten toe om in de voetstappen te treden van Vulcanius, op bezoek bij vrienden en bekenden. Zo logeert hij in 1574 in Keulen bij H. Sudermann die hem als preceptor had aangetrokken en ontmoet hij Karel Utenhove. Het minderbroedersklooster aldaar heeft een bijzondere betekenis omdat Joris Cassander, zijn grote mentor, er begraven ligt. Het amuseert hem dat er bij het schrijven van de Drie Koningen werd gestolen, *fecerunt ditem qui modo pauper erat*, “dat rijk maakte wie arm was” (f. 12v). Maar vele toespelingen zijn te gecompliceerd om de context te begrijpen. Moesten vader en zoon Utenhove waarachtig op de vlucht gaan (f. 17-18)¹²?

EPIGRAMMEN EN ANDER WERK

Vulcanius houdt van het maken van epigrammen, als thema bij *eicones*. Zo was er zijn project bij de *Historia ex Apulei Asino Aureo* (Keulen, 1575-1576) (f. 70-71). Hij maakt er ook andere, onder meer *In Elogia Jovii* (f. 39), *In Effigiem Ludovici Demolini a Rochefort* (f. 34), *Justi Lipsii* (f. 86)¹³ en *M. Curtii* (f. 84). Zijn inspiratie voor dit soort werk haalt Vulcanius wellicht bij zijn Brugse vriend Dominicus Lampsonius die reeds in 1572 *elogia*, ook van zijn hand (f. 46v), liet samengaan met portretten van schilders uit de Nederlanden, *Pictorum aliquot celebrium Germaniae Inferioris Effigies* (Antwerpen: weduwe Hiëronymus Cock). De verhouding Lampsonius-Vulcanius is niet helemaal uitgeklaard. Lampsonius praat over Pieter de Smet, Vulcanius' vader, als over zijn *patronus* en Vulcanius zelf citeert Lampsonius, als secretaris van de Luikse bisschop Gerard van Groesbeek, in zijn Isidorus-editie, *ob eximiam eius eruditionem, virtutem ac fidem aliasque praeclaras animi dotes*, “omwille van zijn erudi-

12 F. 17: *Sic erit ut turpisevaque tyrannide pulsa | in patriam redeas, tuque Paterque tuus* (6 april 1574).

13 Editie met Nederlandse vertaling van verschillende versies (en een afbeelding van het handschrift): J. DELANDTSHEER, in: K. VAN OMMEN & H. CAZES (ed.), *Facebook in the sixteenth century?*, p. 132-134.

tie, deugd, trouw en andere wonderbare zieleigenschappen¹⁴. Anderzijds ontbreekt Lampsonius in de correspondentie van Vulcanius. Er is enkel één brief, van zijn neef Gerard Lampson, aan wie Vulcanius informatie had gevraagd over de nagelaten handschriften van Dominicus¹⁵.

Woordspelletjes, *elogia*, *parodia*: het zijn telkens voorwendsels om snel iets neer te schrijven, kattedelletjes of *nugae* dus, gelinkt aan het Leidse Pieters Kerchhof waar Vulcanius het langst woonde. Uitzonderingen op deze lichtvoetigheid vormen de grafschriften, de *laudationes* voor Philippe de Marny (f. 62), Justus Lipsius, Janus Dousa en Thomas Rehdiger (f. 15, 53). En uiteraard alle teksten die verband houden met Vulcanius' edities¹⁶. Ook incipits van *laudationes* voor doctoraten kregen in Vulcanius' codex een plaats, zoals deze van Joannes Lubben uit Hildesheim te Basel in 1577 (f. 64) en van Raphael Thorius uit Belle te Leiden in 1591 (f. 69)¹⁷. In verband met Thorius laat Vulcanius zijn *laudatio* eindigen met een verwijzing naar diens vader Franciscus Thorius die leerling was geweest van Jan van Strazele en in 1559 voor zijn leermeester een *Libellus epitaphiorum* had samengesteld met onder meer een tekst van de nog jonge Vulcanius (f. 103v), toen pas zijn tweede tekst die in druk werd gegeven. Ten slotte sluit Vulcanius deze passage af met een hulde aan de *artes patrias*: geneeskunde en poëzie. Strazele was toen al dertig jaar overleden.

14 ISIDORUS VAN SEVILLA, *Originum libri XX*, ed. B. Vulcanius, Basel: Petrus Perna, 1577, f. 110v.

15 LEIDEN, Universiteitsbibliotheek, *Codex Vulcanius* 105 II, 16 april 1614. Gerard zegt hierin dat zijn vader Nicolas *apud se reposita habet et conservat ejus scripta tam versu quam prosa*. Zie over de familie Lampson: A. DEWITTE, 'Dominicus Lampsonius uit Brugge', in: *Brugs Ommeland*, 50 (2010), p. 159-160.

16 Zelfs (f. 78) de inleiding op de *Emblemata Ge(o)ffrey Withney* (Leiden: Plantin, 1586), met de woordspeling Galfridus Chaucer-Galfridus Withney: *una duos genuit Galfridos Anglia*.

17 A. DEWITTE, 'Raphael Thorius uit Belle', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 247, geeft de tekst en de Nederlandse vertaling van deze *laudatio*.

Een gelijkaardige postume hulde brengt Vulcanius aan zijn stadsgenoot Lucas Fruterius. De aanleiding daartoe is de uitgave in 1584 door Janus Dousa van Fruytiers' *Reliquiae* bij het Plantijnse huis. Deze Brugse auteur was in 1566 als jonge twintiger in Parijs overleden en kon nu pas, 18 jaar later, door een breder publiek worden gelezen. Vulcanius grijpt deze gelegenheid aan om zowel Janus Dousa als Jan Lernout en Victor Giselin uit de Brugse vriendenkring, in het herdenken te betrekken. Deze lange tekst (f. 67-68v, 86vv) eindigt in overdrive. Je hoeft niet verveeld te zijn met de publicatie van eigen teksten, zo laat Vulcanius weten. En hij minimaliseert zijn verdiensten: "daarmee vergeleken is mijn muze lompe en kreupel", ... *inficeta claudicansque*. Daarentegen zijn Janus Dousa en Janus Secundus, met Plautus, Flaccus en Catullus als muzen, *facile lumina Batavae gentis* (f. 48v), "lichtpunt voor de Bataven". En ook Justus Lipsius wordt de hemel ingeprezen, *illustrent Elegis Tibullianis, numeris Catullianis, argutoque epigrammatum nitore ...; riserunt faciles novem sorores et illi duo Belgices ocelli, Dousa et Lernutius, tui, meique...*, "dit tonen zijn elegieën, zijn improvisaties op Tibullus en Catullus met een scherpe epigrammenglans ...; de negen luzen lachten gemakkelijk, en ook beide Belgische lievelingen van mij en jou, Dousa en Lernout" (f. 66). In een lof van het eerder aangehaalde *In Effigiem Justi Lipsii* noemt Vulcanius zich *sodalis studio*. Zelfs Josephus Scaliger looft de literaire arbeid van Vulcanius. Scaliger bedoelt dan uiteraard het vlotte vertaalwerk van Vulcanius, niet de zowat tweehonderd *nugae* die wij hiervoor bespraken¹⁸.

EPILOOG

Wat is de betekenis van Vulcanius' codex 97? Een persoonlijke agenda voor de vrije dagen? Een bloemlezing Neolatijnse poëzie? Of het persoonlijk verhaal van een balling die eerder Griekse dan

¹⁸ De geadresseerden van codex 97 zijn opgelijst in: A. DEWITTE, 'B. Vulcanius Bruggensis: hoogleraarsambt, correspondenten, edita', p. 349-351. Het betreft 93 namen waarvan 8 met een Brugse connectie.

Latijnse modellen en versmaten hanteerde? Van zijn voorkeur voor het Grieks legt codex 103 getuigenis af, net als van zijn handigheid Grieks naar het Latijn om te zetten¹⁹.

19 K. MEERHOFF, 'Entre Lipse et Scaliger', p. 79; H.J. VAN DAM, 'Second et la poésie néolatine du seizième siècle aux Pays Bas', in: *La poésie de Jean Second et son influence au 16e siècle*, (*Les Cahiers de l'Humanisme*, 1), Parijs, 2000, p. 169-184. LEIDEN, Universiteitsbibliotheek, *Codex Vulcanius* 103 zou een driehonderdtal *adoptiva* en epigrammen bevatten.

Boeken en miniaturen in Brugge en Gent tijdens de 13de eeuw

Brugge en Gent manifesteerden zich in de 13de eeuw als economische centra met een rijk geestesleven. Als exponent van deze stedelijkheid kwam in deze Vlaamse steden vanaf 1240 een boekenproductie tot stand die door haar kwaliteit en omvang brak met het verleden. Bedelorden die zich nieuw in de stad hadden gevestigd, alsook stedelijke werkplaatsen ontwikkelden toen een hoogstaande en originele iconografie. Dit iconografische programma vond zijn weg in luxemanuscripten op bestelling, vooral in psalters en andere gebedenboeken, maar ook in minder tot de verbeelding sprekende boeken voor de vrije markt. De Duitse kunsthistoricus Arthur Haseloff (°1872-1955) was de eerste die de vinger legde op deze Vlaamse handschriftenproductie van de 13de eeuw. Dit terrein wordt nu door de Zweeds-Amerikaanse kunsthistorica Kerstin Carlvant systematisch in kaart gebracht.

Vanuit een nauwgezet onderzoek naar stijl en iconografie ging Carlvant wereldwijd op zoek naar exponenten van deze eerste bloeiperiode van de gotische boekverluchting. Dit leverde een corpus van een zeventigtal handschriften op, die gelinkt worden aan werkplaatsen in Brugge, Gent en de omgeving van de graven van Vlaanderen. Kerstin Carlvant bracht haar onderzoek samen in het proefschrift *Thirteenth-Century Illumination in Bruges and Ghent* (New York: Columbia University, 1978). Enkele jaren later, in 1981, werd haar dissertatie reeds gevaloriseerd in de Brugse tentoonstelling *Vlaamse kunst op perkament: handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw* (Gruuthusemuseum, 18 juli-18 oktober). Elf manuscripten uit de periode 1245-1290 brachten in deze tentoonstelling de 13de-eeuwse Vlaamse productie tot leven, met de focus op miniaturen vervaardigd in Brugge. Een stevig artikel in de bijhorende catalogus ('De verluchte boeken van de gegoede stand in 13de-eeuws Brugge') benaderde deze handschriften vooral vanuit de consumptiehoek. Daarop aansluitend volgden in de jaren 1982-1987 vier artikelen, maar dan alleen nog stilte. Het in 1981 aangekondigde boek (als onderdeel van de prestigieuze reeks *Ars Neerlandica* die in 1979 van start was gegaan met de publicatie van James

Marrows *Passion Iconography in Northern Europe*) waarin de resultaten van haar proefschrift zouden worden gepresenteerd, kwam er voorlopig niet. Wel maakten de jaarlijkse studiebezoeken aan Brugge duidelijk dat de auteur nog steeds met dit onderwerp aan de slag was. Dit leidde in 2013 (imprint 2012) tot het nu voorliggende boek, het bijgewerkte proefschrift uit 1978, bijzonder rijk aan inhoud, monumentaal van vorm en royaal geïllustreerd. Dit boek verdient alle aandacht omdat het op een overtuigende wijze de krachtige en innoverende boekenproductie in Vlaanderen tijdens de 13de eeuw documenteert. Deze boekenproductie viel terug in de 14de eeuw, maar herstelde zich vervolgens in de 15de eeuw, met uitlopers tot in de 16de eeuw. Deze laatste periode mag rekenen op een bijzonder ruime belangstelling, maar voor de gotische miniatuurkunst van de 13de eeuw blijft Carlvant tot op heden zoniet het enige, dan toch zeker het belangrijkste baken.

Carlvant onderscheidt in de Vlaamse miniatuurkunst van de 13de eeuw drie opeenvolgende en elkaar gedeeltelijk overlappende periodes, waarbij telkens de productiecentra (en hun brede regio) mee verschoven: eerst Brugge ca. 1240-1270, vervolgens de omgeving van de Vlaamse graven ca. 1265-ca. 1280, en ten slotte Gent waar de lokale boekenproductie vooral in de jaren 1270 en 1280 het voortouw nam in Vlaanderen. De crisis van de late 13de eeuw in de Vlaamse steden noodzaakte de luxe-industrieën ertoe een stapje terug te zetten.

In Brugge worden twee generaties of groepen verluchters geïdentificeerd, die in brede zin benoemd worden als de “Bruges Master” en de “Seminary Master”. In Gent draait de productie omheen één breed vertakt atelier dat Carlvant de naam “Ghent Master” meegaf. Uitgangspunt van dit onderzoek zijn de verluchte manuscripten, waarbij vanuit typehandschriften via stijlkritische en iconografische methoden verbanden worden gelegd met verwante boeken. Zo is het bijzonder fraai verluchte psalster van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre uit ca. 1278 (Brussel, KB, ms. 10607) iconisch voor de middenperiode. Tot de Dampierregroep rekent Carlvant verder de bijzonder frisse en eigenzinnige verluchting in de zogenaamde Bijbel van Ter Doest, geschreven door Henricus, een lekenbroeder van deze cisterciënzerabdij in Lissewege (nu: Groot Seminarie, mss. 4/1 en 5/191). De handschriften, eigenlijk de miniaturen, vormen Carlvants enige, zij het onuitputtelijke bron.

Elke periode en plaats vertonen eigen kenmerken, maar steeds is er internationale beïnvloeding. Dit kan ook niet anders in een regio die eco-

nomisch en politiek een kruispunt vormde in de Noordwest-Europese ruimte. Invloeden zijn er uit Engeland en Duitsland, maar het is de uitwisseling met Frankrijk die het meest aantoonbaar is, in het bijzonder met de Parijse boekverluchters die precies in deze periode door de Vlaamse werkplaatsen naar de kroon werden gestoken.

Carlants boek is opgebouwd uit twee delen. Het eerste deel omvat 9 hoofdstukken (p. 9-144) waarin, na een historische inleiding, de verschillende groepen met hun kenmerken worden geschetst. Dit gaat van drie hoofdstukjes over de vroegste verluchte psalters in Brugge (1240-1260) tot de Dampierre groep met werk van de Dampierre meester en zijn medewerkers (ca. 1265-ca. 1280) en een groep omheen het iconografische repertoire van een dominicaanse bijbel (Brussel, KB, ms. 10753). Na deze hoofdstukken die vooral peilen naar kenmerken die handschriften met elkaar verbinden, volgt een analytische catalogus van alle manuscripten uit het corpus. Deze beschrijvingen focussen op de verluchting en de verluchters, de kopiïsten, de ontstaanscontext (met bijzondere aandacht voor de kalenders in gebedenboeken) en de opdrachtgevers, en de provenances. Carlant doet dit op een grondige, breedvoerige en narratieve manier. Zo is het intrigerende vermoeden dat de psalter Londen, British Library, MS Add. 19899 (toegeschreven aan de “Bruges Master”) gelinkt kan worden aan het hospitaal Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie aanleiding om ver te gaan in het beschrijven van het vroege hospitaalwezen en van de Sint-Brandaan devotie in Brugge (p. 149-155). Carlant eindigt met: *Here I rest my case, in the hope that experts in the local history of Bruges may someday provide the background for a better understanding of the original place and function of MS Add. 19899* (p. 155). Carlant produceert wel meer van die uitdagende losse eindjes die elke rechtgeaarde onderzoeker van de middeleeuwse geschiedenis van Brugge niet onbewogen kunnen laten.

Het tweede deel van het boek bestaat uit 11 tabellen (vaak verder uitgesplitst) met commentaar, en twee appendices. De tabellen lenen zich uitstekend om de iconografische repertoria van de kalenders en de psalmen per groep bij elkaar te brengen.

Uiteraard is Carlants corpus maar een topje van de ijsberg. Veel is de voorbije eeuwen verloren gegaan en zicht krijgen op de totale productie is vandaag onmogelijk. Het is daarom onzeker of de ruime aanwezigheid van psalters in het overgeleverde corpus toelaat om iets te zeggen over de inhoudelijke focus van deze productie. Maar door bruggen te bouwen met de

historische context slaagt Carlvant erin precies in de psalterproductie een speerpunt van de vernieuwing te zien. Groeisteden als Brugge en Gent waren het uitverkoren terrein voor bedelorden die zich toelegden op stedelijke zielzorg, met de vier “klassieke” orden en met bewegingen zoals ekster- en zakbroeders die zich geen duurzame toekomst konden verzekeren. De bedelorden spitsten zich niet alleen toe op een zielzorg op stedelijk niveau, ook het iconografische programma dat ze daarbij hanteerden was nieuw. Precies deze vernieuwingen bij vooral dominicanen en franciscanen vonden hun weg in de miniaturen van de psalters, het meest uitgesproken bij de zogenaamde ‘Franciscan Master’ actief in Brugge ca. 1250-ca. 1260.

Handschriften die vandaag in Brugge worden bewaard, nemen een prominente plaats in het corpus in. Uit het Brugse Groot Seminarie zijn er de reeds genoemde Bijbel van Ter Doest (mss. 4/1 (deel 1) en 5/191 (deel 3)), de brevier voor de cisterciënzerinnenabdij Spermalie (ms. 54/100), een psalter van onduidelijke oorsprong door Carlvant eventueel gelinkt aan de heren van Gistel (ms. 55/171) en Monaldus’ *Summa de jure canonico* (ms. 45/144, wellicht in opdracht van de Duinenabdij). Drie handschriften uit de Openbare Bibliotheek kwamen eveneens in het corpus terecht: ms. 6 (een Ter Doest-bijbel van de hand van Henricus), ms. 8 (een psalter die baadt in een Gentse sfeer) en ms. 365 (geglossede decreten). Daarnaast voert Carlvant handschriften uit deze twee Brugse erfgoedbibliotheken op als vergelijkingsmateriaal.

Dit boek van Kerstin Carlvant voegt een belangrijk hoofdstuk toe aan de economische, culturele en artistieke geschiedenis van Vlaanderen en de Vlaamse steden tijdens de late middeleeuwen. Een hoofdstuk dat stevig onderbouwd is en nu wacht om verder te worden aangevuld, eventueel ook genuanceerd. Het is jammer dat de auteur dat de voorbije jaren niet zelf systematischer heeft aangepakt. Het handschriftencorpus is dat van haar dissertatie, en intussen zijn we meer dan 30 jaar verder. In dit soort onderzoek is dit een eeuwigheid, rekening houdend met de versnelde manier waarop handschriftencollecties (digitaal) worden ontsloten en met de grote toegankelijkheid van manuscripten die door veilingshuizen en antiquariaten internationaal worden verhandeld. De voorbije jaren werden overigens handschriften die een plaats in Carlvants corpus kunnen opeisen, door “verkopers” ontmanteld om per folio via het internet te worden verkocht.¹ Ook

1. T. BUIJTENDORP, ‘Versneden verleden: reconstructie dertiende-eeuws psalter toont noodzaak voor een nieuwe aanpak van het versnijden van manuscripten’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedeniste Brugge*, 145 (2008), p. 23-82,

de secundaire literatuur is niet steeds bijgewerkt. Soms verrast Carlvant door haar grondige kennis van lokale publicaties. Maar evenzeer gaat ze voorbij aan vanzelfsprekend onderzoek, zowel algemene literatuur, waarbij voor de Brugse geschiedenis naar het Bruggeboek van Jan Van Houtte uit 1982 wordt verwezen, als studies gerelateerd aan handschriften uit haar corpus of die vanuit vergelijkend perspectief worden opgevoerd (bijvoorbeeld M. Alsison Stones, in: F.O. Büttner, *Die Psalterillustration im Mittelalter* (Turnhout, 2005)). Van de twee handschriftenexpo's uit 2002 in respectievelijk Leuven en Brugge werd enkel van de Brugse catalogus kennis genomen, een expo met aardig wat manuscripten uit haar corpus zoals de reeds genoemde Bijbel van Ter Doest. Net de Leuvense catalogus focust heel erg op de 13de-eeuwse psalterproductie met onder meer de bijdrage van Adelaïde Bennett.

Dat de publicatie van het proefschrift zo lang op zich heeft laten wachten, is jammer omdat zo de indruk ontstaat dat Carlvant met haar uitgesproken kunsthistorische methode kansen onbenut heeft gelaten. De voorbije decennia werd de studie van boekverluchting hoe langer hoe meer ingepast in een boekarcheologische aanpak met evenzeer aandacht voor paleografie en codicologie. Het pleit heel erg voor Carlvant dat haar kunsthistorische uitgangspunt haar niet heeft verhinderd om het boek ook als object te benaderen. Ze heeft een punt als ze stelt dat “the study of style of illustration and ornamentation tends to yield finer chronological distinctions than does the study of style of writing”. Een kort paleografisch hoofdstukje “The Scripts of the Bruges psalters” (tabel 10, p. 349-366) komt helemaal achterin het boek. De inzichten die dat oplevert over formaat, liniëring en de verschillende handen, liggen wel verspreid doorheen het hele boek en onderbouwen haar stelling over de bemiddelende rol van bedelorden (“Friar scribes?”). Wel blijft het meer recente onderzoek buiten beeld dat aansluit op Albert Derolez' *The Palaeography of Gothic Manuscript Books* (2006) en op de aangetoonde mogelijkheden die vergelijkend onderzoek met oorkondenschrift biedt (J.W.J. Burgers (1995) voor het 13de-eeuwse Holland en Zeeland). Of leidt dit ons te ver?

Manuscript painting in thirteenth-century Flanders is een monumentaal boek en maakt dit inhoudelijk ook waar. Het is het standaardwerk voor

ill. Eén handschrift (Sotheby, 13 juli 1977, nr. 38), een apostelpsalter zo genoemd naar versiering van de gehistorieerde initialen, wordt in dit artikel grondig besproken en gereconstrueerd. Verder spreekt Buitendorp nog over een “sterk gelijkend psalter” en over “een versneden psalter uit de Eerste Brugse stijlgroep van ca. 1250-1270” (p. 24, noot 2).

de Vlaamse handschriftenproductie van de 13de eeuw, geschreven vanuit een bijzonder diepe kennis van en liefde voor deze middeleeuwse miniaturen en handschriften. Carlvant verwerkt ontzettend veel informatie in haar betoog, waardoor de breedvoerige verteltrant door sommigen als wat ouderwets wordt ervaren. Anderzijds laat de auteur deuren open om met dit onderzoek verder aan de slag te gaan. Dat daar alle ruimte toe is, doet geen afbreuk aan het werk van Kerstin Carlvant, en zegt wel veel over de rijkdom van dit mooie onderwerp.

Ludo Vandamme

Kerstin CARLVANT, *Manuscript Painting in thirteenth-century Flanders: Bruges, Ghent and the circle of the counts*. - Londen & Turnhout: Harvey Miller & Brepols, 2012. - X, 542 p.: ill. - ISBN 9781905375677

Het Gruuthusehandschrift in al zijn glorie

In de recente jaren heeft het Gruuthusehandschrift heel wat inkt doen vloeien. De verkoop van dit unieke handschrift aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en het vertrek ervan uit de stad Brugge waar het tot stand kwam en eeuwenlang door zorgzame families werd bewaard, was hiertoe de aanleiding. Vanaf maart 2007 was het volledige handschrift, ooit geraadpleegd door slechts een handvol wetenschappers, thans voor iedereen ter lezing beschikbaar op de webstek van de Koninklijke Bibliotheek. Symposia en een tentoonstelling volgden. Thans is met de publicatie in boekvorm de kroon op het werk gezet.

De twee vorige publicaties van het handschrift waren niet volledig en, hoe goed ook bedoeld, lieten ze nogal wat te wensen over. De “pionier”, onze eigenste eerste voorzitter Karel Carton, bijgestaan door Philippe Blommaert, had de verdienste, met de publicatie in 1848, de aandacht te vestigen op het bestaan van het handschrift (dat toen nog niet de naam “Gruuthuse” droeg maar gewoon “oudvlaemsche liederen en gedichten” heette) en enkele van de mooiste gedichten uit de Nederlandse literatuur bekend te maken. Voor de rest was het toch maar wat amateurswerk. De tweede uitgave door Karel Heeroma en Cornelis Lindenburg in 1966 had meer wetenschappelijke pretenties, maar schoot toch te kort, ook al omdat het onvolledig bleef en er na “Deel I” met de liederen, nooit een “Deel II” kwam. Wat men er vooral van onthield, was dat Heeroma zich op het onveilige pad van de enthousiaste veronderstellingen en hypothesen was gaan begeven, wat betreft zowel de auteurs als de inhoud van de gedichten.

Derde keer goede keer, de thans voorliggende uitgave van het volledige handschrift is zonder meer een monumentale publicatie, haar onderwerp waardig. Ze bestaat uit twee forse boekdelen en omvat: de editie van de volledige tekst van het handschrift, met muziekannotaties en woordverklaringen (620 p.), de inleiding (230 p.), de grondige commentaar op elk gedicht (270 p.), de bronnen en literatuur (40 p.).

De inleiding van de hand van Herman Brinkman is een boek op zichzelf geworden. Brinkman beschrijft de vroegere uitgaven, de verschillende niet uitgevoerde pogingen tot nieuwe uitgave en de uiteindelijke realisatie van het werk dat thans voorligt. Vervolgens heeft hij zich gebogen over

de (ontstaans)geschiedenis van het handschrift zelf, het materieel voorkomen, de nog steeds met vraagtekens omgeven eigendomsgeschiedenis, de kopiïsten, de taal, de bekende en onbekende dichters die als auteur van de dichtwerken kunnen worden aangewezen, vooral dan Jan Moritoen en Jan van Hulst, de belangrijke vragen rond de herkomst en de datering. Het geheel is een kritische summa geworden van wat in het verre en recente verleden allemaal over en rond het handschrift is gepubliceerd. Wat betreft het hoofdstuk over de eigendomsgeschiedenis zouden we toch graag iets méér gelezen hebben over de bemerkingen van Noël Geirnaert, Jan Dumolyn en mezelf over de mogelijke filiatie Despars-Marivoorde-De Croeser-Van Caloen die logischer lijkt dan die van de familie Van der Hooghe van Borssele-Van Caloen en die trouwens de mogelijkheid niet tegensprekt dat, voor Despars, Gruuthuse het handschrift in eigendom kan hebben gehad. Het laatste woord is hierover zeker niet gevallen.

De commentaar op elk gedicht is telkens een erudiete bespreking, tot in de minste details, van de vorm, de inhoud, de historiek en alles wat men maar kan vermelden, met telkens uitgebreide literatuurverwijzingen. De commentator Brinkman heeft zich hier overtroffen en het pad geëffend voor een beter begrip van elk gedicht, gebed of lied, zowel ten behoeve van de wetenschapper als ten gunste van de geïnteresseerde lezer.

Het jarenlange werk gepresteerd in de schoot van de Koninklijke Bibliotheek en van het Huygensinstituut voor Nederlandse geschiedenis moet vanuit ons land, vooral dan vanuit Brugge, enthousiast geprezen worden. De vormgeving en publicatie door de uitgeverij Verloren, hebben het handschrift en het er rond geleverde studiewerk door Herman Brinkman, ondersteund door andere wetenschappers en voor wat betreft de muziekannotatie door Ike de Loos (+2010), volle recht aangedaan en tot zijn terechte waarde opgetild.

Andries Van den Abeele

Herman BRINKMAN (ingeleid en kritisch uitgegeven door) en Ike DE LOOS (†) (met een uitgave van de melodieën door), *Het Gruuthuse-handschrift: Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 79 K 10*. - Hilversum: Verloren, 2015. - 2 bdn (869+488 p.): ill. - (Middelnederlandse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 13). - ISBN 978-90-8704-463-3

Een prachtig drieluik in 10 jaar tijd over de Vlaamse politieke geschiedenis gedurende de 15de eeuw

Het eerste van de drie boeken die we hier bespreken, een aangepaste licentiaatsverhandeling, had de bedoeling om met een nieuwe kijk en methode de al relatief veel bestudeerde Gentse opstand (1449-1453) tegen de achtergrond van de staatsvorming onder de loep te nemen. De auteur heeft daarom geopteerd voor een geïntegreerde sociale geschiedenis waarbij het de bedoeling was om naast de middengroepen ook de proletarische achterban en de onderlinge interacties, ook met de elite, in de schijnwerpers te plaatsen. Daarvoor heeft hij zich beroepen op de prosopografische methode door naast vele andere bronnen ook gebruik te maken van de monumentale registers van de Gentse schepenen van de keure en gedele voor die periode. Hierdoor konden biografische gegevens (politieke, economische, sociale, religieuze, culturele) verzameld worden over de mensen, een 450-tal, die op een of andere manier in de opstand betrokken waren. Daarbij werden ook de registers van de voorgaande jaren en enige jaren na de opstand erop nageslagen, waardoor de periode 1448-1455 bestreken werd. Ook beriep de auteur zich op het model dat Charles Tilly ontwikkeld heeft omtrent het begrip 'collectieve actie', waaruit blijkt dat bepaalde patronen van opstand tegen de overheid steeds weer terugkomen. Dit stramien waarbinnen de opstand verliep, werd voor Gent blijkbaar nog versterkt door het feit dat er in de late middeleeuwen in deze stad een dominerend collectief gedachtegoed heerste, zoals dat van het terugkerende Arteveldemodel, over hoe de stad en de bevolking zich zagen in relatie tot de centrale overheid. Toch zouden we willen pleiten voor wat meer voorzichtigheid wanneer sociologische begrippen en theorieën worden toegepast op een ver verleden zoals 15de-eeuws Vlaanderen. De auteur gaat er volgens mij iets te gemakkelijk van uit dat het denk- en handelspatroon van de middeleeuwer, en zeker dat van lagere sociale klassen, niet vrij was. In elk geval had hij die zienswijze (p. 18) wat beter moeten onderbouwen. Maar het kan een pas afgestudeerde licentiaat (nu master) vergeven worden. De auteur laat zien hoe de opstand voortdurend beheerst werd door de tegenstellingen tussen enerzijds een coalitie van netwerken die zich voordeden binnen de kringen van de stedelijke elite en die van de gevoede middenklasse en anderzijds die van elitaire net-

werken die aanleunden bij de hertog. Beide groepen aasden op het stedelijke kapitaal om hun doel te bereiken: de eerste groep, samen met de proletarische achterban, bleef zich vastklampen aan het eeuwenoude Gentse evenwichtsmodel, waarbij er een machtsdeling bestond tussen de Drie Leden (oude en nieuwe patriciaat, lakenambachten en de kleine ambachten), terwijl de tweede groep de hertog volgde in zijn centralisatiestreven om te komen tot een 'moderne' staat waardoor het Drie-Ledensysteem als achterhaald en belemmerend werd gezien. Mede door het voordeel van onmiddellijk geldgewin bestrafte de hertog na zijn overwinning in de Slag bij Gavere (23 juli 1453) de Gentse opstandelingen niet al te drastisch waardoor het opstandige kapitaal van Gent niet meteen uitgeschakeld werd.

Het doctoraat dat Jelle Haemers behaalde aan de Gentse universiteit onder het deskundige promotorschap van Marc Boone resulteerde uiteindelijk in twee boeken. Ze kunnen eigenlijk best in een keer gelezen worden omdat ze naadloos op elkaar aansluiten. Maar de wijze waarop het onderzoek hiervoor gebeurde (methodiek, vraagstelling en bronnenmateriaal) sluiten toch ook in grote mate aan bij de aanpak van het eerste boek dat hiervoor besproken werd. Uiteraard laat een doctoraat toe om veel breder en dieper het onderzoek uit te voeren. Zo werd de focus van Gent verlegd naar de Drie Leden van Vlaanderen, Gent, Brugge en Ieper, waarbij Brugge vanwege het uitzonderlijke bronnenmateriaal (o.a. de klachtenbundels van de Brugse ambachten) het meest tot zijn recht komt. Op vlak van methodologie worden, naast de al vermelde sociologen Tilly en Bourdieu, ook andere theorieën over staatsvorming en opstand ingezet, zoals die van Marx en Weber, en uiteraard ook van historici zoals bv. Wim Blockmans en Marc Boone. Wel merken we een zekere verandering in de zienswijze van de auteur. Zo kwam hij tot de vaststelling dat het verzet en de opstand van de partij rond de Drie Leden van Vlaanderen tegen Maximiliaan en zijn aanhangers niet louter uit blind geweld bestonden, maar zich in de eerste plaats concentreerden op het uitwerken van visies hoe men het functioneren van het overheidsbestuur zag. Geweld was slechts een ultieme poging wanneer gesprekken en onderhandelingen niet hielpen of als reactie op geweld van de tegenstander. In alle drie de boeken speelt de prosopografische methode een belangrijke rol. Door de maatschappelijke deelname in het politieke, sociaal-economische en culturele speelveld van de actoren te bestuderen, leverde dat veel nieuwe inzichten op om de standpunten en handelwijze van de beide partijen of facties te kennen, zeker waar

het gaat om de middengroepen. Op vlak van bronnen krijgen we ten opzichte van het eerste boek wel een verruiming naar talrijke kronieken (o.a. Nicolaas Despars en Rombout de Doppere), correspondentie, enkwesten, diplomatische en financiële documenten, etc., die uiteraard gezien de latere periode niet alleen kwantitatiever, maar ook kwalitatiever zijn geworden.

Laten we eerst even kijken naar het tweede boek. Nog vooraleer Maria van Bourgondië stierf op 27 maart 1482, had ze haar echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk als regent van hun zoon, de jonge Filips de Schone, aangesteld. Deze regel in haar testament was echter in tegenspraak met het huwelijkscontract dat Maximiliaan op 18 augustus 1477 had ondertekend. Toen de Drie Leden de voogdij naar zich toetrokken en als regentschapsraad gingen regeren, zat er voor Maximiliaan niets anders op dan manu militari de macht terug te nemen. Dat lukte voor de periode 1485-1487, maar daarna barstte de opstand in Vlaanderen opnieuw los. Dit leidde onder meer in januari 1488 tot de tijdelijke opsluiting van Maximiliaan te Brugge om pas na de vrede van Brugge op 16 mei 1488 vrijgelaten te worden. Pas op 12 oktober eindigde deze opstand waarna Maximiliaan toch het regentschap over zijn zoon kon uitvoeren. Deze feiten zijn natuurlijk al lang bekend, maar het onderzoek naar de maatschappelijke kenmerken van die twee kampen, een dat opkwam voor een gefederaliseerde staat die uitging van een corporatief model en een ander dat streefde naar een sterk gecentraliseerd staatsbestel waar alle macht bij de vorst lag, vormt het hoofddoel van deze studie. Dat federale model hadden de onderdanen reeds afgedwongen van Maria nadat haar echtgenote Karel de Stoute (+5 januari 1477) plots was komen te overlijden. Toen liet de Franse militaire dreiging weinig andere mogelijkheden over aan Maria dan hiermee in te stemmen. Zo wordt de vraag gesteld waarom twee tegengestelde sociale groepen, de stedelijke elite en de ambachtslui, uiteindelijk elkaar in 1477 vonden om te ageren tegen de centralistische expansie van Maximiliaan. Aansluitend daarbij onderzoekt de auteur in welke mate Brugge tijdens deze periode zich manifesteerde als een stadstaat naar Italiaans model. In drie hoofdstukken bestudeert hij achtereenvolgens het kapitaal van de Bourgondische centrale staat in 1477, de positie van de adel tijdens het bewind van Maria van Bourgondië en tenslotte de positie van de Drie Leden van Vlaanderen, die bij het afdwingen van privileges in 1477 zo'n belangrijke rol hadden gespeeld. Zoals de titel aangeeft probeerden iedere sociale groep en geleding aan te tonen dat hun streven (en belangen)

het algemeen belang dienden. Nadat aanvankelijk adel, stedelijke elite en ambachten elkaar vonden om via de staten-generaal privileges af te dwingen, begonnen al snel allerlei eigen belangen voor onenigheid te zorgen. Zo wist Maximiliaan steun te krijgen van Ieper, waar er geen blijvende coalitie tussen de stedelijke elite en de (elite onder de) ambachten bestond, en de krachtige adel in het Brugse Vrije, die ontevreden was omdat haar macht door de stad Brugge was gefnuikt. Terwijl het dominerende Gent en Brugge resoluut voor contestatie zorgden, was de eensgezindheid in Brugge toch niet altijd eendrachtig. Zo was een deel van de rijke Brugse handelaars tegen medebestuur van de ambachten waardoor ze Maximiliaan steunden, niet in het minst ook door de voordelen die hun te beurt vielen. Maar het kon ook keren zoals de politieke verschuiving laat zien die Willem Moreel en Maarten Lem doormaakten. Waar deze Brugse handelaars eerst de vorst bijstonden in zijn financieel beleid, zouden zij uiteindelijk het andere kamp kiezen omdat Maximiliaans politiek de handelsbelangen van hun netwerken al te veel schade toebrengt. De massale tegenstand was het grootst onder de Gentse bevolking omdat hier een sterke traditie van stedelijke autonomie tegen vorstelijk centralisme bestond, terwijl een zeker evenwichtige participatie van de drie grote bevolkingsgroepen in het stedelijk beleid zuurstof bood voor een brede coalitie. Onder de leidende adel aan het hof was er echter ook verdeeldheid. Zo koos Adolf van Kleef met zijn aanhang uiteindelijk partij voor de Vlaamse opstandelingen. Terecht wijst de auteur erop dat ook de opstandelingen niet tegen een centrale staat waren, die op bepaalde domeinen een gemeenschappelijke politiek mocht voeren, maar wel tegen een staat die centraal zo functioneerde dat er geen participatie was van de verschillende corporatistische geledingen, waaronder in de eerste plaats de Leden van Vlaanderen.

De pogingen van Maximiliaan om tussen 1477 en 1482 opnieuw aan te knopen met de politiek van zijn voorganger, wat hem ook enigszins lukte, brachten zoveel verzet dat de bom moest barsten toen Maria stierf. Uiteindelijk besluit de auteur dat er vele redenen waren waarom iemand de opstand ondersteunde, maar dat het wel het behoud of de verbetering van de sociale positie voor hemzelf en zijn *inner circle* was waarom iemand zich in het politieke debat en het strijdgewoel mengde. Het was die eigen maatschappelijke verbetering die men toen propageerde als “common good”.

In het derde boek, dat eveneens getuigt van een goede bundeling van de krachten van de Gentse *Maatschappij* en van onze *Emulatie*, behandelt de auteur de gebeurtenissen tussen 1482-1488, toen het regentschap over de zoon van Maximiliaan, Filips de Schone, enige keren van kamp verwisselde. Zowel de Drie Leden van Vlaanderen, hierin bijgestaan door enkele edelen van den bloede, als Maximiliaan beriepen zich op dat recht. Opnieuw wil de auteur via zijn vernieuwde methode, een specifiek bronnencorpus en andere vraagstellingen deze woeelige periode in de Bourgondische Nederlanden, met een climax in het graafschap Vlaanderen, bevragen. De doelstelling van het werk is dus niet zozeer al de gebeurtenissen van deze strijd uit de doeken te doen - het meeste is immers al voldoende bekend - maar wil hij vooral nagaan wie de soms wisselende tegenstanders waren en welke de motieven waren die aan de grondslag van hun positiekeuze lagen. Duidelijk stelt de auteur ook dat het zeker geen typisch middeleeuws treffen was tussen enerzijds de steden en anderzijds de staat. Zowel in de stad als aan het hof waren er voor- en tegenstanders, vandaar dat men eerder moet spreken van tegenstelde facties waarvan de samenstelling voortdurend aan verandering onderhevig was. De analyse van enerzijds het bestuur door Maximiliaan en zijn aanhangers en anderzijds dat van de regentschapsraad en haar aanhang laat zien welke modellen van overheidsbestuur beide partijen voorstonden. Voor de laatste factie was dat een soort federale stedenbond die de grote autonomie van de steden respecteerde. Toch betekende dit niet dat deze groep geen centrale overheid duldde omdat men er van overtuigd was dat voor bepaalde domeinen een gemeenschappelijk beleid nodig was, weliswaar met voldoende inspraak van de onderdanen. Een overheidsbestuur waar participatie ontbrak en de vorst geen rekenschap van zijn beleid gaf, zoals Maximiliaan dat nastreefde, kon niet door de beugel. Even interessant is de bevraging van de auteur waarom uiteindelijk de twee facties hun wil slechts even konden opleggen. De regentschapsraad, bevolkt door vertegenwoordigers van de Leden van Vlaanderen en enkele edelen, regeerde van 25 juni 1483 tot 28 juni 1485, toen Maximiliaan het regentschap overnam. Met de vrede van Brugge volgde een tweede regentschapsperiode die liep van 16 mei 1488 tot 30 oktober 1489, toen Maximiliaan zich opnieuw van het regentschap meester maakte tot 12 oktober 1492. Uiteindelijk zou toch Maximiliaan aan het langste eind trekken, de meeste "veerkracht" hebben, omdat, zoals de auteur met veel bravoure laat zien, deze laatste vooral op langere termijn meer financiële en militaire middelen ter beschikking had, terwijl de Drie Leden in hun verzet te weinig steun ondervonden

in de andere gewesten en minder middelen ontvingen door de slabakende economie. Toch betekende dit niet dat Maximiliaan gemakkelijk de regentschapsraad kon overrulen en haar staatskapitaal volledig kon teniet doen. Daarvoor was zijn sociaal kapitaal, meer bepaald de steun van sociale netwerken o.a. bij de corporatieve middengroepen in Gent en Brugge, te beperkt.

Eigenlijk valt op deze twee schitterende en vernieuwende boeken weinig aan te merken. Ze tonen aan hoe politieke geschiedenis, al is het evengoed sociale geschiedenis, door een andere aanpak, nog heel wat nieuwe inzichten kan opleveren. Precies door de netwerken, met de plaats daarin van het individu met zijn persoonlijke belangen, bloot te leggen, de ideologie te ontrafelen die werd ontwikkeld, en na te gaan over welk kapitaal de facties beschikten om hun doel na te streven, leren we een beter inzicht in de aanloop, verloop en afloop van deze chaotische en complexe strijd, waarbij de jaren 1488-1492 veel weg hadden van een burgeroorlog. We stippen ook aan hoe de auteur laat zien hoe beide partijen sterk investeerden in het aanwenden van symbolisch kapitaal om op die manier de legitimiteit van hun handelen te verdedigen. Maar als recensent willen we natuurlijk onze opdracht niet uit te weg gaan. Als liefhebber van de Ieperse geschiedenis betreur ik het een beetje dat Ieper niet nog meer uit de verf komt. Meer prosopografisch onderzoek aan de hand van het Fonds Merghelynck had zeker nog meer gegevens over de hoofdrolspelers van de politieke facties in die stad kunnen opleveren. Maar we beseffen ook hoe arbeidsintensief dergelijk werk is; het kluwen van het Merghelynckfonds en het gebrek aan voorstudies dragen daar zeker toe bij. Dat bij de drie boeken het stedelijke proletariaat minder uit de verf komt, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat “havelozen” nauwelijks in de bronnen opduiken. Daarvoor heeft de auteur ons ook gewaarschuwd. Toch vragen we ons af of de auteur hun rol, waaronder hun initiatief, daardoor niet wat heeft onderschat. Nu krijgen we teveel het idee dat de meesten van hen enkel meelopers waren. Maar deze paar bedenkingen doen niks af aan de grote appreciatie die we hebben voor het werk van deze auteur die recentelijk ook onze collega proximus in Leuven is geworden. Dat we hopen dat Jelle Haemers deze trilogie nog zal verruimen met een vierde boek – want nu hield hij op met de gevangenneming van Maximiliaan in Brugge – vormt onze duidelijkste aanwijzing van de grote waardering die we hebben voor het nu al monumentale oeuvre van deze nog altijd vrij jonge onderzoeker.

Paul Trio

Jelle HAEMERS, *De Gentse opstand (1449-1453): de strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*. - Heule: UGA, 2004. - 503 p. - (*Standen en Landen*, 105). - ISBN 90-6768-629-8

Jelle HAEMERS, *For the common good: state power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. - Turnhout: Brepols, 2009. - xii, 319 p.: ill. - (*Studies in European urban history (1100-1800)*, 17); M. Boone, ed.). - ISBN 978-2-503-52986-8

Jelle HAEMERS, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone: opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)*. - Gent: Academia Press, 2014. - 360 p.: ill. - (*Historische Monografieën Vlaanderen*, 2). - ISBN 978 90 3822400 8

Brugse edelsmeden tijdens het ancien régime

Met dit repertorium van Brugse edelsmeden uit het *ancien régime* is Walter van Dievoet niet aan zijn proefstuk toe. Van dezelfde auteur verschenen tal van andere, gelijkaardige prosopografische overzichten van “Belgische” goud- en zilversmeden. Van Dievoet bracht de Vlaams-Brabantse edelsmeden van de 13de tot de 19de eeuw in kaart,¹ evenals de edelsmeden uit 18de-eeuws Waals-Brabant.² Ook de 19de-eeuwse edelsmeden uit Luik,³ Namen,⁴ en Brussel en omgeving passeerden de revue.⁵ In 2005 stelde Van Dievoet bovendien al een repertorium van de Brugse edelsmeden uit de 19de eeuw samen.⁶ Het nieuwe repertorium van Brugse edelsmeden uit het *ancien régime* mag terecht worden beschouwd als de (voorlopige) bekroning van een leven lang speuren naar goud- en zilversmeden. Van Dievoet behoort daarmee tot een selecte kring van (kunst)historici die de bewonderenswaardige taak op zich nemen om de boeiende, maar complexe wereld van de edelsmeedkunst te ontsluiten.

Van Dievoets repertorium biedt wat het belooft: een oplijsting van de Brugse edelsmeden met inbegrip van een aantal personalia zoals levensdata, huwelijk, woonplaats, opleiding, datum waarop het ambachtsmeesterschap werd verworven en functies binnen het ambacht. In de mate van het mogelijke worden afbeeldingen van het meestermerk en de handtekening toegevoegd. Aanvullend wordt verwezen naar catalogi en verzamelingen waar bewaarde kunstwerken terug te vinden zijn. Het boek opent met een beknopte beschrijving van de reglementering van het edelsmedenberoep, de organisatie van het ambacht en een samenvatting van de belangrijkste overheidsbepalingen in verband met allooi, de prijs van biljoen en het fatsoen (maakloon). Hierop volgt een uiteenzetting van het keursysteem, een ingewikkeld kluwen van stadsmerken, jaarlet-

1 W. VAN DIEVOET, *Edelsmeden in Vlaams-Brabant (Leuven, Aarschot, Diest en Tienen) tijdens het Ancien Régime en de negentiende eeuw*, Leuven, 2000.

2 W. VAN DIEVOET, *Orfèvres du Brabant wallon au dix-huitième siècle (Nivelles, Wavre et Jodoigne)*, Brussel, 2012.

3 W. VAN DIEVOET, *Orfèvres de Liège du XIXe siècle*, Leuven, 2006.

4 W. VAN DIEVOET, *Orfèvres de Namur du XIXe siècle*, Namen, 2007.

5 W. VAN DIEVOET, *Dictionnaire des orfèvres et bijoutiers de Bruxelles et environs et des arrondissements de Nivelles et de Hal-Vilvorde au XIXe siècle*, Heverlee, 2003.

6 W. VAN DIEVOET, *Brugse edelsmeden van de negentiende eeuw*, Leuven, 2005.

ters en persoonlijke meestermerken dat doorheen de eeuwen verschillende wijzigingen onderging. In de bijhorende tabel worden de jaarletters en stadsmerken geïdentificeerd. Een intrigerend gegeven is dat van de zogenaamde ‘subalterne meesters’: edelsmeden uit de kleine centra die bij gebrek aan een corporatieve organisatie in eigen stad de verplichting hadden om zich te registreren in een nabijgelegen groter centrum. Dit systeem kende een brede toepassing in de Zuidelijke Nederlanden. In dit concrete geval betekent het dat de edelsmeden van Diksmuide, Eeklo, Nieuwpoort, Oostende en Veurne onderworpen waren aan het Brugse ambacht en dat ze hun werk in Brugge moesten laten keuren. Bijgevolg bevat het repertorium van “Brugse” edelsmeden niet enkel de namen van kunstenaars die in Brugge zelf actief waren, maar ook van edelsmeden die in de subalterne steden een atelier openhielden.

De lezer hoeft in dit boek geen doorgedreven analyse van de werking van het edelsmedenambacht of een bespreking van de atelierpraktijken van Brugse zilversmeden te verwachten. Van Dievoets repertorium biedt in de eerste plaats de kostbare grondstof die nodig is om een dergelijk onderzoek aan te vatten. Het boek is helder en logisch opgebouwd. Indices maken het opzoeken gemakkelijk. De verzorgde vormgeving en de mooie (kleur)afbeeldingen zijn een duidelijke troef. Het boek bevat bovendien een aantal illustraties van stukken uit privébezit en biedt alleen al om die reden een meerwaarde.

Toch is een belangrijke opmerking op zijn plaats. Anders dan de titel doet vermoeden, behandelt het boek niet het volledige *ancien régime*. Van Dievoet beperkt zijn overzicht tot de periode 1567-1798, te beginnen vanaf de vroegstbewaarde insculptatieplaat waarop de edelsmeden hun meesterwerk registreerden. Voor de vroegere periode staat gelukkig een ander hulpinstrument ter beschikking: de masterscriptie van Silke Muylaert uit 2012 waarin de edelsmeden van 1363 tot 1600 zijn opgenomen.⁷ De scriptie van Muylaert wordt niet vermeld in het repertorium, en dat is jammer want ze biedt een nuttige aanvulling. Uit een vergelijkende steekproef (het lemma B) blijkt namelijk dat flink wat namen uit de scriptie van Muylaert ontbreken in het repertorium van Van Dievoet. Indien we het criterium van Van Dievoet toepassen en kijken naar de meesters die na 1550 vermeld worden en in 1567 nog actief waren (p. 59), dan ontbreken

7 S. MUYLAERT, *De Brugse goud- en zilversmeden in de late middeleeuwen: een prosopografische studie*, 2 vols (Onuitgegeven masterscriptie, UGent, 2012).

uit dit lemma B de edelsmeden Cornelis van den Berghe, Renault Blans, Cornelis Bossaert, Jan Boudins en Pieter vanden Broucke. Indien we de steekproef zouden uitbreiden, dan duiken er vast nog meer ontbrekende edelsmeden op. Dit manco is des te opmerkelijk omdat sommige van de genoemde edelsmeden reeds vermeld staan in de lijst bestuursleden van het edelsmedenambacht in de tentoonstellingscatalogus *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst* uit 1993.⁸

Voor de 18de eeuw kunnen we eenzelfde gebrek aan volledigheid constateren. In 2003 deed Sofie Volckaert voor haar licentiaatsverhandeling onderzoek naar de 18de-eeuwse Brugse edelsmeden.⁹ Die verhandeling wordt evenmin in het repertorium van Van Dievoet opgenomen. Bij vergelijking blijkt dat tien namen uit de verhandeling van Volckaert niet terugkeren in het repertorium van Van Dievoet. Die lacunes zijn zorgelijk en tonen aan dat Van Dievoets repertorium niet als een definitieve lijst kan worden beschouwd. Om tot een meer volledige lijst te komen, dient alvast de bronnenheuristiek te worden uitgebreid. Van Dievoet signaleert belangrijke hiaten in de gebruikte bronnen, in het bijzonder voor wat betreft de 17de eeuw, maar doet weinig pogingen om dit probleem te verhelpen door andere bronnen te consulteren (p. 58-59). Het archief van de Raad van Vlaanderen in het Rijksarchief Gent biedt hier misschien soelaas. In dit archieffonds berusten tal van procesdossiers waarbij edelsmeden uit Brugge, Nieuwpoort en Eeklo betrokken waren.¹⁰ Minder vanzelfsprekend, maar daarom niet minder nuttig is het archief van de Raad van Brabant in het Rijksarchief Anderlecht. Onder meer procesdossier nummer 62 uit het fonds *Processen ambachten en naties* bevat getuigenissen van Brugse edelsmeden uit de jaren 1652-1654 die nieuwe prosopografische gegevens opleveren.¹¹

Brecht Dewilde

Walter VAN DIEVOET, *Brugse edelsmeden van het ancien régime*. - Brussel: Academie voor de Geschiedenis van de Edelsmeedkunst in België, 2014. - 320 p: 36 ill.

- 8 D. MARECHAL (red.), *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst*, Brugge, 1993.
- 9 S. VOLCKAERT, *Prosopografische analyse van het ambacht der edelsmeden te Brugge in de 18de eeuw* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent, 2003).
- 10 J. BUNTINX, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen (Rijksarchieft Gent)*, 9 vols, Brussel, 1964-1979, nrs. 13004, 13005, 13825, 15689, 15874, 16532, 17621, 21373, 21438, 22848, 23462, 27030, 27123, 27447, 29821.
- 11 E. PUT, *Procesdossiers in het archief van de Raad van Brabant: voorlopig algemeen overzicht*, Brussel, 2001, p. 62.

Belgische orangisten als politieke beweging

De monumentale studie van Els Witte: *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850* behandelt geen onbekende politieke beweging, maar belicht op schitterende wijze en in hoofdzaak op grond van de ongekend bronnenmateriaal, de grondlijnen, de omvang en de betekenis ervan. Omdat het orangisme niet kan losgeweekt worden van bredere maatschappelijke verschuivingen, laat ze haar studie beginnen bij de nederlaag van Napoleon. In het gebied dat later België zou worden, leefden uiteenlopende sociale en politieke stromingen naast elkaar. Geprivilegieerde standen als de adel, de geestelijkheid en de ambachtswereld waren tijdens het Frans Bewind veel van hun vroegere overmacht kwijtgespeeld, maar waren er niettemin in geslaagd, zij het gekneusd, om het revolutionair geweld te overleven. Van één groep, met name de burgerij, was door het wegvallen van het corporatief protectionisme de positie flink verbeterd. In dat midden bleef het jakobijnse en het liberale gedachtengoed hangen.

Na de nederlaag van Napoleon riep Willem van Oranje zichzelf uit tot koning der Verenigde Nederlanden en hertog van Luxemburg. Op het Congres van Wenen in 1814-1815 beslisten de Europese mogendheden om de Zuidelijke Nederlanden en het oude prinsbisdom Luik los te koppelen van Frankrijk en toe te vertrouwen aan Willem van Oranje die meteen koning werd van het “Verenigd koninkrijk der Nederlanden” en groothertog van Luxemburg. De grondwet van 1815 die geacht werd beide delen definitief aan elkaar te klinken, vertoonde onevenwichten. Ze zijn bekend: de grootste deel van de schuldenlast van Nederland kwam op de schouders van het Zuiden terecht; bij de verdeling van de politieke macht of de zitjes in de Staten-Generaal werd geen rekening gehouden met het hoger bevolkingsaantal van het Zuiden; de adel kreeg opnieuw voorrechten en het godsdienstig aspect werd goeddeels weggemoffeld. Het was nochtans niet gering: het Zuiden was katholiek terwijl het Noorden generatieslang protestants was. De wensdroom van het congres dat deze creatie zou uitgroeien tot een ‘amalgame le plus complet’ stond dus van meet af aan onder druk: het welslagen van het project hing af van zijn koning.

Meteen kreeg het orangisme gestalte. Het kan niet ontkend dat Koning Willem I zijn opdracht zeer ter harte nam, maar evenmin dat hij het traject

en de wijze waarop het ten uitvoer moest worden gebracht, liefst in eigen handen hield. Wel beschikte hij naast zich over een Parlement of Staten-Generaal, maar hij eiste dat de aard van de opdrachten en de werking ervan aan zijn koninklijke wil zouden ondergeschikt blijven zoals dat in het verleden het geval was. Om die reden trouwens wees hij elke ministeriële verantwoordelijkheid af. Bij benoemingen of promoties in de hoogste bestuurslichamen, in de ambtenarij en in het leger gaf hij veelal ostentatief de voorkeur aan welbepaalde sociale groepen en bij voorkeur de adel. Om het religieus probleem uit de wereld te helpen, trok hij het toezicht op het lager, middelbaar en hoger onderwijs en ook op dat van de geestelijkheid helemaal naar zich toe. Hij zag bovendien voor zichzelf een beslissende rol weggelegd bij de industrialisering van zijn land. Hij liet kanalen graven en gaf impuls aan de nieuwe industrie in het Gentse, in Luik of Charleroi. Hij stimuleerde het verschijnen van bladen en tijdschriften. Overtuigd dat een taal het eenmakingsproces tussen het Noorden en het Zuiden kon bevorderen, vaardigde hij ingrijpende taalwetten uit.

Met deze en veel andere politieke en economische maatregelen hoopte hij de eenmaking tussen Noord en Zuid te realiseren, maar ook, bewust of onbewust, zich te verzekeren van die groepen die er voordeel uit haalden. Zo kon hij in het Zuiden steunen op van de loyaliteit van zijn ambtenaren, industriëlen, militairen en zelfs geestelijken. Onvermijdelijk stootte hij daarbij anderen af. Zo weigerde hij rekening te houden met het feit dat zijn industriële politiek de belangen van grondeigenaars, kleine boeren, beoefenaars van de traditionele agrarische en ambachtelijke sectoren in hoge mate schaadde. De indruk overheerste dan ook in die kringen dat zijzelf de verhoogde belastingen moesten opbrengen om met die geldmiddelen projecten te financieren die frontaal tegen hun rechtmatige betrachtingen en noden ingingen. Ondanks duidelijk toegevingen van zijn kant, vonden niet alle katholieken enig heil in zijn opvattingen over godsdienstvrijheid. Vele ambtenaren en militairen zagen met spijt hun benoemings- of promotiekansen naar het Noorden verhuizen. Van hun kant mochten de journalisten wel kranten volschrijven, maar enige vrijheid om op zijn politiek kritiek uit te brengen, werd hen ontzegd. Hij negeerde de politieke aspiraties van de jong-liberalen. De hoogste maatschappelijke kringen zowel in Noord- als in Zuid-Nederland die hem als koning op de handen droegen, maar dweepten met het Frans, weigerden resoluut zijn taalpolitiek te volgen. In dat klimaat van ongenoegen en aanzwellende kritiek begon, naar het einde van de twintigerjaren toe, het economisch klimaat te verslechteren: de industriële expansie stakte, de handel volgde, een mislukte oogst drukte de prijzen: kortom een eco-

nomische crisis van formaat diende zich aan. Meer en meer sociale groepen werden geconfronteerd met werkloosheid en vervielen in armoede. Adequate oplossingen bleven uit.

Het convergeren van de onrust en van het ongenoegen in verschillende sociale lagen en politieke bewegingen mondde uit in acties van machteloze woede en blind verzet. Het geweld barstte uit te Brussel op 25 augustus 1830. Zinloze verwoestingen werden aangericht, er vielen slachtoffers en regeringsgezinden werden aangevallen en bedreigd. De traditionele symbolen van de macht moesten het ontgelden. Een panieksfeer waartegen geen doeltreffend verweer werd geboden, verspreidde zich als een olievlek over het land. Ze leidde tot het vertrek van het koninklijk leger te Brussel, de verkiezing voor een Nationaal Congres en een bombardement van Antwerpen. De ravages die de regimewijziging in de schoot van oranjetrouwen teweeg bracht, waren aanzienlijk. En hier vooral vangt dan het hoogst vernieuwende in de studie van Els Witte aan. Het algemeen verloop van de gebeurtenissen tijdens de revolutiemaanden was tot nu vrij algemeen bekend. Aan de hand van archiefmateriaal, vooral afkomstig uit het Koninklijk Archief in de Haag, dat tot nu toe vrij onbekend en onaangevoerd was gebleven, onderzocht ze stap voor stap het verwijderingsproces tussen Noord en Zuid. Uit dat onderzoek blijkt overduidelijk dat het orangisme geen marginale politieke beweging was, maar een beweging die aanhangers telde in alle middens en zelfs het bestaan van België heeft kunnen bedreigen. Terwijl een nieuwe elite zich in België aandeed en zelfbewust, zonder veel rekening te houden met oudere beschikkingen, de grondvesten van een ander politiek regime uittekende, voelde de oudere elite die zich vroeger belangrijk wist of waande, zich van zijn voetstuk gestoten. Van nu af werd aan beide fronten naar nieuwe allianties en strijdmethodes gezocht om de resultaten van de revolutie ofwel verder uit te breiden ofwel op te doeken. Tussenformules maakten geen kans meer. Koning Willem, overtuigd dat er niets definitiefs had plaats gegrepen, zette zich volledig in voor het herstel van de vroegere eenheid. Hierbij deed hij beroep op zijn koninklijk kabinet in Den Haag. Geleid door verkleefde aanhangers groeide het uit tot een gesmeerd werkende informatieel die permanent contacten onderhield met zowat iedereen die zijn zaak genegen was en dat in alle middens en tot in de kleinste uithoeken van het land. Alle orangisten waren er nominatim bekend. Het beschikte bovendien over vrij onbepaalde financiële middelen die aangewend werden om uitgeweken ambtenaren een pensioen te bezorgen, om bevriende journalisten financieel aan te moedigen of om contacten met andere partijen te versoepelen. Om het disparate van de tactieken en stra-

regieën in de verschillende steden te coördineren werd er zelfs een nationale vereniging opgericht, de “Association Nationale”. Daar werden zelfs plannen voor een militaire inval in België ontworpen, maar ze kregen als gevolg van de weifelende houding van de koning zelf, geen uitvoering.

De macht van de koningsgetrouwen verzwakte echter langzaam. De mogendheden bleven afwachtend en zelfs afwijzend toezien terwijl de Belgische instellingen wortel schoten en taaier bleken dan verwacht. De orangisten van hun kant slaagden er niet in om een krachtig leger op de been te brengen dat het tij kon keren. Noord-Nederland begon bezwaren te opperen tegen het dure prijskaartje van de beweging en verloor gaandeweg alle belangstelling voor het Zuiden. De ratificatie van het Verdrag van de 24 Artikelen door België en Nederland in juni 1839 maakte duidelijk dat er internationaal een beslissende stap werd gezet. In 1848 zochten koning Leopold I en koning Willem II van Nederland contacten met elkaar. “Et le combat cessa faute de combattants”.

Romain Van Eenoo

Els WITTE, *Het verloren koninkrijk: het harde verzet van de Belgische orangisten tegen, de revolutie, 1828-1850.* - Antwerpen: De Bezige Bij, 2014. - 687 p. en [32 p.] pl.: ill. - ISBN 9789085425502

Het derde jaarboek van het “In Flanders Fields Museum”

Dat in dezelfde jaargang van ons tijdschrift twee jaarboeken van het *In Flanders Fields Museum (IFFM)* (2014 en 2015) kunnen besproken worden, bewijst dat het ernst is met deze quasi nieuweling en dat de herdenkingsdrukte rond WO I daaraan geen afbreuk heeft kunnen doen. Nummer drie in de rij is even dik als zijn voorganger (248 pagina's), opnieuw mooi geïllustreerd, weer met een verzorgde lay-out en met dezelfde basislijn: originele teksten in het eerste deel (160 p.) en de Nederlandse of Engelse vertaling ervan in deel twee. Ook nu komen naast de nieuwe artikels enkele items, aankopen en schenkingen, terug.

Het jaarboek start met een bijdrage van Peter Vantghem, journalist bij *De Standaard* en goed thuis in het museum en in WO I. ‘Herdenken graag, maar met welk doel?’ (p. 4-11; vertaling p. 162-165, waar foutief verwezen wordt naar p. 12). Het is een zeer leesbaar stuk over zin of onzin van de WO I-herdenking en het biedt ook een overzicht van wat die herdenking ons te bieden had in 2014. Een goede keuze als start van het jaarboek. Gelukkig is reflectie over die herdenking ook duidelijk thuis in het IFFM. In de tweede bijdrage presenteert Dominiek Dendooven, medewerker van het IFFM, ‘Town Major Beckles Wilson and Ypres, 1919’ (p. 12-37; vert. p. 166-189). In zijn inleiding situeert Dendooven deze kleurrijke figuur, de apostel van ‘Ieper ruïnestad’ die met of zonder officiële functie de grootste bijdrage leverde om van Ieper het symbool te maken voor het hele Britse rijk. Na die inleiding volgen, op gekleurd papier en dus goed herkenbaar, de hoofdstukken 15 en 16 van Wilsons memoires (1929), een typisch staaltje literatuur geschreven vanuit een Brits imperialistisch en aristocratisch perspectief.

Bijdrage drie is van de hand van Freddy Rottey: ‘Alfred Richard Meyer (1882-1956). Leven en (oorlogs)werk’ (p. 38-48; vert. p. 190-198). Alfred Richard Meyer (° Schwerin 1882-+Lübeck 1956) wordt door Rottey omschreven als: dichter, verteller, gastrooof, bibliofiel, redacteur, vertaler, cabaretier en uitgever. Hij voert ons langs het bruisende, internationale Berlijn van voor 1914. Dan belandt Meyer in de *Landwehr*, verblijft in de buurt van Ieper en wordt oorlogsverslaggever voor de Duitse officiële nieuwsdienst. Na de oorlog is Meyer weer op zeer verschillende terrei-

nen actief, tot hij botst met het nationaal-socialisme dat onder meer zijn drukkerij in 1939 sluit. Rottey besteedt extra aandacht aan Meyers geschriften die met WO I te maken hebben (*Helden* (1914), *Vor Ypern* (1916), *Flandrische Etappe* (1917), ...) en toont aan dat Meyer met zijn poëzie een eigen plaats inneemt binnen de Duitse oorlogsyriek. Dit is een zeer interessante bijdrage vanuit het Oosten. Francis Devlamynck, bekend met huize Godtschalck, enigszins erfgenaam van “Locre Hospice”, schrijft over ‘Ireland’s Memorial Records 1914-1918 and the link between Ireland and the Hospice of Saint-Anthony in Locre (Belgium)’ (p. 49-66; vert. p. 199-210). Piet Chielens verzorgde in het vorige jaarboek daarover reeds een bijdrage die nu echter onvermeld blijft. Devlamynck geeft informatie over het ontstaan van de *Records*, de Ierse geschiedenis errond in de betrokken periode en de komst in 1926 van een exemplaar naar Loker (Heuveland), specifiek naar het “Locre Hospice” dat in niet bezet gebied tijdens de oorlog voor de Ieren een belangrijke rol speelde. De auteur heeft 35 van de 100 aangemaakte exemplaren van de *Records* weten thuis te wijzen en geeft van elk van die bezitters (instellingen) een stukje duiding. In België bevindt zich, naast het exemplaar uit Loker dat in het IFFM te bekijken is, nog een exemplaar in het Rijksarchief te Brussel.

De bijdrage ‘Het In Flanders Fields Museum in de eeuwherdenking’ (p. 67-71; vert. p. 211-213) is van de hand van Piet Chielens. De diepgaande reflecties van een “oorlogsveteraan” en museumman starten vanuit Charles Ducals gedicht “Ieper 2014”. Eindigt Vantuyghem met “more to come”, dan schrijft Chielens meer geëngageerd zoals het bij hem en bij het IFFM hoort: “We hebben nog vier jaar...”.

Zoals in de vorige jaarboeken geeft Jan Dewilde, museumverantwoordelijke voor de Iepelse musea, een overzicht van de aankopen die het IFFM in 2014 realiseerde (p. 72-103; vert. p. 214-224). Het is een lange lijst geworden met nogal wat kunstobjecten (o.a. heel wat porselein) en documenten. Het overzicht geeft ook een indruk van de zeer grote diversiteit van de collectie. Voor Brugge is nr. 75 interessant. Het gaat namelijk over een fotoalbum rond de werking van het hulpcomité voor de vluchtelingen in Brugge en omgeving (circa 1916). Een beetje een buitenbeentje, maar erg zeldzaam is het nr. 132: een volledige reeks van het tijdschrift *Haro* (24 nrs met een dubbelnummer uit 1914). Dit belangrijk Belgisch anarchistisch en antimilitaristisch tijdschrift werd geïllustreerd door zijn stichter Albert Dhaenens die verder medewerking kreeg van Paul Joosten, Jozef Cantré, Michel De Ghelderode, Frans Masereel en Leon Spilliaert.

Heemkundige Frans Vandenhende verhaalt in ‘De kracht van het geschreven woord’ (p. 104-113; vert. p. 225-228) over een door een Duitse soldaat “gered” en in 1924 geretourneerd waardevol boek uit de bibliotheek van het kasteel van Elsegem (Wortegem-Petegem). Terugggevonden brieven en “heemkundig doorzettingsvermogen” hebben in 2014 uiteindelijk geleid tot een ontmoeting tussen de Duitse en Vlaamse betrokkenen. In het daarop volgende artikel wijst Peter Trogh erop dat in de historiografie van WO I doorgaans weinig aandacht besteed wordt aan de Franse militaire aanwezigheid in de Westhoek. Nochtans mag die niet onderschat worden. Zijn waardevolle en zeer leesbare bijdrage bestaat uit het artikel ‘Mourir pour la France ou pour rien. De lotgevallen van het 153ème Régiment d’Infanterie’ (p. 114-127; vert. p. 229-236). Daarbij gaat het om een regiment dat prominent aanwezig geweest is in de Westhoek en exemplarisch is voor vele andere Franse regimenten. Van p. 128 tot 131 (vert. p. 236-237) vraagt Annick Vandebilcke aandacht voor twee bijzondere schenkingen, terwijl Frederik Vandewiere, zoals in de andere jaarboeken, zorgt voor de oplijsting van alle schenkingen in het jaar 2014 (p. 132-149; vert. p. 237-245). Het jaarboek sluit met een notitie van Silvio Zenere, die via het Europese Erasmus-stageprogramma tien maanden verbleef en werkte in het IFFM en er zijn masterscriptie schreef. Een voorbeeld dat navolging verdient (p. 150-153; vert. p. 246-248).

Conclusie: ook dit jaarboek is zijn voorgangers waard en staat op een hoog niveau. Positief is dat men er niet voor terugschrikt om positie te kiezen in de herdenkingssfeer die toch wel een erg groot formaat aangemeten krijgt en dat er geen toegevingen gedaan worden op kwaliteit, zodat terecht de vraag gesteld wordt “En wat morgen . . .?”. Heel positief verrast zijn we met de bijdragen van Freddy Rottey en Pieter Trogh die resp. Duitsland en Frankrijk langs zij brengen en de Angelsaksische kleur wat nuanceren. Opnieuw herhaal ik echter mijn opmerking (cfr. bespreking jaarboek 2014 in: *Handelingen* 152 (2015), p. 196) dat het nuttig zou zijn voor de lezer om wat informatie te krijgen over de auteurs.

Het jaarboek 2015 kan, zoals zijn voorgangers, besteld worden bij het Kenniscentrum WO I of aangekocht in de museum bookshop van het IFFM.

Ludo Valcke

In Flanders Fields Museum: Jaarboek=Yearbook=Annuaire 2015. - leper: In Flanders Fields Museum, 2015. - 248 p.: ill. - ISSN 2295-2101

Literatuursignaleringen 2013-2014¹

ALGEMEEN

Karen BONNE e.a., 'Terug naar de oorsprong. De Brugse portrettenreeks van de graven van Vlaanderen en abten van de Duinenabdij', in: *Novi Monasterii*, 14 (2004) 77-97.

Het vooronderzoek voor de restauratie van de grisailles in het Brugse Grootseminarie door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) heeft geleid tot enkele nieuwe inzichten. De eerste tien (op zeventien) panelen horen duidelijk thuis in een Brugs atelier in de tweede helft van de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw. Binnen deze reeks zijn ook subgroepen te onderscheiden. Het eerste paneel (gedateerd in 1480) dient als inleiding, terwijl het tiende (tussen 1492/1495 en 1508) een scharnierstuk vormt. Na de graven van Vlaanderen en de Bourgondische hertogen toonde de Duinenabdij zich voortaan schatplichtig aan de Habsburgers. De panelen 11 en 12 waren wellicht nog niet gemaakt tijdens de beeldenstorm in de abdij in 1566. De reeks werd verdergezet na de verhuizing naar Brugge in 1627, waarbij de panelen 13 en 14 nog in de eigen tijd aanpassingen ondergingen. De hele reeks vertoont ook sporen van latere herstellingen, waarbij vooral paneel 9 (rond 1900) en 1 en 8 (in 1992) gerestaureerd werden. (KP)

Anne-Mie HAVERMANS & Hans DRUART, 'De Sint-Audomaruskerk en het kerkhof van Alveringem. Een kerk te midden van een funeraire wereld in beweging', in: *In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen*, 20:4 (2013) 14-121.

Geschiedenis van de kerk en het kerkhof van Alveringem, met een beknopte schets van de herwaarderingsplannen voor de kerkomgeving. (MR)

Raoul VAN CAENEGEM, 'Gentse professoren in de rechten en de letteren 1946-1992', in: *Ghendtsche Tydinghen*, 44 (2015) 2-13, 86-92, 162-167, 242-251.

De Gentse historicus en emeritus hoogleraar Raoul Van Caenegem

¹ Eindredactie Paul Trio. Medewerkers: Noël Geirnaert (NG), Kurt Priem (KP), Marc Ryckaert (MR), Paul Trio (PT), Andries Van den Abele (AVdA), Johan Vannieuwenhuysse (JV) en Dries Vanysacker (DV).

(°1927) portretteert in de hem eigen stijl de academici die hij als lesgever of collega gekend heeft aan de universiteit. Zelf schrijft hij dat het zijn opzet is “hun persoonlijkheid te evoceren, ze als mens van vlees en bloed ten tonele te voeren, met aandacht voor anekdotes, die niet in het Liber Memorialis van de Universiteit te vinden zijn”. In de eerste aflevering komen onder meer de Bruggelingen François Louis Ganshof en Egied Strubbe uitgebreid aan bod. (MR)

Van Godshuis Sint-Joos tot Orthodoxe Kerk Brugge, Brugge, 2015, 144 p. De in 1995 opgerichte orthodoxe parochie van Brugge maakt gebruik van de gebouwen van het historische passantenhuis Sint-Joos in de Ezelstraat. In 2008 kon de gerestaureerde Sint-Jooskapel als volwaardig orthodox bedehuis ingewijd worden. Ter gelegenheid van het twintigjarige bestaan van de parochie werd een boek gepubliceerd met een reeks bijdragen over de geschiedenis van het gebouw en de parochie. Hierin onder meer: Hilde DE BRUYNE, ‘Het godshuis Sint-Joos, een oude geschiedenis’ (p. 13-15), Brigitte BEERNAERT, ‘Sint-Joos: geschiedenis en architectuur van het monument en de site’ (p. 19-23), Ernest VANDEVYVERE, ‘Evolutie van historisch Sint-Joosgodshuis tot orthodoxe kerk’ (p. 25-35), Ronald VAN BELLE, ‘Grafmonumenten en kunstschaten in Sint-Joos’ (p. 37-46), Athenagoras PECKSTADT, ‘Orthodoxen in de gouden jaren van Brugge’ (p. 47-50). (MR)

MIDDELEEUWEN

Antoine BARBRY, ‘La famille Paeldinc, Paelding ou Anguille à Ypres, du XIIIe au XVe siècle’, in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 31:1 (2015) 133-142.

Brengt een genealogie van een van de belangrijkste Ieperse patriciërsfamilies, die onder meer verwant was aan de families Van Diksmuide en Bryde. Enkel gesteund op een beperkte literatuur en geen bronnenonderzoek. Laat nog veel ruimte over voor correctie en aanvulling. (PT)

Daniël DE CLERCK, ‘Meester Robert du Homme, van geleerde Rouennais tot rijke Bruggeling’, in: *Brugs Ommeland*, 54:3 (2014) 148-168.

Robert du Homme werd in het tweede kwart van de 15e eeuw geboren in Rouen als telg van hoge Normandische adel. Hij was universitair geschoold en werd lijfarts en raadsheer van zowel Filips de Goede als van Karel de Stoute. Op een niet nader bekend tijdstip vestigde hij zich in Brugge, waar hij in 1477 overleed. De wezenakte die vervolgens werd opgemaakt ten behoeve van zijn minderjarige dochter Grietkin bevat heel wat gegevens over de bezittingen en de relaties van du Homme. Het blijkt

dat hij nogal wat vastgoed in en rond Brugge bezat, waaronder zijn woonhuis op de hoek van de Braambergstraat en de huidige Jozef Suvéestraat. Dit pand zou in de volgende eeuw door verkoop en vererving in handen komen van Charles de Bernemicourt, over wie dezelfde auteur eveneens een bijdrage schreef (zie hieronder, bij ‘Nieuwe Tijd’). (MR)

Jan DELFOSSE, ‘Het huis Sint-Jacob aan de Vette Vispoort in de Moerstraat’, in: *Brugs Ommeland*, 54:3 (2014) 131-143.

Geschiedenis van het huis Moerstraat 18 in Brugge en van zijn opeenvolgende eigenaars en bewoners vanaf de 15e eeuw. (MR)

Toon DE MEESTER, ‘De Brugse Koetelwijkpoort in de Engelsestraat. De confiscatierekeningen van 1302-1305 als kadastrale bron voor het begin van de 14de eeuw’, in: *Brugs Ommeland*, 55:1 (2015) 3-24.

Hoewel de Engelsestraat in Brugge pas rond 1330 aangelegd werd, was de omgeving van deze straat, die aansluit bij de Spinolarei, al veel vroeger bebouwd. Aan de hand van confiscatierekeningen reconstrueert de auteur de topografie van de plek in het begin van de 14e eeuw. Hij maakt bovendien aannemelijk dat op die plaats een oude stadspoort gestaan heeft, die hij identificeert als de Koetelwijkpoort. In de oudere literatuur wordt deze poort doorgaans gelijkgesteld met de Vlamingpoort, een van de poorten van de zogenaamde eerste stadsomwalling van 1127-1128, gelegen op het einde van de Vlamingstraat. De lokalisatie van de Koetelwijkpoort in de Engelsestraat suggereert dat ze wellicht geen onderdeel van die omwalling geweest is, maar tot een oudere versterkingsfase van de stad moet behoord hebben. (MR)

Bart DEMUYNCK, ‘Ook in Brugge sloegen de blinden het zwijn’, in: *Brugs Ommeland*, 53:4 (2013) 232-239.

Het ‘slaan van het zwijn’ was een gewelddadige attractie die in de late middeleeuwen in meerdere steden georganiseerd werd en waarbij een groepje geharnaste en met knuppels gewapende blinden moest proberen een varken te doden. Dit gebeurde onder meer in Ieper (1433) en Brugge (1439, 1481). Het fenomeen is illustratief voor de houding die de toenmalige samenleving aannam tegenover blindheid en andere handicaps. (MR)

Ben EERSELS, ‘Met consente van elke stede. De totstandkoming van het Brabants-Vlaamse verdrag van 1339’, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 68 (2014) 95-119.

In december 1339 sloten het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen een verbond, dat onder meer inhield dat beide vorsten-

dommen elkaar zouden bijstaan in geval van een externe aanval. In de context van de Honderdjarige Oorlog betekende dit meteen dat de contractanten zich bij het Engelse kamp schaarden. Algemeen wordt dan ook aangenomen dat de Engelse koning Edward III de initiatiefnemer van dit bondgenootschap was. Dit artikel toont aan dat het integendeel de grote Brabantse en Vlaamse steden waren, met het Gent van Jacob van Artevelde voorop, die de hoofdrol hebben vervuld. Zij hebben de toon en de inhoud van het verdrag bepaald, en ervoor gezorgd dat het hen politiek en economisch voordeel bracht. (MR)

Filip HOOGE, 'Dwalende tempeliers en klagende hospitaalridders: het lot van de tempeliers in het graafschap Vlaanderen (1284-1332)', in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 31:1 (2015) 5-116.

Richt zich op de opheffing van de tempeliers in het graafschap Vlaanderen en wat er nadien gebeurde met de eigendommen van de Tempeliers. Centraal in het verhaal staat de belangrijke commanderij van Ieper. In bijlage enkele uitgegeven documenten uit RA te Gent, ADN te Rijsel en BNF te Parijs. (PT)

Brigitte MEIJNS, 'Over graven, bisschoppen en kanunniken: de totstandkoming van het religieuze landschap in Brugge en haar ommeland (tot ca. 1100)', in: *Brugs Ommeland*, 54:2 (2014) 67-77.

Op het einde van de 11e eeuw was het 'religieuze landschap' in Brugge vrij divers: twee oude parochiekerken (Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw), de burchkerk van Sint-Donaas (die evenwel pas recent parochiekerk geworden was), twee kapittels van kanunniken, een aantal kapellen... maar geen benedictijnerabdij zoals in Gent, Atrecht of Sint-Omaars. Dat landschap was het resultaat van een eeuwenlang groeiproces waarin verschillende actoren een rol speelden, tot het verre Sint-Maartenskapittel van Utrecht toe. (MR)

Caroline TERRY, 'De Gentse Lieve-atlas als bron voor de studie van de Lievebermen in Damme', in: *Rond de Poldertorens*, 56:2 (2014) 35-67.

In 1251 kreeg de stad Gent van gravin Margareta de toestemming om een 45 kilometer lang kanaal te graven naar het Zwin. Aanvankelijk zou de verbinding via Aardenburg verlopen, maar rond 1262 werd beslist om Damme als eindpunt te nemen. Het kanaal en de oevers werden met af aan eigendom van de stad Gent. Opvallend is, dat bij het onteigenen van de nodige gronden door de stad een verschillende politiek gevoerd werd in de Gentse Oudburg en in het Brugse Vrije. In eerstgenoemd gebied beperkte men zich tot een smal jaagpad aan weerszijden van het kanaal. In het Brugse Vrije, op

het traject tussen Eeklo en Damme, verwierf Gent daarentegen een strook grond van meer dan zeventig meter breed, oftewel tien maal zo breed als langs het kanaalsegment tussen Eeklo en Gent. Deze gronden werden meermaals in kaart gebracht, onder andere in de zogenaamde *Lieve-atlas*, een mooi kaartenboek dat tussen 1682 en 1700 tot stand kwam en thans bewaard wordt in het Gentse Stadsarchief. Ook op actuele luchtfoto's is deze strook nog goed herkenbaar in de perceelsstructuur. In het artikel wordt onder meer onderzocht hoe die strook tot stand kwam en wat de redenen kan geweest zijn voor het onteigenen van zo'n brede bermen. (MR)

Paul TRIO, 'Een overzicht van oude renten in het bezit van de Ieperse O.L.V.-broederschap. Een uitgave met commentaar omtrent het beheer en de identificatie van de schenkers', in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 31:1 (2015) 117-132. De oudste broederschapsbezittingen bestonden uit erfelijke renten waarvan de verwerving nooit via een oorkonde werd geattesteerd. Alleen een opsomming van die renten in een register van de broederschap licht ons daarover in. Daarom wordt uitgezocht wanneer deze renten in het bezit van de broederschap kwamen. Indien de schenker is vermeld, wordt geprobeerd deze persoon te duiden en nagegaan of er tussen de donateur en de broederschap nog een ander verband was. (PT)

Jan VAN ACKER, 'Staf en mijter van de abten van Ten Duinen', in: *Novi Monasterii*, 14 (2004) 99-126.

Als eerste abt van Ten Duinen verkreeg Jan Maes, abt van 1377 tot 1406, het recht om de *pontificalia* te dragen, zowel van de pausen van Rome (1382) als Avignon (1390). In dit artikel wordt het dragen van de mijter geïllustreerd aan de hand van abtszegels en iconografische en schriftelijke bronnen. De auteur onderzocht ook de traditie die beweert dat de laatste Duinheren, Niklaas De Roover en Alexander van Risseghem, een mijter uit de vroegere abdij schonken aan de eerste bisschop van Cincinnati (USA), Edward Fenwick OP. Hij toont aan dat ze in werkelijkheid een nieuwe, vrij eenvoudige mijter lieten vervaardigen voor deze prelaat. Wel heeft De Roover begin 1833 een oude staf en mijter geschonken aan Frans René Boussem, die weldra de eerste bisschop van het huidige bisdom Brugge zou worden. De staf was afkomstig van abt Michiel Bultinck (1667-1678) en wordt nu bewaard in het bisschopshuis in Brugge. De mijter belandde wellicht in de collectie van de Sint-Salvatorskathedraal in Brugge, waar ook een schilderij van Antoon Claeissens (ca.1536-+1613) bewaard wordt, waarop mogelijk een Duinenabt poseert als Sint-Bernardus. (KP)

Ronald VAN BELLE, 'Een uitzonderlijke seksuele beeltenis, gevonden in Brugge, geplaatst in ruimere context', in: *Brugs Ommeland*, 54:4 (2014) 195-210.

Bij verbouwingswerken aan het huis Geldmuntstraat 11 in Brugge werd, ingemetseld in een muur, een vrij rudimentair gebeeldhouwde steen ontdekt die een man in seksueel opgewonden toestand voorstelt. De auteur plaatst deze vondst in een ruimere Europese context van expliciet erotisch beeldhouwwerk in kerken en profane gebouwen. De Brugse fallische figuur dateert hij op het einde van de 11de of in het begin van de 12de eeuw, hetgeen ze tot één van de oudst bewaarde sculpturen in Brugge maakt. (MR)

[Galbert VAN BRUGGE], *The Murder, Betrayal, and Slaughter of the Glorious Charles, Count of Flanders. Galbert of Bruges*, Jeff RIDER, ed. en vert., New Haven & Londen, 2013, 218 p.

Nieuwe Engelse vertaling van het bekende dagboek van Galbert van Brugge uit 1127-1128, met uitgebreide annotaties en een uitvoerige inleiding. (MR)

Ernest VANDEVYVERE, 'De moerbuizen herzien', in: *Brugs Ommeland*, 54:1 (2014) 3-22.

Enkele nieuwe gegevens en inzichten omtrent het middeleeuwse drinkwaterdistributienet in Brugge, dat tot het begin van de 20de eeuw bleef bestaan. (MR)

NIEUWE TIJD

Brigitte CRAEYNEST e.a., *De Vrede van Utrecht 1713. De vorming van West-Vlaanderen* (Jaarboek van de Koninklijke West-Vlaamse Gidsenkring), Brugge, 2013, 176 p.

De historisch belangrijke Vrede van Utrecht is eerder in mineur herdacht. Het ging voor de Zuidelijke Nederlanden nochtans om een belangrijk moment. Voor West-Vlaanderen betekende het de definitieve vaststelling van de grenzen, zoals ze vandaag nog zijn, niet zonder dat we twee belangrijke delen van het oorspronkelijke West-Vlaanderen definitief verloren: Frans-Vlaanderen en een gedeelte van de Noordelijke polders. Na anderhalve eeuw Spaanse dominantie, behoorden we voortaan tot het Oostenrijkse Habsburgse rijk. Aan dit belangrijke verdrag en de verdere evolutie binnen onze provincie, heeft de West-Vlaamse Gidsenkring een collectief werk gewijd. Dat West-Vlaanderen bestaat uit een veelheid van goed herkenbare entiteiten, wordt door deze studies nog maar eens duidelijk. Achtereenvolgens wordt de schijnwerper gericht op Brugge, Ieper,

Kortrijk, Menen-Wevelgem, Oostende, Roeselare, Tielt, Waregem, Veurne en de Westhoek. Over elk van hen valt nuttig te vertellen betreffende de evolutie voor en na 1713. Sommige bijdragen zijn misschien wat al te bondig over de tijdsperiode zelf en kijken uitgebreid achteruit of vooruit in de geschiedenis. Zo beperkt die over Menen (nochtans een barrièrestad) zich tot een korte paragraaf over 1713, om zich vooral aan generaal Van der Mersch en de Brabantse Omwenteling te interesseren. Die over Roeselare overloopt de geschiedenis vanaf de middeleeuwen tot aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: een interessant overzicht . . . , maar geen woord over Roeselare. Het algemene beeld toont goed hoe het West-Vlaanderen van toen eruit zag. (AVdA)

Johan DECAVELE, 'Protestantse invloeden in Brugge in het midden van de 16de eeuw. Een internationaal netwerk', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 16:1 (2013) 6-23.

Het in onze contreien zo goed als onbekende *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* publiceerde het artikel van Johan Decavele duidelijk als 'sterartikel', met zelfs op de cover van de aflevering een reproductie van Guicciardini's plattegrond van Brugge. Zoals in een groot aantal andere publicaties van zijn hand situeert Johan Decavele het intellectuele klimaat in het 16de-eeuwse Brugge in een internationale context. De Brugse samenleving stond open voor nieuwe ideeën, zodat ook het protestantisme zich kon verspreiden. De repressie, culminerend in enkele opzienbarende terechtstellingen (1553 en 1557), leidde tot het vertrek van zowel handwerkers als mensen uit de hogere klassen van de samenleving. Opmerkelijk is nog de rol van drukkers en boekverkopers. Toch bleven vele aanhangers van de nieuwe religie in de stad zodat men in 1566 kon constateren dat het protestantismestevig wortel had geschoten in de stad. Decaveles boeiende synthese is gebaseerd op zijn eigen jarenlange onderzoek, maar ook op de sindsdien verschenen literatuur van andere historici. (NG)

Daniël DE CLERCK, 'Charles de Bernemicourt, een vreemde poorter in Brugge', in: *Brugs Ommeland*, 53:4 (2013) 240-256.

Charles de Bernemicourt (°1490-+1556), voornaam edelman en diplomaat van Picardische afkomst, verwierf in 1531 het poorterschap van Brugge. Zijn Brugse residentie bevond zich op de hoek van de Braambergstraat en de huidige Jozef Suvéestraat, al is niet duidelijk of hij er vaak verbleven heeft. Het huis bleef tot het begin van de 17e eeuw in het bezit van de familie de Bernemicourt. Het artikel beschrijft de carrière van de Bernemicourt, alsook die van zijn kinderen. (MR)

Anton ERVYNCK e.a., 'De poot van de wolf aan de poort van het Steen (deel 2). Radiokoolstofdatering en genetisch onderzoek van een historisch curiosum', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 68 (2014) 49-57.

Vervolg van het onderzoek van de gemummificeerde wolvenpoot uit de collecties van het STAM (zie 'Literatuursignalementen 2013-2014', p. 436). Doorgedreven natuurwetenschappelijk en historisch onderzoek toont aan dat het de poot van een volwassen grijze mannetjeswolf betreft, waarschijnlijk de wolf die volgens een bewaarde aantekening in 1736 in Knesselare gedood werd. (MR)

Lo VAN DRIEL, 'Hoe men het beste naar Sluis kan zeilen. De kaart van het Sluise Gat door Gerrit Verdooren, 1784/94', in: *Caert Thresoor. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie*, 34:1 (2015) 19-27.

In de late 18de eeuw was van het Zwin niet veel meer over. Toch was het in die tijd voor kleine vaartuigen nog mogelijk om met enige moeite van vóór de kust van de Oostenrijkse Nederlanden via het zogenaamde Sluise Gat tot de stad Sluis te varen. De precieze configuratie van het gebied - dat nu onder meer deel uitmaakt van het natuurgebied Het Zwin - was niet bekend. Daar is nu verandering in gekomen door de (her)ontdekking van een schetskaart die in detail beschrijft welke vaarroute er tussen de zandbanken en andere ondieptes diende gevolgd te worden. De kaart werd tussen 1784 en 1794 getekend door de Nederlandse zeeofficier Gerrit Verdooren (°1757-+1824) en kwam in de 19de eeuw via diens kleinzoon, die notaris te Aardenburg was, in het stadsarchief van Sluis terecht. (MR)

Brend VANTOURNOUT, 'Het huis van Jan Benson, Augustijnenrei 5', in: *Brugs Ommeland*, 55:1 (2015) 45-58.

Overzicht van eigenaars en bewoners van het huis Augustijnenrei 5 te Brugge, te beginnen met de 16de-eeuwse schilder Jan Benson. (MR)

Madalina VERES, 'De impact van de kartografie op de Frans-Oostenrijkse grensovereenkomsten van 1769 en 1779 / The impact of cartography on the 1769 and 1779 French-Habsburg border treaties', in: *Caert Thresoor. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie*, 34:2 (2015) 79-87.

Na de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) lag de grens tussen Frankrijk en de Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden in grote lijnen vast. In de details was dat helemaal niet het geval: talrijke enclaves en betwiste gebieden verhinderden dat de grens op het terrein scherp afgebakend kon worden. De discussies over het definitief vastleggen ervan leidden aanvankelijk tot niets. Pas toen er in 1756 een politieke en diplomatieke

toenadering tussen Wenen en Parijs tot stand kwam, konden de besprekingen wel tot een goed einde gebracht worden. Deze resulteerden in de grensovereenkomsten van 1769 en 1779, die onder meer ook betrekking hadden op de west- en zuidgrens van de huidige provincie West-Vlaanderen. Bij de besprekingen werd intensief gebruik gemaakt van kaarten, die soms tot op perceelniveau gedetailleerd waren. Slechts op die manier konden de onderhandelaars een juist beeld van de toestand krijgen en de gepaste afbakening vastleggen. Een aantal van die kaarten werd speciaal met dat doel opgemaakt door de militaire ingenieurs van de beide landen. (MR)

Renilde VERVOORT, *De heksen van Bruegel. Hekserijvoorstellingen in de Lage Landen tussen 1450 en 1700*, Brugge, 2015, 135 p., afb.

Dit boek dat verschijnt naar aanleiding van de gelijknamige dubbeltentoonstelling die zowel te Utrecht in het Catharijneconvent (19 september 2015-31 januari 2016) en te Brugge in Musea Brugge, Sint-Janshospitaal (25 februari-26 juni 2016) loopt, baseert zich op het proefschrift dat de auteur in 2011 aan de Radboud Universiteit Nijmegen heeft verdedigd. Aan de hand van schilderijen, prenten en tekeningen, eigentijdse nieuwsbrieven en literaire bronnen, maar ook processtukken en handboeken van heksenvervolgers, toont R.V. aan dat de twee gravures van de hand van Pieter Bruegel de Oudere, die in 1565 door de Antwerpse uitgever Hieronymus Cock uitgebracht werden (*Sint-Jacob bij de tovenaer* en *Sint-Jacob en de val van de tovenaer*), het beeld hebben gevormd van de heks in de daarna volgende generaties in Vlaanderen en Nederland. De heks die op een bezem gezeten door de schoorsteen naar buiten vliegt terwijl de heksenketel in de haard staat, is ondenkbaar zonder Bruegels prototypes. De bijdrage van Dries VANYSACKER (p. 10-17) kadert deze hekserijvoorstellingen in de reële context van de toverijprocessen en heksenvervolgingen in Europa, in de Zuidelijke Nederlanden en in de steden Utrecht en Brugge. (DV)

NIEUWSTE TIJD

Remieg AERTS & Gita DENECKERE, red., *Het (On)Verenigd Koninkrijk 1815-1830 – 2015. Een experiment in de Lage Landen*, Rekkem, 2015, 238 p., afb.

Met een bundel van 17 artikels en steunend op recent historisch onderzoek trachten verschillende auteurs de verouderde opvattingen rond de 15 jaar van het Verenigd Koninkrijk te ontzenuwen, en een vernieuwend en integraal beeld te brengen over de periode van samengaan tussen Noord en Zuid. In een eerste deel wordt het ontstaan van het Koninkrijk

geplaatst in de brede Europese context, waarbij de rol van de koning en van de natie gerelativeerd wordt en het belang van bestuurlijke netwerken onderstreept. Het tweede deel schetst de gelaagdheid van de natie, waarbij duidelijk wordt dat regionalisme en lokaal besef veel belangrijker waren dan het aanvoelen van 'natie' of ruimtes als 'Zuid' en 'Noord'. In het derde deel wordt het belang van het sociaal-culturele onderzocht als drager van de ontwikkelingen en het eenheidsgevoel tussen 1815 en 1830. Het vierde deel analyseert de desintegratie van het Verenigd Koninkrijk. In een vijfde deel ten slotte worden de maatschappelijke stromingen na 1830 onderzocht die bleven dromen van de vereniging. Met een epiloog van Geert VAN ISTENDAEL en foto's van Michiel HENDRYCKX. (JV)

Patrick ARNOU, 'De Katholieke Jonge Wacht te Zedelgem (1911-1914)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115:2 (2015) 209-217.

De Katholieke Jonge Wacht was een organisatie opgericht om jongeren te verenigen en in te zetten bij de katholieke politieke strijd. In Zedelgem werd op 27 november 1911 een lokale afdeling opgericht onder impuls van pastoor Ronse, en dit in de aanloop naar de parlementsverkiezingen van 2 juni 1912. (JV)

John ASPESLAGH, 'West-Vlamingen in de Tweede Kamer (1815-1830)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115 (2015) 5-23 en 138-163.

Overzicht van het institutionele en bestuurlijke kader in de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: de Staten-Generaal met een Eerste Kamer en een Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gedeputeerde Staten. De samenstelling van de Provinciale en Gedeputeerde Staten van West-Vlaanderen wordt nader onderzocht en het profiel van de achttien opeenvolgende West-Vlaamse vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. De tweede aflevering van het artikel bevat vooral de biografieën van de West-Vlaamse volksvertegenwoordigers. (JV)

Mario BAECK e.a., *Badplaats in stijl. Belle époque en interbellum architectuur in Blankenberge 1870-1940*, Tielt, 2014, 160 p., afb.

Met de opkomst van het kuurtoerisme ontwikkelde Blankenberge zich tot een mondaine badplaats. Tijdens de belle époque en het interbellum werden er prachtige villa's, luxueuze hotels en prestigieuze openbare gebouwen opgetrokken. Die architectuur, het bijhorende tegel- en glas-inlooderfgoed, het design en de mode worden in het Belle Epoque Centrum Blankenberge geëvoceerd. (JV)

Frank BECUWE, *Omloop van de Slagvelden. 1919: de meest heroïsche wielervedstrijd ooit*, Leuven, 2013, 234 p., afb. en tab.

Van 28 april tot 11 mei 1919 vond in zeven etappes over een totale afstand van 1.985 km langs de 'verwoeste gewesten' en langs nauwelijks berijdbare wegen op initiatief van het Parijse dagblad *Le Petit Journal* de Omloop plaats uit eerbetoon 'aan de glorierijke episodes van de voorbije oorlog en aan de vele soldaten die voor de overwinning hebben gestreden'. De derde rit liep van Brussel naar Amiens (Frankrijk) en doorkruiste de frontstreek in West-Vlaanderen. (JV)

Jaak BILLIET e.a., *De geschiedenis van Tielt, een nieuwe kijk op een rijk verleden*, Tielt, 2009, 344 p.

Dit uitgebreide opus, gewijd aan de geschiedenis van Tielt, is blijkbaar bij publicatie aan het scherpe oog van ons genootschap ontsnapt. Het verdient nochtans minstens in deze rubriek behandeld te worden. De auteurs (onder wie ondermeer Michel Cloet, Johan Decavele, Romain Vanlandschoot) stonden borg voor de kwaliteit. In zeven chronologisch elkaar opvolgende hoofdstukken wordt de geschiedenis van Tielt behandeld. Kleine stad, ongetwijfeld, maar die een eigen identiteit had (en heeft) en over wie duidelijk veel te zeggen valt. De weg naar een gezamenlijk werk dat een overzicht geeft van de Tieltsse geschiedenis werd sedert bijna een halve eeuw gebaad door het geschiedkundig genootschap *De Roede van Tielt* en haar publicaties. Dit boek is zonder twijfel het standaardwerk over Tielt en zal dit nog lange tijd onbedreigd blijven, ook al zal het ongetwijfeld ook de basis vormen voor weer nieuwe opzoeken. (AVdA)

Piet BONCQUET, *Lief en leed. Prostitutie in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2015, 191 p., afb. en tab.

Naarmate de oorlogsjaren vorderden lijkt er bij de frontsoldaten een toename van het aantal venerische ziekten vast te stellen. De legerleidingen reageerden nochtans bewust tegen prostitutie met op te roepen tot kuisheid, verscherpte controle uitvoeren op de bordelen en op de hygiëne, middeltjes tegen de besmetting ter beschikking te stellen, en zelf bordelen en behandelingscentra voor venerische ziekten bij prostituees en soldaten in te richten. Niet alleen aan en achter het IJzerfront stelden zich problemen met zedenverwildering, alcoholmisbruik en prostitutie, maar ook in bezet België. Als concrete voorbeelden worden de toestanden in Poperinge en Gent nader beschreven. (JV)

Hendrik CALLEWIER, 'Beschadigd België: de regio Kortrijk in puin (1940-1945)', in: *De Leiegouw*, 56:2 (2014) 253-287.

Om een vergoeding te krijgen voor de opgelopen materiële schade tijdens de oorlog 1940-1945 mochten individuen een aanvraagdossier indienen bij het Ministerie van Oorlogsschade, dat ondergebracht was bij het Ministerie voor Wederopbouw. De ingezonden dossiers bevatten standaardaanvraagformulieren, verslagen van deskundigen, diverse attesten, berekeningen van de uitgevoerde en uit te voeren werken, foto's en plannen. Ze vormen nu een rijke bron voor de studie van de lokale geschiedenis. De regio Kortrijk had vooral schade opgelopen tijdens de Leieslag (24-28 mei 1940) en bij de geallieerde luchtaanvallen (1943-1944). (JV)

Marc CARLIER, 'Hardloper Moritz Rummel eind 1827 op doortocht in Brugge', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:4 (2014) 428-433.

Rummel (°Westhofen/Duitsland, 1807-+Ootmarsum/Nederland, 1844) kwam loopdemonstraties geven te Brugge in december 1827. (JV)

Marc CARLIER, 'Uitgalming' in Waregem', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:4 (2014) 442-444.

Over een wedstrijd declamatie en welsprekendheid ingericht in 1851 door de rederijkerskamer Kunst en Eendragt van Waregem. (JV)

Joris CASSELMAN, *Albert De Haene (1910-1961) en Hubert Ronse (1928-2010). Honderd jaar Psychiatrisch Ziekenhuis Onze-Lieve-Vrouw Brugge (1910-2010), met voorgeschiedenis vanaf de twaalfde eeuw*, Antwerpen-Apeldoorn, 2013, 407 p., afb.

Vertrekkend vanuit de biografieën van de twee hoofdgeneesheren De Haene (van 1945 tot 1961) en Ronse (van 1960 tot 1993) wordt de geschiedenis van de psychiatrie in Sint-Michiels geschetst. Met vooraf een inleidend deel over de voorlopers van het psychiatrisch ziekenhuis en een uitleidend deel over de recentste jaren 1994-2010. Komen hierbij aan bod: de infrastructuur, de patiënten en het personeel, het beleid en de therapeutische aanpak. (JV)

Dries CLAEYS, 'De industrialisatie van de vlasnijverheid in Zuid-West-Vlaanderen (1890-1955): een sociotechnische benadering', in: *De Leiegouw*, 57:1 (2015) 5-41.

De nadruk wordt gelegd op ontwikkelingen in Bissegem, Gullegem en Wevelgem om de industrialisering op het platteland te analyseren. De mechanisering bij de vlasvezelbewerkingen verliep er traag, gefaseerd (dus niet voor alle vlasbehandelingen ineens) en vooral in honkvaste

eenmansbedrijfjes. Het warmwaterroten en het zwingelen met turbines vonden pas tijdens het interbellum echt ingang. Zelfs tot 1955 konden behoudsgezinde en kleine vlassers nog overleven in een steeds meer geïn- dustrialiseerde sector. (JV)

Daniel CLOET, *Landbouw in Pittem en Egem 1846-2012*, Pittem, 2013, (XI) en 359 p., afb. en tab.

Indringende analyse van de landbouwgeschiedenis in de twee gefuseerde deelgemeenten aan de hand van tellingen, dagboeken, interviews en di- verse documenten uit de twee gemeentearchieven. (JV)

Marc CONSTANDT, 'Met de automobiel naar zee. De impact van een nieuw vervoermiddel op de Belgische kust (1900-1940)', in: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, z.jg.:3 (2014) 42-51.

Snelheids- en behendigheidswedstrijden introduceerden de auto aan de kust vanaf 1899; het eerst in Oostende, vanaf 1906 ook in Middelkerke en Westende en na de Eerste Wereldoorlog in Knokke. Met de opkomst van het kusttoerisme nam het aantal auto's toe. Op diverse plaatsen versche- nen garages, die tegelijk dienst deden als benzinstation, werkplaats en parkeerplaats. Een moderne Koninklijke Baan (vanaf 1903-1904) moest alle kustplaatsen vlot bereikbaar maken. Er ontstonden nieuwe beroepen, zoals chauffeurs in dienst van rijke families of van grote hotels. (JV)

Thomas COOMANS & Reinout KLAARENBEEK, 'De ruimtelijke meta- morfose van steden na de secularisatie van de kloosters in België van 1773 tot 1860', in: *Stadsgeschiedenis* 9:2 (2014) 149-165.

De afschaffing van de kloosters in de Zuidelijke Nederlanden vond plaats in de periode 1773-1796: keizerin Maria Theresia verbood op 2 septem- ber 1773 de jezuïetenorde, keizer Jozef II sloot in de jaren 1783-1785 163 contemplatieve kloosters en het Franse Directoire hief per 1 september 1796 de overgebleven abdijen en kloosters op. Het onderzoeksproject 'De herverkavelde stad' wil het lot van de gebouwen en terreinen van de opgeheven kloosterorden bestuderen in Antwerpen, Brugge en Brussel tot 1860. Er worden daarbij alvast zeven transformatiescenario's voorop- gesteld: een militaire herbestemming, huisvesting voor een rechtbank, gevangenis of een andere nieuwe staatsinstelling, huisvesting voor een stadsinstelling voor onderwijs of in verband met de gezondheidszorg, verkaveling door stad en privé, vestigingsplaats voor industrie en privé- investering, huisvesting voor terugkerende geestelijken en omvorming van een kloosterkerk in parochiekerk. (JV)

Jeroen CORNILLY & Anneleen LYBEER, 'Boodschappen uit de Grote Oorlog', in: *In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen*, 21:3 (2014) 75-87.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog communiceerde de Duitse overheid met de bezette bevolking via muuraffiches. Deze werpen een interessant licht op de reguleringsdrift van de bezetter en op de weerslag die dit had op het dagelijkse leven in bezet gebied. Een groot aantal van deze bijzondere historische bronnen is bewaard gebleven. Alleen al in de Provinciale Archiefdienst van West-Vlaanderen en de Provinciale Bibliotheek Tolhuis in Brugge zijn ruim 1200 verschillende affiches bewaard. (MR)

Eric DALED e.a., 'Achille Daled (1872-1948). Een leven in dienst van het toerisme in Brugge (2)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:3 (2014) 328-347.

Vervolg op het artikel over Daled (° Brugge 1872-+Brugge 1948), die zich inzette om Brugge toeristisch op de kaart te zetten, in: *Biekorf*, 114:2 (2014) 211-229. (JV)

Siegfried DEBAEKE, *Brugge in de Grote Oorlog*, Brugge, 2001, 144 p.

Her en der zijn al foto's verschenen die Brugge tonen tijdens de oorlog 1914-1918. We denken aan boeken van Luc Schepens en Jaak A. Rau. Siegfried De Baeke heeft een aanzienlijke toevoeging gedaan met het tweehonderdtal foto's die in dit boek zijn opgenomen. Ze tonen, min of méér chronologisch, beelden van Brugge tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Duitse bezetter is hierbij prominent aanwezig, zowel in zijn zegevierende als in zijn méér miserabele ogenblikken. Daarnaast ziet men de gewone Bruggeling, de gevolgen van de bombardementen, de uiteindelijke zegebeelden van de bevrijde stad en de intrede van koning Albert en koningin Elisabeth. Foto's zijn in principe objectieve en onweerlegbare documenten. Het belet niet dat ze toch nog voor heel wat commentaar en duiding vatbaar blijven. Wel is het jammer dat de herkomst van de foto's (uit tijdschriften, uit archieven, enz.) niet is aangeduid. (AVdA)

Carl DECALUWE & Tomas TERMOTE, *De raid op Zeebrugge. 23 april 1918 door de ogen van kapitein Alfred Carpenter, VC.*, Roeselare, 2015, 145 p., afb.

In een Brussels antiquariaat werden glasplaten teruggevonden in verband met de raid op Zeebrugge gemaakt door Carpenter, kapitein van de HMS Vindictive, een kruiser die deelnam aan de gevechten. De glasplaten zijn in het boek afgedrukt. De raid was gericht tegen de Duitse duikbotenhaven in Zeebrugge, meer bepaald tegen de zeesluis, die de enige doorgang was langs waar de boten het Kanaal konden bereiken. (JV)

Valentin DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918. Het leven zoals het was tijdens vier jaar Duitse bezetting*, Assebroek, 2014, 310 p., afb.

Beschrijving van het dagelijks leven en de impact van de Duitse bezetting in een dorp aan de rand van Brugge. Er is hiervoor onder meer gebruik gemaakt van interviews van zeventien Assebroekenaren die de oorlog als kind meegemaakt hebben. (JV)

Jan DEMARRE, 'Leerwerkhuizen in Sarepta aan de Langerei (1850-1860)', in: *Brugs Ommeland*, 54:4 (2014) 211-220.

Het verval in de linnennijverheid en mislukkingen van aardappel- en graanoogsten veroorzaakten tegen het midden van de 19de eeuw een zware economische crisis. Om alvast de linnenproductie te verbeteren bleek het nodig nieuwe technieken en artikelen te introduceren. Daartoe werden bij Koninklijk Besluit van 26 januari 1847 de leerwerkhuizen opgericht. In West-Vlaanderen stimuleerde gouverneur Adolphe de Vrière (Brugge, 1806-Laken, 1885) sterk de oprichting ervan. In Brugge werd onder meer een leerwerkhuis opgericht in de leegstaande gebouwen van het Sareptaklooster aan de Langerei. (JV)

Elien DE MEYERE, *Tieltse juffen: meesters in onderwijs. Geschiedenis van de Tieltse lerarenopleiding*, Tielt, 2013, 138 p., afb.

De vier wezen geworden gezusters Van Biervliet uit Izegem begonnen in 1829 te Tielt met een kostschool voor burgermeisjes. In 1849 kregen ze toestemming om deze om te vormen tot een vrije normaalschool voor meisjes. Vooral de pedagogische aanpak van Melanie Van Biervliet bezorgde de opleiding een goede faam, zodat leerlingen van buiten de directe omgeving en zelfs vanuit het buitenland zich aanmeldden. De gezusters stichtten in 1856 een zustercongregatie en gaven hun school de naam 'Instituut van de Heilige-Familie'. Vanaf 1865 werden er een kleuterschool en zeker vanaf 1884 een vrije lagere school voor jongens en meisjes aan toegevoegd die meteen als oefenscholen voor de normalisten dienst deden. Vanaf 1886 werd er ook gestart met een middelbare normaalschool voor meisjes. In 1914 tijdelijk en vanaf 1920 definitief trok het Instituut weg uit de Tieltse binnenstad en vestigde zich in nieuwe gebouwen vlakbij het Hulstplein. Er kwamen nog opleidingen bij: in 1928 onder meer een hogere normaalschool voor landbouwhuishoudkunde (tot 1933), en in 1952 een afzonderlijke normaalschool voor bewaarschoolonderwijzeressen. Het Instituut is thans opgenomen in de Katholieke Hogeschool VIVES. (JV)

Bart DEMUYNCK, 'De Armenapotheek van het Brugse Bureel van Weldadigheid, 1846-1923', in: *Brugs Ommeland*, 55:2 (2015) 35-42.

Onder druk van de economische crisis van het midden van de 19de eeuw, die heel veel armoede meebracht, werd een centrale Armenapotheek opgericht in de Kuipersstraat te Brugge. (JV)

Ben DE PATER & Tom SINTOBIN, red., *Koninginnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900* (Rythmus. Jaarboek voor de studie van het fin de siècle, 2), Hilversum, 2013, 271 p., afb.

In een inleidend artikel op de bundel bijdragen (blz. 9-28) schetsen DE PATER en SINTOBIN de belangstelling of fascinatie voor de zee, en het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het toerisme, vooral dan toegespitst op Scheveningen (Nederland) en Oostende. Daarna valt het boek uiteen in twee geheel afzonderlijke delen over de twee badsteden. De bladzijden vanaf 115 handelen over Oostende (en ook wel beperkt over andere Belgische kustplaatsen). VAN SANTVOORT Linda (blz. 115-128) behandelt de fin de siècle-architectuur in Oostende van het einde van de 19de eeuw- begin 20ste eeuw, CORNILLY Jeroen (blz. 161-173) het aandeel van het stadsbestuur bij de uitbouw van de badplaats, DEPELCHIN Davy (blz. 175-190) het oriëntalisme in de algemene Belgische kustarchitectuur, VAN ACKER Wouter (blz. 191-204) de stedenbouwkundige ontwikkeling van Westende in de belle époque, DEWILDE Jan (blz. 205-218) het muziekleven in Oostende op het einde 19de eeuw-begin 20ste eeuw, TODTS Herwig (blz. 219-230) Oostende zoals Ensor het zich voorstelde, COUSSERIER Annelies (blz. 231-248) de fotografie in Oostende in diezelfde periode, en MERTENS Wim en VAN GODTSENHOVEN Karen (blz. 249-262) de mode in de badstad. (JV)

Sophie DE SCHAEFDRIJVER, *Bolwerk Brugge. Bezette stad in 14-18*, Veurne, 2014, 215 p., afb.

Boek uitgegeven naar aanleiding van de herdenking en de tentoonstelling over de oorlogsjaren 1914-1918 in de stad. Brugge was gedurende de oorlog in het *Marinegebied* gelegen, dat zich uitstrekte tot Oostende en Zeebrugge. Vooral de haven van Zeebrugge was van groot belang bij de Duitse oorlogsvoering tegen Groot-Brittannië, en werd dan ook herhaaldelijk belegerd en gebombardeerd. In Brugge zelf heerste een zeer streng militair regime. (JV)

Bruno DE WEVER e.a., red., *Knack Historia. België 40-45*, Roeselare, 2015, 178 p., afb. en graf.

Niet minder dan tweeëntwintig auteurs brengen in het boek de actueelste stand van hun historisch onderzoek inzake het militaire, politieke en dagelijkse leven tijdens de Tweede Wereldoorlog. (JV)

Willy DEZUTTER, 'Auguste Liebaert (1856-1927) op bezoek in de Brugse vrijmetselaarsloge 'La Flandre' in 1882. Vrijmetselaarsloges in Brugge in de 19de eeuw', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115:1 (2015) 79-87.

Op 4 juni 1881 werd de vrijmetselaarsloge La Flandre in Brugge officieel geïnstalleerd. Op de zitting van 6 januari 1882 blijkt Auguste Liebaert als lid van de St. John's Lodge in Quebec-Canada aanwezig geweest te zijn. Liebaert was van 1876 tot 1880 consular agent in Canada geweest en werd later in Oostende gemeenteraadslid, schepen en burgemeester. (JV)

Jan D'HONDT e.a., red., *Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in West-Vlaamse archiefdocumenten, 1815-1830*, z.pl., 2015, 89 p., afb.

Aan de hand van originele documenten uit West-Vlaamse archiefdiensten wordt de geschiedenis tijdens het Verenigd Koninkrijk geëvoceerd in zeven thema's: Gevierd en verguisd. Begin en einde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en koninklijke bezoeken; Gezag en grenzen. Bestuurlijke organisatie; Frans, Vlaams, Nederlands? Taal en cultuur; Wegen naar welvaart. Verkeersinfrastructuur en economisch leven; Nood zoekt solidariteit. Sociaal leven en maatschappelijk welzijn; Met een schone lei. Onderwijs; Godsvrucht op Willems wijze. Kerk en religie. (JV)

Brecht DUTILLIEUX, 'Gerard Debaets (1898-1959) uit Heule. Palmares van een tweevoudig winnaar van de Ronde van Vlaanderen', in: *De Leiegouw*, 56:2 (2014) 327-348.

Na de Eerste Wereldoorlog veranderde de wielrennerij grondig: er werden meer wedstrijden georganiseerd en door technische innovaties nam de gemiddelde rijnsnelheid sterk toe. Gerard Debaets was professioneel renner van 1924 tot 1940 en behaalde niet alleen op de weg zoals in de Ronde van Vlaanderen (1924 en 1927), Parijs-Brussel (1925), het Belgisch kampioenschap (1925) en Brussel-Parijs (1926) successen, maar ook op de piste in Europa, de Verenigde Staten en Canada. (JV)

Steven F. JOSEPH, 'Origines et pionniers de l'édition photographique et photolithographique en Belgique', in: *In Monte Artium. Journal of the Royal Library of Belgium*, 7 (2014) 37-56.

Al onmiddellijk na de uitvinding van de fotografie (1839) werd onderzocht hoe foto's gebruikt konden worden als boekillustratie. In een eerste fase, tot 1860, kon dit enkel door het handmatig inkleven van echte foto's, wat een arbeidsintensieve en dure werkwijze was. Pas na 1860 slaagde men erin om het fotografische beeld over te zetten op lithogra-

fische stenen, waarmee snel en relatief goedkoop grote aantallen afdrucken konden gemaakt worden. In België waren de lithografen Simonau en Toovey pioniers op dat vlak. Zij werkten onder meer samen met James Weale, wiens Brugse tijdschrift *Le Beffroi* (1863-1873) vermoedelijk het allereerste ter wereld was dat systematisch met fotolithografieën geïllustreerd was. (MR)

Tine HENS, *Oorlog in tijden van vrede. De Eerste Wereldoorlog in de klas, 1919-1940*, Kalmthout, 2015, 315 p., afb.

Onmiddellijk na de oorlog begon het herinneren in de scholen met gedenkplaten en herinneringsdagen, met schoolreizen naar het front en in leeren leesboeken, die vooral de nadruk legden op de Duitse barbarij. Vanuit de Volkenbond werd er op gewezen dat ideeën rond verdraagzaamheid en verbroedering belangrijker waren dan het ophemelen van nationalisme en heldencultus. Auteurs van schoolboeken moesten hun taalgebruik aanpassen, vooroordelen vermijden en vredeshelden prominenter in beeld brengen. De laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog kwam het accent weer te liggen op patriotisme en Belgisch staatsburgerschap. (JV)

Jozef HEUS, 'Cinema in Torhout tijdens het interbellum', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115:2 (2015) 175-190.

Er waren drie filmzalen in Torhout: een liberale (1908-1983), een katholieke (1920-1940) en een Vlaams-nationalistische (1932-1944). In het artikel worden de betekenis en de historie van deze zalen in een kleine West-Vlaamse stad gereconstrueerd. (JV)

Jozef HEUS & Bernard LOOTENS, 'De Brugse architect Oscar De Breuck aan het werk in Koekelare (1892-1896)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:3 (2014) 312-324. Architect De Breuck (° Brugge, 1855-+Brugge, 1921) bouwde in Koekelare een rijkswachtkazerne in 1894-1895 en de dokterswoning Proot in 1895-1896. (JV)

Eddy LAMBRECHT, *Knokke & Westkapelle in de Grote Oorlog*, Brugge, 2014, 205 p., afb.

Rijkelijk geïllustreerde historiek van Knokke en Westkapelle tijdens de oorlogsjaren 1914-1918. (JV)

Willy LE LOUP, 'Willy Van den Bussche', in: *VWS-Cahiers*, 49:5 (2014) 1-48. Van den Bussche (° Brugge, 1942-+Washington DC/U.S.A., 2013) was

kunsthistoricus en conservator van het Constant Permekemuseum in Jabbeke en van het Provinciaal Museum voor Moderne Kunst-PMMK in Oostende. Hij stelde naast de vaste opstellingen in beide musea, verschillende tijdelijke tentoonstellingen samen en publiceerde tentoonstellingscatalogi en kunstmonografieën. (JV)

Xavier LESAGE, 'Cornelis Van Honselbrouck (1803-1855) uit Werken en het medische discours van zijn tijd', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:3 (2014) 292-311.

Van Honselbrouck (°Werken, 1803-+Eksaarde, 1855) behaalde in 1829 het diploma van *doctor medicus* aan de universiteit van Gent. Hij werd eerst legerarts en vestigde zich vanaf 1834-1835 als geneesheer in Antwerpen en later in het Waasland. Hij publiceerde geregeld in verschillende domeinen van de geneeskunde. (JV)

Anneleen LYBEER & Jeroen CORNILLY, 'Verhalen uit de Grote Oorlog', in: *In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen*, 20:4 (2013) 103-113. In november 2013 organiseerde de Provinciale Bibliotheek Tolhuis in Brugge een zogenaamde collectiedag in het kader van het Europese project *Europeana collections 1914-1918*. Hierbij werden objecten, beelden en verhalen uit de Eerste Wereldoorlog geregistreerd die de bezoekers meebrachten. Bij die gelegenheid mocht de bibliotheek ook enkele schenkingen ontvangen. Het artikel brengt acht van de meest markante verhalen die toen genoteerd werden. (MR)

Jean Luc MEULEMEESTER, *Processies in West-Vlaanderen. Inleidende en kritische beschouwingen als bouwstenen voor verder onderzoek*, Kortrijk, 2015, 399 p., afb.

Een processie is te definiëren als een religieus ritueel, waarbij in groep met objecten zoals kandelaars, kruisen, monstransen en schrijnen een tocht wordt ondernomen om eerbetoon te brengen aan god/goden of heiligen. Daarbij worden dan in kostuums, rekwisieten en taferelen historische verhalen, legenden of mirakels uitgebeeld. In het boek worden de talrijke afgeschafte en de tien nog bestaande West-Vlaamse processies geïnventariseerd, typologisch ingedeeld en beschreven. (JV)

Koen ROTSAERT, 'Theodore Heyvaert (1834-1907), een controversiële gouverneur van West-Vlaanderen', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:3 (2014) 272-291.

Heyvaert (°Gistel, 1834-+Brussel, 1907) was gouverneur van West-Vlaanderen van 1878 tot 1883. Hij werd, niet zonder gemor, als liberaal

in het ambt aangesteld bij Koninklijk Besluit van 7 augustus 1878, en dit in opvolging van de ontslagen katholiek Léon Ruzette. Toen de organieke wet op het lager onderwijs in 1879 uitgevaardigd werd, brak de eerst schoolstrijd los. De gouverneur stelde alles in het werk om de wet toe te passen, door onder meer katholieke scholen uit de gebouwen van de Commissies van Burgerlijke Godshuizen te verdrijven. Daarnaast kwam hij voortdurend in conflict met de gemeenten en kerkfabrieken door steeds maar beroep aan te tekenen tegen hun beslissingen en hen zelfs geregeld voor de rechtbank te dagen. De relaties tussen de gouverneur, de Bestendige Deputatie, de Provincieraad en de lokale besturen raakten uiteindelijk totaal verziekt. Heyvaert werd als gouverneur overgeplaatst naar de Provincie Brabant en opgevolgd in West-Vlaanderen door Guillaume De Brouwer (° Oostende, 1840-+Ramleh/Egypte, 1892). (JV)

Koen ROTSAERT, 'Vondelingen in de 19de eeuw: 'kinderen van de natie'', in: *Brugs Ommeland*, 54:4 (2014) 241-249.
Over het lot van vondelingen en verlaten kinderen in Brugge, die onder de bevoegdheid vielen van het Bureel van Weldadigheid. Meestal werden deze kinderen uitbesteed bij pleegouders. (JV)

Aline SAX e.a., *Bezette kust. Leven in de schaduw van de Atlantikwall*, Brugge, 2014, 192 p., afb.
Langs de kusten van de door hen bezette gebieden begonnen de Duitsers in 1940-1941 met de bouw van een sterke verdedigingslinie, de *Atlantikwall* genoemd. Ook de Britten werkten een gelijkaardige verdediging uit. Deze linies omvatten een keten van bunkers, geschut en mijnevelden. In het boek wordt onder meer aan de hand van interviews nagegaan welke de impact was van die kustverdedigingen op het dagelijks leven van de lokale bevolking. (JV)

Frank TEIRLINCK, 'August De Boeck (1865-1937). Een Brabants componist en zijn relatie met West-Vlaanderen', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:4 (2014) 446-474.
De Boeck (° Merchtem, 1865-+Merchtem, 1937) componeerde onder meer de Rodenbachcantate 'Vliegt de Blauwvoet', die voor het eerst uitgevoerd werd bij de inhuldiging van het standbeeld voor Albrecht Rodenbach in Roeselare (1909), een Pater Lievenscantate naar aanleiding van de inhuldiging van het Lievensstandbeeld in Moorslede (1929) en een 'mis' uitgevoerd tijdens het massaspel 'Vredesoffer' in Kortrijk (1939). (JV)

Fernand TRAEN, *Brugse memoires*, Brugge, 2015, 216 p.

In de naoorlogse Brugse politiek is oud-schepen Fernand Traen (° Brugge, 1930) beslist niet één van de minsten. Hij was gedurende 42 jaar gemeenteraadslid, twaalf jaar schepen en een kwarteeuw voorzitter en afgevaardigd bestuurder van de Brugse havenbeheersmaatschappij MBZ. In deze functies kwam hij in contact met heel wat bekende personen, zowel in Brugge als daarbuiten, en was hij bevoorrecht getuige van tal van belangrijke ontwikkelingen op politiek, maatschappelijk, economisch en cultureel vlak. In zijn memoires blikt hij op dat alles terug. Het boek telt drie hoofdstukken, waarvan het eerste gewijd is aan zijn jeugd- en studentenjaren en zijn eerste stappen in het beroepsleven. De beide andere hoofdstukken vormen de hoofdmoot van het verhaal en gaan resp. over 'De stad' en 'De haven' - de twee terreinen waarvoor hij zich zijn hele leven met passie heeft ingezet. Dat die passie nog niet over is, blijkt uit de tekst: hij aarzelt niet om echte of vermeende misstanden aan te klagen en de huidige bestuurders te vertellen hoe het volgens hem zou moeten. Al lezend verneemt men best wel interessante achtergrondinformatie over Brugge in de tweede helft van de twintigste eeuw. Maar fundamentele nieuwe inzichten, primeurs of opzienbarende onthullingen zal men er niet in aantreffen. (MR)

Lucien VAN ACKER, 'Ce bourg a été toujours très considéré'. De moeilijke geboorte van moderne bestuurlijke indelingen in West-Vlaanderen vanaf de Franse Tijd', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115:2 (2015) 129-137.

De bestuurlijke indeling van het ancien régime werd in 1795 door de Fransen afgeschaft en vervangen door een nieuwe indeling in municipaliteiten, kantons, districten en departementen. Tot ver in de 19de eeuw ondergingen die nieuwe omschrijvingen echter voortdurend aanpassingen; dit wordt bewezen aan de hand van enkele West-Vlaamse voorbeelden. (JV)

Lucien VAN ACKER, 'Ieper viert onze aanhechting bij Frankrijk (1797)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:4 (2014) 416-419.

De viering bestond uit een optocht, toespraken en liederen, kanonschoten, beiaardspel, bal en vuurwerk. (JV)

Andries VAN DEN ABEELE, 'Directeur François-Auguste Mouzon (1822-1896) en Brugge', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114:3 (2014) 364-376, en 'François-Auguste Mouzon en zijn oud-leerlingen', in: *Ibidem*, 114:4 (2014) 475-484.

Mouzon (° Musson, 1822-+Brugge, 1896) was directeur van de rijksmiddelebare school en van de Stedelijke Nijverheidsschool te Brugge. Hij publiceerde ook schoolboeken en artikels over politieke en culturele onderwerpen. (JV)

Kris VANDEVORST, red., *Mission Dhuicque. Het Verwoeste Gewest 1915-18-2015*, Brugge, 2014, 176 p., afb.

Op 20 mei 1915 kreeg architect-fotograaf Eugène Dhuicque (° 1877-+1955) de opdracht het erfgoed van de frontstreek in kaart te brengen om de wederopbouw voor te bereiden. Hoewel er in 1915 al heel wat verloren was, begon hij met zijn medewerkers de monumenten en de kunstvoorwerpen te registreren met tekeningen, foto's en afgietsels, en wat verplaatst kon worden, in veiligheid te brengen. In het boek wordt een keuze uit de foto's van Dhuicque aangeboden. Alle oude foto's wordt telkens geplaatst tegenover beelden van de hedendaagse toestand van de monumenten. (JV)

Luc VANHAECKE, *Die mensen daar verscheuren elkaar. Aspecten van de geschiedenis van Oostende (1803-1814)*, dl. I, Brugge, 2012, 176 p.

De eerste conclusie die men kan trekken na het lezen van dit boek is dat er nog heel veel onbestudeerd archief te wachten ligt, dat nuttig is voor een beter begrip van de geschiedenis in onze contreien. Dat geldt onder meer voor de bewogen Franse tijd (1794-1815). Vanhaecke heeft zich naarstig aan het doorploegen gezet van allerhande archieven uit de tijd van het Franse keizerrijk, die in de Parijse *Archives nationales* sluimeren. Gecombineerd met wat hij vond in het Belgische Rijksarchief, het Brugse stadsarchief, het Bisschoppelijk archief en elders, heeft hij een beeld geschetst van de handel en wandel in Oostende onder het keizerrijk. Zoals zo vaak het geval is, vond hij de randgevallen prominent aanwezig in de archieven: *les gens heureux n'ont pas d'histoire*. Zijn verhaal heeft het dan ook veel over grote en kleine boeven, smokkelaars te land en ter zee, dubieuze handelaars, prostituees, enz. De overheidspersonen, Fransen en autochtonen, ontbreken uiteraard niet, vooral omdat de verschillende bestuursniveaus het vaak met elkaar aan de stok hadden. In deze haven- en handelsstad ontbreken evenmin de reders en handelaars, sommigen behorende tot de rijke bovenlaag, andere als avonturiers die een 'stoot' wilden uithalen. En tot bekroning kon er nog uitgebreid verslag worden uitgebracht over het bezoek van Napoleon in september 1811. Alles bij elkaar een levendig beeld van wat er allemaal in die kleine maar strategisch belangrijke stad omging. Voortreffelijk geïllustreerd en verdeeld in 36 korte hoofdstukken. Een inhoudstafel ontbreekt. (AVdA)

Romain VANLANDSCHOOT, *Hugo Verriest. Biografie*, Tielt, 2014, 616 p., afb.

Indrukwekkende en zeer gedetailleerde biografie gewijd aan priester, leraar, letterkundige en begeistertend redenaar Verriest (°Deerlijk, 1840-+Ingoogem, 1922). Verriest was één van de leidende figuren van de Vlaamse beweging tot voor de Eerste Wereldoorlog. (JV)

Romain VANLANDSCHOOT, 'Jozef Ferdinand Toussaint van Meulebeke in het hart van de Belgische revolutie (Réunion Centrale, 30 oktober 1830)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115:1 (2015) 47-65.

Toussaint (°Meulebeke, 1807-+Elsene, 1895) trok tijdens de Belgische revolutiemaanden van 1830 naar Brussel, waar hij in de republikeinse club Réunion Centrale en met publicaties de Vlaamse taal verdedigde en radicale ideeën over een nieuwe staatsinrichting aanbracht. (JV)

Achiel VAN WALLEGHEM, *Oorlogsdagboeken 1914-1918*, Willy SPILLEBEEN, hertaling, Tielt-leper, 2014, 695 p., afb.

Hertaling van het dagboek van Van Walleghem (°Pittem, 1879-+Pittem, 1955), onderpastoor en dienstdoend pastoor in Dikkebus. In dertien nagelaten schriftjes beschreef de priester zeer gedetailleerd het dorpsleven, de grote impact van de oorlog en de wederopbouw gedurende de jaren 1914-1929. Het dagboek mag bestempeld worden als het uitgebreidste en belangrijkste uit de frontstreek in Vlaanderen. (JV)

Louis VOS, 'Berten de Clerck en het Jong Volksche Front', in: *De Leiegouw*, 57:1 (2015) 99-125.

Albert 'Berten' de Clerck (°Aarsele, 1914-+Kortrijk, 1974) volgde middelbaar onderwijs aan het Klein Seminarie van Roeselare, studeerde rechten aan de Leuvense universiteit en vestigde zich als advocaat in Kortrijk. In deze laatste stad werd hij gemeenteraadslid en schepen, zetelde daarnaast jarenlang in Kamer en Senaat, was van 1961 tot 1965 minister van Middenstand en van 1965 tot 1966 staatssecretaris voor Nederlandse Cultuur. Het artikel focust op zijn studententijd, toen hij medestichter en gouwleider van het Jong Volksche Front (JVF) was. Deze studentenbeweging voor Vlaamse actie in West-Vlaanderen werd vanaf 1933 vanuit Leuven uitgebouwd met bisschoppelijke goedkeuring. Ze bundelde een aantal West-Vlaamse bonden, die zich van het Algemeen Katholiek Studentenverbond (AKVS) hadden moeten afscheuren omwille van de daar heersende Vlaams-nationalistische gedachten en de geringe onderdanigheid aan het kerkelijke gezag, en ontwikkelde zich naast de Katholieke Studentenactie (KSA) van priester Karel Dubois. (JV)

Nationaal Biografisch Woordenboek, 21 (2014), xi p. - 1260 k. - xxxiii p., afb.

Specifiek in verband met West-Vlaanderen zijn de biografieën te vermelden van: advocaat en minister Auguste Beernaert, °Oostende, 1829-+Luzern/Zwitserland, 1912 (kol. 66-98); kunstschilder Gustaaf Buffel, °Lo, 1886-+Kessel-Lo, 1972 (kol. 147-158); oorlogsheld van 1914-1918 Karel Cogge, °Veurne, 1855-+Veurne 1922 (kol. 217-225); architect Gaston Eysselinck, °Tienen, 1907-+Oostende, 1953 (kol. 291-312); oorlogsheld van 1914-1918 Henri of Hendrik Geeraert, °Nieuwpoort, 1863-+Brugge, 1925 (kol. 339-344); rechtsgeleerde, kabinetschef van de West-Vlaamse gouverneur Heyvaert en hoogleraar Henri de Hoon, °Bassevelde, 1850-+Elsene 1932 (kol. 433-445); commissaris-generaal van de burgerlijke bevoorrading in onbezet België Jean-François Maes, °Izegem, 1873-+Schaarbeek, 1957 (kol. 691-697); doctor in de genees-, heel-enverloskunde en hoogleraar Charles Nelis, °Brugge, 1875-+Leuven, 1935 (kol. 799-818); classicus en hoogleraar Jan Quaegebeur, °Tielt, 1943-+?, 1995 (kol. 905-910); apotheker, fotograaf, kunstschilder en beeldhouwer Honoré Ruysen, °Roesbrugge-Haringe, 1869-+Antwerpen, 1957 (kol. 953-964); de met Tielt verbonden classicus en hoogleraar Jozef Vergote, °Gent, 1910-+Leuven, 1992 (kol. 1082-1086). (JV)

Kroniek

Brugge in Lübeck (Duitsland): het Europees Hanzemuseum geopend - Na jaren voorbereiding, afbreken, bouwen en restaureren werd op 27 mei 2015 in Lübeck het Europees Hanzemuseum geopend, onder meer met een toespraak door Dr. Angela Merkel, Bondskanselier van Duitsland. De eerste voorstudie voor dit project dateert al van 2004. In 2009 werd Brugge bij het project betrokken toen oud-burgemeester Patrick Moenaert werd uitgenodigd om deel uit te maken van de Adviesraad van dit nog te bouwen museum. Later werd hij in de adviesraad opgevolgd door burgemeester Renaat Landuyt. In een eerste vergadering werd Patrick Moenaert in de adviesraad bijgestaan door erehoofdarchivaris André Vandewalle. In de volgende vergaderingen, tot bij de opening van het museum werd Brugge vertegenwoordigd door Hubert De Witte.

Het museum bestaat uit een prachtige nieuwbouw (zie afbeelding op p. 427) aan de voet van het Burgklooster en het gerestaureerde Burgklooster zelf. Beide zijn gelegen vlak bij de Burgtor, de stadspoort in het noorden van de stad. Relatief recente bebouwing – o.m. een bunker

Zicht in het Hanzemuseum, reconstructie van de Brugse Stadshal.

- werd afgebroken en voorafgaandelijk aan de nieuwbouw werd archeologisch onderzoek uitgevoerd. De ontdekking van muurresten en andere vondsten uit diverse perioden – o.m. uit de Slavische tijd – leidde tot aanpassing van de plannen. Er werd immers besloten de archeologische resten maximaal in het nieuwe museum te integreren.

Van bij de opzet werd beslist om het museum een sterke belevingsfactor mee te geven. Dat zou gebeuren door een afwisseling van zalen waarin evocatie centraal staat met zalen waarin deze evocaties worden geduid aan de hand van tekst, beeld en objecten.

Het museum is chronologisch opgebouwd en biedt zowel een beeld van de geschiedenis van Lübeck als van de Duitse Hanze. Naast Lübeck zijn er vier andere hoofdrolspelers: de belangrijkste kontorsteden van de Hanze, namelijk Novgorod (Rusland), Brugge (België), Londen (Groot-Brittannië) en Bergen (Noorwegen).

Na aanschaf van een ticket in het ruime onthaal (met museumwinkel en aanpalend restaurant) brengt een lift de bezoeker helemaal naar beneden om het bezoek aan te vatten tussen de geïntegreerde archeologische relicten. Daar komt ook het ontstaan van *Lübeck* aan bod. Van daaruit begint een wandeling doorheen de Hanzegeschiedenis.

Het ontstaan van de Hanze is gekoppeld aan een evocatie van handelschepen aan de oevers van de rivier de Neva (*Novgorod*). De scene is in de tijd gesitueerd in 1191 en brengt het verhaal van de verkiezing van de wethouders (Ältermanns, Aldermen), het samenwerkingsverband van de Duitse kooplieden en het begin van het territorium Novgorod.

De wandeling brengt ons daarna in de evocatie van een straat in *Lübeck* in 1226. Aansluitend bij deze ruimte wordt de stedelijke ontwikkeling van Lübeck toegelicht (landwinning, nieuwe stadsmuur, van houtbouw naar stenen huizen enz.).

In de volgende encensering staan *Brugge* en de internationale handel centraal. 1358 is de datum van de Hanzedag waarop besloten werd tot een boycot van Brugge en Vlaanderen door de Duitse Hanze. De bezoeker wandelt door een reconstructie van een (gedeelte van) de stadshal in Brugge, niet als lege ruimte, maar volgestouwd met handelswaar (zie afbeelding). In de aanpalende ruimte wordt – o.m. aan de hand van een 30-tal archeologische objecten uit Brugge – de rol van Brugge geschetst in de Duitse Hanze en in het ruimere Europese handelsverkeer.

Van Brugge keert de bezoeker terug naar *Lübeck* waar de pestepidemie van 1367 centraal staat en de impact ervan op de economische ontwikkeling.

Het conflict met Keulen en de Engelse koning (1474) biedt de gelegenheid om de rol van het Hanzekontor in *Londen* toe te lichten. Dat bevond zich

De voorgevel van het Europees Hanzemuseum aan de Untertrave.

in de Steelyard (Stalhof), een zone met huizen, stapelplaatsen en havenkwartier aan de Thames.

Een reconstructie van de Hanzezaal van het Stadhuis van *Lübeck* is de setting voor een toelichting bij de duur, de procedures en ceremonies van en de deelnemers aan de Hanzedag van 1518.

Hierna verlaat de bezoeker de nieuwbouw van het museum en zet zijn tocht verder in het gerestaureerde Dominicaner klooster (Burgkloster). Met het Hanzekontor in *Bergen* (Noorwegen) als geografisch ankerpunt wordt het verval van de Duitse Hanze geschetst, waarbij de grote brand van Bergen in 1702 symbool staat. In het zogenaamde Hanzelaboratorium kan de bezoeker zich op diverse manieren verder verdiepen in de geschiedenis van de Hanze. Maar ook de in de 80-er jaren opgerichte stedenbond 'Die Hanse' komt aan bod. Bij deze stedenbond zijn ondertussen 182 steden aangesloten, waaronder Brugge.

Hier houdt het bezoek op voor wie alleen een ticket betaalt voor het Europees Hanzemuseum. Wie een combiticket kocht kan ook de rest van het Burgkloster bezoeken. Ook het klooster alleen bezoeken is mogelijk. Vermits het 13de-eeuwse Dominicaner klooster (met sacristie, infirmerie, muurschilderingen, prachtige kapitelen en gewelfsleutels) op de verdieping ooit werd omgebouwd tot gevangenis en er zich ook het gerechtsgebouw bevond is het bezoek aan het klooster op zich al meer dan de moeite waard.

Het Europees Hanzemuseum huisvest ook het Onderzoekscentrum voor de geschiedenis van de Hanzeliga en de Baltische regio. Verdere informatie over het museum kan je vinden op volgende websites:

<http://www.hansemuseum.eu/language/en/>

<http://www.hanse.org/en/die-hanse-today/european-hansemuseum/>

Wie het museum bezoekt trekt hiervoor best heel wat tijd uit. Het is behoorlijk groot in oppervlakte en bevat een schat aan informatie over de geschiedenis van Lübeck, haar rol in de geschiedenis van de Hanze en de Hanzegeschiedenis zelf. Diverse informatiedragers worden hiervoor gebruikt: zaalteksten en labels, projecties, touchscreens enz. Heel veel is er te lezen, maar wie dit niet wil zal vooral genieten van de mooi uitgewerkte ensceneringen. Met dit nieuwe museum is een bezoek aan Lübeck nog meer de moeite waard dan voorheen.

Hubert De Witte, Musea Brugge

Tweehonderd jaar Damse Vaart, tentoonstelling en publicatie - In Damme werd dankbaar gebruik gemaakt van het Napoleonjaar 2015 om de Damse Vaart en zijn geschiedenis nog eens in de kijker te zetten. Een verscheiden redactieteam ging in oktober 2014 aan het werk met de bedoeling een actueel en historisch zo correct en volledig mogelijk verhaal van de vaart en zijn onmiddellijke omgeving te schrijven. Het resultaat is enerzijds een historische tentoonstelling in het stadhuis van Damme van 1 augustus tot en met 13 september en anderzijds een uitgebreide en rijkelijk geïllustreerde publicatie die in een ruimere reeks over de Zwinstreek door de provincie West-Vlaanderen werd uitgegeven.

Het hernieuwde en doorgedreven onderzoek liet toe het bestaande beeld van de geschiedenis van de Vaart op menig vlak op te frissen maar ook bij te stellen en aan te vullen. Het is voldoende bekend dat de voorgeschiedenis van de Damse Vaart (grotendeels in de bedding van de oude Reie) nauw verweven is met de constante zorg van vooral Brugge om een zo goed mogelijke toegang tot de zee. Vooral door de snelle verzanding van het Zwin dienden steeds nieuwe oplossingen gezocht te worden. Minder bekend is dat één van die oplossingen tot het eind van de 18de eeuw de Verse Vaart was, een zoetwaterkanaal in de 16de eeuw in de bedding van het Oude Zwin gegraven, dat voor een groot stuk het huidige tracé van de aan de Brugse handelskom vertrekkende Koolkerkse steenweg volgde. Toen Napoleon in 1803 voor de eerste maal in Brugge op bezoek kwam was naast de oude Reie ook de Verse Vaart al sterk verzand en in cultuur genomen en had Brugge ook klachten over haar zeeverbinding via de

Zicht op de tentoonstelling Tweehonderd jaar Damse Vaart

Oostendse Vaart . Er was eigenlijk een algemene nood aan een economische revival. Brugge wou in dat verband ondermeer een soepeler entrepotregeling voor het vrachtvervoer via Oostende.

Napoleon was in oorlog met Engeland en kwam daarvoor financiële steun vragen (lees: opleggen).

Omdat Frankrijk op zee de duimen moest leggen voor Engeland (zeker na de slag bij Trafalgar in 1805) wou Napoleon waarschijnlijk uiteindelijk een veiliger kanalenetwerk realiseren tussen Duinkerke en de strategisch belangrijke Westerschelde, over een grondgebied dat nu terug volledig onder eenzelfde regime was gekomen .

Staatkundige en militaire belangen gingen dus al gauw hand in hand met de economische en het project van de Damse Vaart kwam op tafel. Voor het noodzakelijke radertje in het netwerk tussen Brugge en Sluis werd gekozen voor een uitdieping en rechte trekking van de oude Reie van Brugge tot en zelfs dwars door Damme, met een verderzetting over het vroegere 'verloren eynde' tussen Damme en Beckaf (ter hoogte van de huidige sifons en Oostkerke). Vandaar moest het verder over het tracé van de vroegere Verse Vaart.

Na de nodige goedkeuringen (ook van bijkomende belastingen) werd op 25 juli 1808 buiten de Dampoort in Brugge met de graafwerken begonnen. Er werd telkens een stuk van de oude Reie afgedamd en leeggepompt waarna hoofdzakelijk met spade en kruiwagen de Vaart op de gewenste breedte en diepte werd gebracht. Oevers (en bodem?) werden verstevigd met honderden takkenbossen (fascines).

Er werd tegelijk ook dichterbij Sluis begonnen, maar dit stadje lag in het Schelvedepartement en niet meer in het -betalende- Leidedepartement. De mislukte Engelse invasie op het eiland Walcheren in 1809 bewees nog maar eens de kwetsbaarheid van de Westerschelde en onmiddellijk werden meer kredieten vrijgemaakt voor bijkomende verdedigingswerken zoals het Fort Napoleon in Oostende.

Uiteindelijk werden de werken aan de Damse Vaart een tijdje stilgelegd tot het dispuut tussen de departementen (lees: Brugge en Gent) in 1811 met een compromis werd geregeld: er mocht zowel een kanaal Brugge-Breskens als een kanaal Gent-Breskens komen, te beginnen met het eerste.

De werken aan de Damse Vaart werden hervat op 1 oktober 1811. Het werk op vele fronten vereiste vele arbeidskrachten en vanaf begin 1812 werden twee bataljons Spaanse krijgsgevangenen (telkens 400 man) bij de Vaart ingezet. Het 3de bataljon logeerde in het voormalige Karmelietessenklooster in de Hugo Losschaertstraat in Brugge, het 4de bataljon in nog niet nader gelokaliseerde barakken langs de Vaart voorbij Damme. In 1812 en 1813 werd zo goed doorgewerkt maar in april 1814 viel alles weer stil na Napoleons aftreden. Een kaart uit 1814 toont duidelijk dat slechts luttele kilometers van de 14 km tussen Brugge en Sluis gebruiksklaar waren... en het centrum van Damme was nog onaangeroerd. Pas in 1817 onder het nieuwe Hollandse bewind van Willem I werd beslist dat Brugge-Sluis zou afgewerkt worden. Zo waren in 1819 ondermeer 81 Brugse arbeiders aan de slag bij de Vaart. Het is ook in dat jaar dat waardevolle historische gebouwen in Damme rond de Korenmarkt werden gesloopt voor de doorsteek van de Vaart. In 1819 of 1820 kon de Vaart van Brugge tot net voor Sluis als voorlopig afgewerkt beschouwd worden en in 1821 werd een nieuwe bargedienst met boottrekkers (meestal paarden) tussen beide steden aanbesteed.

De oude plannen om de Vaart tot het Zwin door te trekken bleven behouden maar sleepten aan, tot in 1830 de Belgische revolutie helemaal roet in het eten kwam gooien. Nederland sloot prompt alle afwateringssluizen, de gevonden noodoplossing noodzaakte wel de bargedienst stil te leggen. Pas in 1842 werd die weer opgestart. In 1860 werd dan voor het eerst een stoomboot ingezet.

Scheepvaart op de Damse Vaart - ook het vrachtvervoer - is evenwel steeds beperkt gebleven. Toen in 1940 de sifons werden gebombardeerd was de boottendienst Brugge-Sluis een afgesloten hoofdstuk.

De bekende sifons vlak ten noorden van Damme waren oorspronkelijk onderleiders die het water van de afleidings- of afwateringskanalen Leopold- en Schipdonkkanaal (de 'blinker' en de 'stinker') onder de Vaart

door brachten. Deze beide kanalen werden met een aantal jaren verschil midden de 19de eeuw op een ander niveau aangelegd na een nieuw akkoord met Nederland.

Na 1940 werden de sifons niet hersteld en werd de situatie omgekeerd : de Damse Vaart werd afgedamd en de afwateringskanalen kregen nu de vrije loop.

De geleidelijke verdere dooi in de relatie met Nederland leidde pas in 1858 en 1865 tot het doortrekken van de vaart Brugge-Sluis tot in de Kaai van Sluis zelf. De verbindingsdijk tussen het vroegere einde van de Vaart en het stadscentrum voldeed al lang niet meer. Zo werd het centrum van Sluis via Brugge na lange tijd eindelijk weer rechtstreeks over water verbonden met de zee en was de Damse Vaart zoals we die nu kennen na 50 jaar werk met ups en downs eindelijk min of meer afgewerkt.

De doortrekking van de Vaart tot in Breskens werd uiteindelijk nooit uitgevoerd wegens een steeds terugkerende negatieve kosten-batenanalyse. In de nieuwe publicatie is deze beknopte historie van de Vaart uitvoeriger belicht en komen ook nog andere verhalen aan bod, zoals het Dampoortcomplex te Brugge, de Vaart tijdens de wereldoorlogen, economie rond de Vaart (bv. de steenbakkerijen), de Vaart in de kunst, flora en fauna, sport en ontspanning, huidig beheer en de toekomst...

De publicatie werd uitgegeven in opdracht van de deputatie van de provincie West-Vlaanderen: Jan Hutsebaut en Tom Vermeersch (eindred.), *De Damse Vaart, Sint-Andries*, 2015, 177 blz.

Jan Anseeuw, wetenschappelijk medewerker Stadsarchief Brugge

De genealogische verzameling van Jacobus Antonius Kerchof (1624-1685) - Het Brugse veilingshuis Marc Van de Wiele bracht op 3 oktober 2014 de boekenverzameling van Réginald de Kerchove d'Ousselghem (1929-2013) onder de hamer. Het betrof handschriften en boeken over genealogie en heraldiek, één van de belangrijkste privé-verzamelingen in het land. Réginald de Kerchove d'Ousselghem was vele jaren voorzitter geweest van de Office Généalogique et Héraldique de Belgique (1981-1984, 1987-1993) en van de Raad van Adel (1999-2013). Lot 232 van deze veiling betrof de genealogische verzameling aangelegd door de 17de-eeuwse genealoog Jacobus Antonius Kerchof (1624-1685), het koninginnestuk van deze adellijke bibliotheek. Deze verzameling Kerchof werd op deze veiling aangekocht door de Openbare Bibliotheek Brugge waar het nu als handschrift 728 kan worden geraadpleegd. De Openbare Bibliotheek bezat reeds werk van Kerchof, met name handschrift 444, het driedelige *Wetten der stede van Brugghe*. Andere belangrijke Kerchofhandschriften zijn het

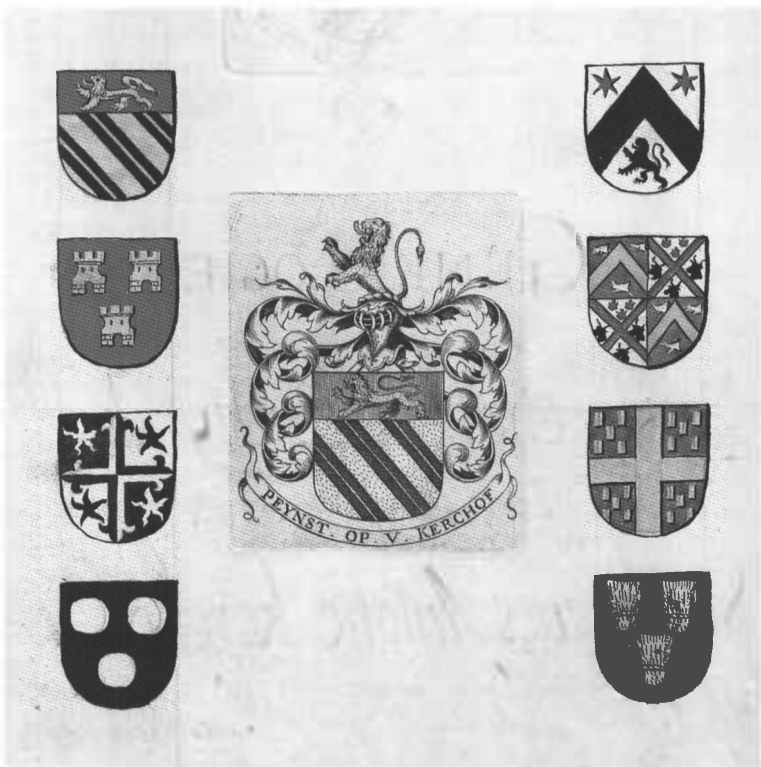
Graftoneel: aenwijsinghe van alle de sercken liggende in de collegiale kerk-ke van Onze Lieve Vrouwe in Brughe (Brugge, Rijksarchief, Archief Onze Lieve Vrouwekerk, 1353) en *Vergaderijnghe van begravijnghe van edelmans met 4 ofte 8 quartieren* (Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 2857). De fijne afwerking van de vele ingekleurde familiewapens maken beide laatste handschriften tot echte *preciosa*.

De *Verzameling genealogieën* van Kerchof bestaat uit ruim 1200 dossiers van families uit de Zuidelijke Nederlanden, ook uit Noord-Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden. Bijna alle belangrijke Brugse families zijn met een dossier aanwezig. Deze dossiers werden autografisch door Jacob Antoon Kerchof aangelegd in de vorm van dubbelbladen, waarbij het familiewapen en de “stamboom” in verticale kolommen op de binnenzijde (f. 1v-2r) werden gepresenteerd. Op de keerzijde (f. 2v) volgden losse notities en bronverwijzingen. Dit was de standaardpresentatie van genealogisch onderzoek in de 17de eeuw. Een beperkt aantal dubbelbladen is van de hand van tijdgenoten van Kerchof, met aanvullingen in zijn hand. Genealogen met wie Kerchof gegevens uitwisselde zijn onder meer Pieter Lootyns (vader en zoon) en Pauwels Voet, allen actief in Brugge, Joannes Masin' en anderen waarvan het handschrift tot op heden niet kon worden geïdentificeerd. Kerchof putte zijn gegevens uit eigen onderzoek. “Zijn” Onze-Lieve-Vrouwekerk met vele graf(gedenk)stenen en een rijk archief was zijn eerste bron. Hij trok evenzeer op excursie naar kerken en kloosters in onder meer Leper en Gent en hij correspondeerde binnen een ruim netwerk. Bovendien nam hij gegevens over uit de genealogische literatuur van zijn tijd. *Recherche des antiquitez et noblesse de Flandre* (Douai, 1631) van Phillippe de l’Espinoy was één van zijn favoriete bronnen. Op deze manier laat de verzameling Kerchof zich benaderen als een breed opgezet kennissysteem.

Kerchofs verzameling was een levenswerk. Hij stamde uit een Brugse bakkersfamilie en wilde hogerop, aanvankelijk via een militaire loopbaan, vervolgens binnen de Kerk. Dit bracht hem tot een aanstelling als kanunnik van Mese en als koorkapelaan van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij verbleef nagenoeg permanent in Brugge, wel op steeds wisselende adressen. Zijn kerkelijke ambten bezorgden hem een vast inkomen en voldoende tijd om zich haast professioneel toe te leggen op heraldiek en genealogie. Hij werkte voortdurend aan zijn verzameling en voerde tussendoor opdrachten uit, ook uit het buitenland. Nog in 2015

† P. Donche, *De verzameling Joannes Idesbaldus Masin (1631-1694): 700 genealogieën en genealogische fragmenten betreffende de Zuidelijke Nederlanden uit de 17de eeuw*, Brugge: de auteur, 2015. Het betreft de verzameling: Brugge, Rijksarchief, *Fonds Thibault de Boesinghe*, 424 A en C.

kwam op een veiling in Barcelona een luxueus Kerchofhandschrift (1680) aan het licht, een genealogisch handschrift uitgevoerd in opdracht van de “Spaanse” koopman Pedro de Harou in Cadiz. Ook zijn eigen familie zit verweven doorheen zijn verzameling. Kerchof plaatste graag zijn afkomst langs moederskant *en vedette* (met onder meer de families De Doppere en Bultynck) en vervalste zijn antecedenten langs vaders kant. Zo loodste hij de notabele Brugse familie Van der Vlaminckpoorte zijn stamreeks binnen. Na Kerchofs overlijden op 3 april 1685 kwam de verzameling in vele op-eenvolgende handen terecht. Sommige bezitters, zoals de Brugse kunstenaar en kroniekschrijver Pieter le Doulx (1730-1807), maakten nieuwe dubbelbladen aan. Voortdurend werd de verzameling aangevuld door in dubbelbladen documenten in te brengen die van ver of nabij met de behandelde familie verband houden. Deze praktijk klimt wellicht op tot Kerchofs tijd en levert een algemeen rijk palet aan papieren erfgoed

Het fictief geconstrueerde wapen van Antoon Kerchof, omgeven door de familie-wapens van de acht voorouderlijke kwartieren

op: grote en ingekleurde heraldische stambomen en wapenkabinetten, briefwisseling, drukwerk, ook ogenschijnlijk onbeduidende snippers. De verleiding is groot om in deze toegevoegde stukken het belang van de verzameling te zien. Dit standpunt is niet terecht, ook al levert een close reading van deze documenten verrassende resultaten op. Zo laat bijvoorbeeld een fragment 17de-eeuws drukwerk toe om de eerste gedrukte boekenveiligingscatalogus in Brugge dertig jaar vroeger te plaatsen dan tot nu toe bekend was. Het gaat om de verkoop op 4 mei 1679 op de Brugse Burg van de bibliotheek van Joannes Hoymans, pastoor van Houtave.

In de 19de eeuw kreeg de verzameling Kerchhof een plaats in de privébibliotheek van de Brugse stadsarchivaris Louis Gilliodts-van Severen (1827-1915). Dan verdween de collectie van de radar om in 1979 op te duiken in het bezit van Raoul Halewyck (1900-1986) in Snellegem, vervolgens in 1992 van de eerder genoemde baron Réginald de Kerchove d'Ousselghem. Met de aankoop door de Openbare Bibliotheek Brugge werd de verzameling Kerchhof, na meer dan drie eeuwen, publiek bezit. Dit opent mogelijkheden voor conservatie, ontsluiting en valorisatie.

Het grote publiek werd ingeleid in de wondere genealogische wereld van Kerchhof en zijn tijdgenoten via de tentoonstelling 'Een Brugse genealoog aan het werk: de verzameling stambomen van Jacob Antoon Kerchhof 1625-1685' die werd opgezet naar aanleiding van Erfgoeddag 2015 (Openbare Bibliotheek Biekorf, 24 april-23mei 2015). Bruiklenen uit Gent (het *Vergaderinghe*-handschrift), het Brugse Rijksarchief (het *Graftoneel* en andere genealogische manuscripten), het Brugse Stadsarchief (Kerchofs staat van goed) en de Brugse Cultuurbibliotheek zorgden voor context. Bij deze expo hoort een gelijknamig boek met een studie over Kerchhof en het genealogisch bedrijf van zijn tijd, ook met de inventaris van de verzameling². Dit boek steunt in hoge mate op het lopende onderzoek van Pieter Donche over het genealogisch bedrijf in Vlaanderen tijdens de voorbije eeuwen. Langlopende projecten werden opgestart: de papierconservering van de dossiers krijgt verder een plaats in de Brugse opleiding voor restauratievakman van boeken en archief (CORES) en de digitalisering van de verzameling wordt door de Openbare Bibliotheek ter hand genomen met een toegang vanuit *Flandrica.be*, het digitale platform van erfgoedbibliotheken in Vlaanderen. Valoriseren wil ook zeggen op zoek gaan naar nieuwe gebruikers. Zo werd de verzameling, van zodra beschikbaar in de Openbare Bibliotheek, het jaarthema voor studenten ver-

2 P. Donche en L. Vandamme, *Een Brugse genealoog aan het werk: de verzameling stambomen van Jacob Antoon Kerchhof 1625-1685*, Brugge: Uitgeverij Van de Wiele, 2015.

een Brugse genealoog aan het werk

De verzameling stambomen van
Jacob Antoon Kerchof 1625-1685

Cover van het boek

bonden aan het *European Lettering Institute* in Brugge. Letterontwerpers in opleiding leverden fraaie werkstukken af die werden gepresenteerd op de opendeurdag van het *Institute* op 24 april 2015, voorafgegaan door een lezing door ondergetekende in het kader van de *Creative Talks*, een jaarlijks door het *Institute* georganiseerde lezingenreeks over letters en letterontwerpen.

Ludo Vandamme

Uitnodiging voor de tentoonstelling van Kunstgenegen in 1896, ontwerp door Jules Fonteyne (verzameling Pierre Thomas, Brugge).

Tentoonstelling over kunstenaarsvereniging Kunstgenegen – Van 1894 tot aan de Eerste Wereldoorlog was in Brugge de kunstenaarsvereniging *Kunstgenegen* actief. Oprichter en voorzitter was Gabriel Thomas (1869-1929), kandidaat-notaris en kunstschilder. Leden waren leraars en vooral leerlingen en oud-leerlingen van de Brugse academie. Onder hen de schilders Arthur Vrielynck, Georges De Sloovere en Jef Van de Fackere, de beeldhouwer (en Kortrijkzaan) Hendrik Noreilde en de grafici Arthur Vanneste en Jules Fonteyne. Hoewel laatstgenoemde een van de jongste leden was, werd hij de ontwerper van heel wat drukwerk voor de vereniging: briefhoofden, uitnodigingen en omslagen van catalogi. Sommige Brugse kunstenaars waren geen lid, maar droegen de vereniging wel een warm hart toe, zoals de academieleraar Edmond Van Hove en directeur Flori Van Acker.

In haar twintigjarige bestaan heeft de vereniging een relatief drukke werking ontplooid. Er werden niet minder dan zeven tentoonstellingen georganiseerd, waarop werk van de leden te zien was. Daarnaast waren er ook concerten en lezingen. Vanaf 1897 kreeg *Kunstgenegen* een definitieve standplaats in café Vlissinghe, in de Blekersstraat. Daar stelde de eigenaar, brouwer Leon De Meulemeester, hen zelfs een eigen lokaal ter beschikking, dat ze naar eigen smaak en goeddunken konden inrichten. De viering van het vijfhonderdjarige bestaan van Vlissinghe in 2015 was trouwens de aanleiding voor historicus Stefan Huygebaert om zich in de geschiedenis van *Kunstgenegen* te verdiepen. In samenwerking met de Erfgoedcel, de Stedelijke Musea en het Stadsarchief leverde dit een kleine maar heel mooie tentoonstelling op, die van 28 augustus tot 25 oktober liep in het Stadsarchief van Brugge. Hierop waren talrijke documenten te zien die de werking van de vereniging illustreerden, alsook kunstwerken – schilderijen, tekeningen, etsen – van leden van *Kunstgenegen*.

Marc Ryckaert

Addenda & corrigenda

Naar aanleiding van het artikel van Jacques MERTENS, *Enkele gegevens over voeding in de 14de eeuw. De huishouduitgaven van de "vrouw van Pittem" (1386-1391)* in het vorige nummer van de *Handelingen* (p.83-92) ontving de redactie een schrijven van Dr. Hendrik Callewier (Rijksarchief Kortrijk) dat de door de auteur geraadpleegde bronnen thans bewaard worden in het Rijksarchief Brugge.

In de bijdrage van Ludo VALCKE, *Geertrui van Saksen of van Werl?*, in hetzelfde nummer, verscheen op p.172 een gedeeltelijk onjuist onderschrift. De correcte tekst luidt: "Grisaille met Mathildis van Saksen (paneel rechtsboven) - Grootseminarie Brugge © KIK-IRPA, Brussel". Inzake het ontbreken van het wapen bij Geertrui van Saksen (p.171 & 174) verwijzen we graag nog naar: Karen BONNE, Julia KOHL, FRANCISCO MEDEROS-HENRY & Aline GENBRUGGE, "Terug naar de oorsprong. De Brugse portrettenreeks van de graven van Vlaanderen en abten van de Duinenabdij", in: *Novi Monasterii*, 14 (2004), p.89:

"Een ander verhaal zijn de zwarte wapenschilden die we aantreffen bij Adela en Suzanna op paneel 3 [p.172 in de bijdrage van Ludo VALCKE, resp. links- en rechtsonder] en bij Geertrui van Saksen op paneel 5 [p. 173, linksboven]. Het lijkt alsof zij reeds van bij de vervaardiging van de schilderingen zwart waren ingekleurd. Het is ons niet duidelijk waarom de kunstenaar bij Geertrui niet voor het wapen van Saksen opteerde. Dit wapen stond immers al afgebeeld op paneel 3 bij Mathilde (van Saksen), echtgenote van Boudewijn III [p. 172, rechtsboven]. Dit kan er op wijzen dat de panelen 3 en 5 niet gelijktijdig werden vervaardigd."

De auteurs wijzen er bovendien op dat de typografie van de bijschriften bij de afgebeelde personages zeer gelijkaardig is voor de panelen 2, 3 en 4, maar wijzigt vanaf paneel 5 (p. 90). De achterkant van panelen 2, 3 en 4 vertoont ook eenzelfde rode of groene marmerimitatie (p. 92). Voor de auteurs vormt de vervaardiging van deze drie panelen dan ook het startpunt van de genealogie - paneel 1 fungeerde als introductie en werd volgens het bijschrift in 1480 vervaardigd (p. 95).

Tenslotte werd in het jongste nummer van de *Handelingen* in de recensie van Deel 21 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek* door Luc

Devliegheer (p.187-189) op p.188 per vergissing de passage “zelfs tot in Heidelberg toe” afgedrukt in voetnoot 2, regels 2-3. Deze overbodige passage moet geschrapt worden.

De redactie verontschuldigt zich voor deze onzorgvuldigheden.

Auteurs

Frederik Buylaert (°1981) studeerde middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis aan de universiteiten van Gent, Leiden en Columbia en promoveerde in 2008 aan de Universiteit Gent met een proefschrift over de Vlaamse adel in de late middeleeuwen. Sinds 2011 doceert hij laatmiddeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis aan de VUB. Zijn onderzoek is gewijd aan de geschiedenis van rurale en stedelijke elites in de Nederlanden, waarbij de studie van sociale mobiliteit, staatsvorming en historiografie centraal staat.

Contactgegevens: frederik.buylaert@vub.ac.be

Marc Constandt (°1958) is licentiaat geschiedenis van de R.U.Gent (1980). Hij was eerst archivaris en is nu conservator bij de gemeente Middelkerke. Zijn onderzoeksthema is de geschiedenis van het kusttoerisme.

Contactgegevens: marc.constandt@telenet.be

Jelle De Rock (°1984) is mediëvist met een bijzondere interesse voor laatmiddeleeuwse stadscultuur. Hij verdedigde in 2011 aan de Universiteit Antwerpen een proefschrift over de picturale representatie van de stad in de paneelschilderkunst uit de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Momenteel is hij als postdoctoraal onderzoeker werkzaam aan de Universiteit Gent binnen het federale IUAP-programma 7/26 'City and Society in the Low Countries (1200-1850)', waar hij de laatste hand legt aan een Engelse vertaling van zijn proefschrift (te verschijnen bij Brepols).

Contactgegevens: jelle.derock@ugent.be

Alfons Dewitte (°1934) is licentiaat geschiedenis (Kath. Univ. Leuven, 1956). Hij was leraar aan het Hoger Technisch Instituut en het Sint-Lodewijkscollege Brugge en publiceert geregeld over de geschiedenis van het humanisme.

Contactgegevens: Beeldenmakersstraat 4, 8000 Brugge

Jan Dumolyn (°1974), doctor in de Geschiedenis (UGent), is docent met hoofdzakelijk onderzoeksoopdracht aan de Vakgroep Geschiedenis en het Henri Pirenne Instituut voor Middeleeuwse Studies van de Universiteit Gent. Hij publiceert over de sociaal-economische en politieke geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen en in het bijzonder over Brugge. Hij was als visiting fellow verbonden aan diverse buitenlandse

universiteiten, o.a. Corpus Christi College, Oxford.
Contactgegevens: jan.dumolyn@ugent.be

Ingrid Geelen (°1972) studeerde Oosterse filologie (Egyptologie) en Culturele Studies aan de KULeuven en oriënteerde zich daarna naar de kunstwetenschappen en restauratie met als specialisatie middeleeuwse beeldhouwkunst en polychromie. Sinds 1997 werkt zij bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (departement conservatie, atelier beeldhouwkunst), waar zij bijdroeg aan talrijke onderzoeks- en restauratieprojecten. Momenteel bereidt zij een proefschrift voor over de beeldhouwkunst in Vlaanderen rond 1400 (UGent).
Contactgegevens: ingrid.geelen@kikirpa.be

Valerie Gersen (°1989) heeft haar Bachelor of Arts, met een major in kunstgeschiedenis, behaald aan University College Utrecht (2008-2011) met een uitwisseling naar de University of New Hampshire (2010). In 2015 voltooide zij de Research Master Art History of the Low Countries in its European Context aan de Universiteit Utrecht. Het onderzoek naar de Protestantse familie aan tafel was onderdeel van haar stage in het Groeningemuseum in Brugge (september 2013-februari 2014). Haar onderzoeksgebied omvat de kunst van de vijftiende- en zestiende-eeuwse Bourgondische Nederlanden, met een speciale interesse in verluchte handschriften. Haar thesis over het recent aangekochte pre-Eyckiaanse Bowet-getijdenboek heeft bijgedragen aan de tentoonstelling 'Het Bowet-getijdenboek. Een topstuk voor Brugge' (2014). In 2015 was zij als onderzoeksassistent werkzaam aan de Universiteit Utrecht. Op dit moment bereidt zij een onderzoeksvoorstel voor haar proefschrift voor.
Contactgegevens: valerie.gersen@gmail.com

Paul Trio (°1958) is gewoon hoogleraar aan de KULeuven en haar campus Kulak in Kortrijk. Hij doceert er o.a. middeleeuwse cultuur en religiegeschiedenis. Zijn onderzoek situeert zich vooral binnen de domeinen van de laatmiddeleeuwse geschiedenis van volksreligie (o.a. broederschappen, processies en memorievieringen), cultuur (universitaire studiekeuze en boekenbezit) en stadsgeschiedenis (o.a. Ieper en Gent) binnen het graafschap Vlaanderen en de Nederlanden. Een volledig overzicht van zijn publicaties is te vinden op: www.kuleuven.be/wieiswie/nl/person/00018014.
Contactgegevens: paul.trio@kuleuven-kulak.be

Inhoud

JG. 152 – 2015

ARTIKELS

Brigitte MEIJNS, *Het ontstaan van de Brugse parochies tijdens de vroege middeleeuwen. Nieuwe inzichten bij een oud vraagstuk* 3

Jacques MERTENS, *Enkele gegevens over voeding in de 14de eeuw. De huishouduitgaven van de “vrouwe van Pittem” (1386-1391)* 83

Anne VAN OOSTERWIJK, *Een triptiek voor de Eekhoutabdij door Pieter I Claeissens (+1576)* 93

Paul HUYS, *De Brugse contacten van Bernard Verschoot (1730-1784). Eerste hofschilder en academiedirecteur in Brussel* 107

Koen GOEMINNE, *Analyse van het profiel en de bestraffing van bunkerbouwers in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog* 133

Frederik BUylaert, Jelle DE ROCK, Jan DUMOLYN & Ingrid GEELEN, *De poortersloge van Brugge: een sociale en culturele geschiedenis van een uniek laatmiddeleeuws gebouw* 225

Paul TRIO, *Strijden op diverse fronten ter redding van het zielenheil. De stichtingen van priester en meester Pieter van Beselare te Ieper uit het begin van de 15de eeuw* 285

Valerie GERSEN, *Appeltjes van Oranje: de identificatie van een zestiende-eeuwse familie* 325

Marc CONSTANDT, *De erfenis van Paul Otlet: de oostelijke uitbreiding van Westende-Bad 1903-1914* 341

KLEINE BIJDRAGEN

Ronald VAN BELLE, *De Gelder Madonna (Groeningemuseum Brugge)* 157

Ludo VALCKE, *Geertrui van Saksen of van Werl?* 165

Paul VANDEWALLE, *Patroonheiligen van de parochiekerken van het graafschap Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime* 175

Alfons DE WITTE, *De Codex Vulcanius 97 op de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Fortuna Ludicrum?* 365

BOEKBESPREKINGEN

Deel 21 van het <i>Nationaal Biografisch Woordenboek</i> (Luc Devliegher)	187
Over de duinen van de Westhoek (Ludo Valcke)	190
<i>Een tweede jaarboek van het "In Flanders Fields Museum"</i> (Ludo Valcke)	194
De wereld van het oude boek in België (1830-2012) (Ludo Vandamme)	197
Boeken en miniaturen in Brugge en Gent tijdens de 13 ^{de} eeuw (Ludo Vandamme)	375
Het Gruuthusehandschrift in al zijn glorie (Andries Van den Abeele)	381
Een prachtig drieluik in 10 jaar tijd over de Vlaamse politieke geschiedenis gedurende de 15de eeuw (Paul Trio)	383
Brugse edelsmeden tijdens het ancien régime (Brecht Dewilde)	390
Belgische orangisten als politieke beweging (Romain Van Eenoo)	393
Het derde jaarboek van het <i>"In Flanders Fields Museum"</i> (Ludo Valcke)	397
LITERATUURSIGNALEMENTEN 2014-2015	401
KRONIEK	201, 425
MASTERPROEVEN GESCHIEDENIS 2013-2014	214
ADDENDA & CORRIGENDA	217, 439
AUTEURS	221, 441

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Adres zetel: Ter Zwanekerke 60, 8200 Brugge

Redactieadres: Kurt Priem, Archief Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge

(kurt.priem@bisdombrugge.be)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuysse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), N. Geirmaert (lokaalhouder), H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. Dumolyn, L. Janssens, D. Marechal, F. Mertens, M. Nuytens, R. Opsommer, P. Trio, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en D. Vansacker

Met de steun van

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitraen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken: 1931, 1933, 1934, 1939, 1962-1966, 1972-1977) per jaargang 25,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJueren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18 de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)* Brugge, 1996, 184 blz. (VHS9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van de Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- J. Mertens en P. Vandewalle, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- D. Vanysacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*, Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13) 24,00 €
- A. Vandewalle en M. Ryckaert, *Uit de korf van de Emulatie. Baanbrekende historische bijdragen gepubliceerd in 175 jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, Brugge, 2014, 126 blz. 15,00 €

